

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Олег Воронко

●

ДИНАМІКА ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ І ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Демографічна криза, яка характеризує українське суспільство щонайменше останні десять років, а за своїми витоками має ще тривалішу історію, продовжує здійснювати свій негативний вплив на тенденції розвитку незалежної держави. Фактично країна стає заручницею ситуації, коли відтворення її демографічного потенціалу не відбувається у належному обсязі і не має необхідної якості. Населення не тільки зменшилося чисельно, але й втратило свої якісні показники: погіршився стан соціально - економічних його характеристик, визріла криза здоров'я, відбулося різке постаріння¹. Чернігівська область за всіма демографічними показниками, аж до останніх декількох років, мала найкризовішу ситуацію в Україні. Отже, актуальність вивчення проблематики є очевидною як в республіканському, так і в регіональному розрізах.

Вивчення демографічних процесів у загальноукраїнському масштабі вже ініціюється дослідницькими колективами провідних наукових установ. Перша фундаментальна праця вийшла друком у 2001р. Вона написана співробітниками відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України під керівництвом проф. В. С. Стешенко². Це видання тематично розвиває проблемно споріднені дослідження, які проводилися відділом демографії ще за радянських часів³. На жаль, під час підготовки монографії до публікації авторський колектив ще не мав можливості аналізувати дані Всеукраїнського перепису населення, основні підсумки якого були видані протягом 2002 - 2004 рр.

Наступний вагомий дослідницький крок у напрямку реалізації демографічної тематики було зроблено лише у 2004 р. Спільними зусиллями колективу науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України і фахівців Державного комітету статистики України було підготовлене наукове видання «Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти»⁴. Окремий розділ праці містить характеристику населення України у світі перепису. Однак регіональні особливості в тексті виокремлюються передусім ілюстративно, не формуючись у цілісну картину. По обласному аналізу бракує й динамічності. Втім обидві названі колективні монографії можуть слугувати методологічною і методичною базою подальших комплексних демографічних досліджень.

Хронологічні межі запропонованої наукової розвідки відповідають рокам

проведення Всесоюзного 1989 р. та Всеукраїнського 2001 р. переписів населення. Підсумки названих переписів є виключно важливим джерелом для вивчення демосоціальних процесів, які відбулися в Україні за роки її незалежності. Саме порівняння статистичних відомостей цих двох, етапних для республіки, переписів населення, на думку фахівців, надає «ексклюзивну» можливість прослідкувати суспільні трансформації «останнього десятиріччя крізь призму соціально - демографічної будови суспільства»⁵. Стаття логічно продовжуватиме попередні дослідження автора у напрямку вивчення соціально - демографічної⁶ та етнодемографічної⁷ проблематики щодо сучасної Чернігівщини.

Загальна чисельність постійного населення України, за підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р., становила 48240,9 тис. осіб, у тому числі в Чернігівській області мешкало 1236,1 тис. осіб (2,6% від загальнореспубліканського показника). Далі порівняємо: за даними Всесоюзного перепису 1989 р., в УРСР постійно проживало 51452 тис. осіб, а на Чернігівщині цей показник дорівнював 1412,8 тис. осіб. Отже, щодо України в цілому населення зменшилося майже на 3,2 млн. осіб (або на 6,3%), щодо Чернігівської області - на 176,7 тис. осіб (відповідно на 12,6%). З'ясовується, що Чернігівщина вдвічі «випереджала» республіку за темпами скорочення чисельності населення. Слід враховувати й те, що фактично, чисельність жителів країни стала навіть меншою, ніж була у 1979 р., коли в УРСР мешкало 49609,3 тис. осіб⁸. Область також дублює загальнореспубліканську тенденцію - у 1979 р. в ній проживало 1501,9 тис. осіб⁹. Ці показники є ще красномовнішими: в регіоні депопуляція почалася набагато раніше, ніж в країні, а її республіканський відносний показник досяг рівня обласного лише через 10 років (на Чернігівщині ще в період з 1979 по 1989 рр. чисельність населення зменшилася на 5,9%). Витоки такої ситуації слід шукати в тенденціях урбанізаційних процесів.

Міське населення країни за характером депопуляції відрізняється від сільського¹⁰. В Україні у 2001р. нараховувалось 32574,4 тис. жителів міст, що становило 106,8% по відношенню до 1979 та лише 94,2% щодо показника 1989 р. В Чернігівській області - 727,2 тис. городян і 109,3% та 96,2% відповідно. Отже, 90-і рр. відзначилися депопуляцією в містах, в області вона відбувалася дещо повільніше. Однак Чернігівщина - це аграрний регіон, в якому питома вага сільських жителів була набагато більшою, ніж у республіці в цілому. В Україні сільське населення має тривалішу історію свого чисельного зменшення: в республіці, за даними перепису 2001 р., було 15882,7 тис. мешканців (щодо показника 1979р. їх кількість зменшилася до 82,5%, а щодо 1989р. - до 92,8%), в області - відповідно 518,1 тис. осіб (61,9% та 78,5%). Тому слід погодитися з наступним твердженням провідних демографів: «У селах України депопуляція почалась у 1979р. і в 1990р. охопила населення всіх її областей, тобто від початку цього процесу до переходу на все сільське населення минуло 20 років. У міських поселеннях це відбулося за значно коротший період: почавшись у 1992 р., депопуляція стала характерною для всіх областей України у 2000 р. При цьому і зараз інтенсивність природного зменшення сільського населення значно вища, ніж міського»¹¹.

У контексті вищесказаного не дивним вбачається те, що питома вага сільських жителів у складі мешканців республіки за останні 20-25 років безперервно скорочувалась: 1979 р. - 38,7%, 1989 р. - 33,1%, 2001 р. - 32,8%, а міського зростала: 1979 р. - 61,3%, 1989 р. - 66,9%, 2001 р. - 67,2%. У Чернігівській області означена полярність ще більше виражена: сільське населення скорочувало свою відносну чисельність у такій послідовності: 1979 р. - 55,7%, 1989 р. - 46,3%, 2001 р. - 41,6%, а міське - відповідно збільшувало: 1979 р. - 44,3%, 1989 р. - 53,7, 2001 р. - 58,4%. Менша контрастність розриву між міськими і сільськими показниками тут зумовлюється переважаючою аграрною специфікою економічної діяльності регіону. Зростання ж питомої ваги міських жителів як в країні в цілому, так і в області пов'язується з міграційним припливом сільських мешканців до міст. Хоча в останні

роки цей процес значно уповільнився, тривалий час за умов тотальної депопуляції він забезпечував приріст питомої ваги міського населення в республіканському і регіональному розрізах.

Початок XXI ст., як і попередні роки, характеризувався процесом депопуляції у країні і в області. Внаслідок стрімкого падіння народжуваності з 13,3 народженого на 1000 населення у 1989 р. до 7,7 у 2001 р. за 12 років частка дітей віком до 16 років у загальній чисельності населення України зменшилася з 23% до 18%. При цьому в міських поселеннях питома вага дітей скорочувалася вчетверо інтенсивніше. Ще прикрішим є показник щодо Чернігівщини. Область мала найнижчий рівень народжуваності, який є вдвічі меншим за загальнодержавний¹². Значніші темпи старіння міського населення характеризували й Чернігівську область. Якщо раніше рівень народжуваності був вищим у міських населених пунктах, то у 2001 р. він зрівнявся із сільськими показниками.

Найнебезпечнішим є зростання рівня смертності жителів Чернігівщини. Тільки за 2000 р. цей показник зріс на 3,7% і становив 19,7 померлого у розрахунку на 1000 жителів¹³, у 2002 р. показник досяг позначки 20 померлих на 1000 жителів, що було найвищим відповідним показником по республіці. Як і в Україні загалом, на Чернігівщині у 2002 р. рівень смертності мав удвічі вищий показник у сільській місцевості, ніж у міських населених пунктах (27,8% та 15,4% відповідно)¹⁴. Дається взнаки те, що частка осіб похилого віку (60 років і старші) в селах України була майже в 1,4 раза вищою, ніж у містах (28,6% у співвідношенні до 21,5%). Щодо Чернігівської області, то аналогічне переважає є ще переконливішим - удвічі (41,6% та 20,9% відповідно). Однак, незважаючи на традиційні соціобіологічні процеси й чинники, ситуація в перспективі може змінитися не на користь міст. Рівень смертності міського населення може стати переважаючим за рахунок зростання смертності серед осіб працездатного віку. Саме стрімке падіння народжуваності і зростання смертності населення у працездатному віці передусім і призвели до постаріння населення.

Для визначення стану розвитку старіння населення України скористаємося шкалою Е. Роскета¹⁵. В 2001 р. чисельність жителів України віком від 60 років і більше становила 11492,8 тис. осіб. Отже, згідно з формулою, коефіцієнт співвідношення кількості осіб цього віку і загальної чисельності населення дорівнював: $K = (11492,8 * 100\%) : 48240 = 23,8\%$ ¹⁶. Критичний коефіцієнт становить 8,7%. Оскільки отриманий результат значно вищий, то подібний демографічний стан сучасного українського суспільства характеризується як «демографічна старість»¹⁷. По Чернігівщині показник коефіцієнта ще сумніший - 29,6%¹⁸. Слід зазначити, що менше ніж за рік, а саме з 1 січня по 5 грудня 2001 р. (дата проведення перепису), вказані коефіцієнти зменшилися: щодо України на 2%, щодо області - на 5,9%. Втім про поліпшення демографічної ситуації це ще не свідчить. Враховуючи динаміку показників смертності і народжуваності, наведену вище, означена тенденція, вірогідно, пояснюється перерозподілом рівнів смертності у напрямку її зростання у старших вікових групах.

За офіційними розрахунками, середній вік мешканців Чернігівщини на початок 2001 р. становив 41,5 року (у міських поселеннях - 38 років, у сільській місцевості - 46, 4 року)¹⁹. Це «найстаріше» населення в Україні (у порівнянні з усіма іншими областями). Відповідний середній показник по республіці - 38,5 року. Більшість розвинених країн також характеризується процесом постаріння. Однак він супроводжується не тільки зниженням народжуваності, але й зменшенням смертності. Як наслідок, збільшується тривалість життя. Щодо України і Чернігівщини, то постаріння населення аж ніяк не свідчить про збільшення тривалості життя.

Суто демографічні втрати супроводжуються й соціально-демографічним дисбалансом. Стосується це й міграційних процесів. Для республіки дуже відчутними є міграційні зрушення, що спричиняють за умов наявності негативного

сальдо ще швидші темпи скорочення чисельності наявного і постійного населення. Це також призводить до зменшення чисельності працездатного населення. Зокрема, в Чернігівській області 64%²⁰ від міграційного скорочення населення у 2000 р. становили особи працездатного віку. До того ж на 2002 р. усі регіони України, за винятком Харківської області, м. Києва та Севастопольської міської ради, мали від'ємне сальдо міграції²¹. Позбавлення республіки і регіонів власного потенціалу трудових ресурсів ще більше ускладнює подолання демографічної кризи шляхом усунення соціально-економічних перешкод у розвитку суспільства.

«Наочним посібником» у вивченні процесу депопуляції можуть слугувати статево-вікові «піраміди» населення України і Чернігівської області, побудовані за даними Всесоюзного перепису 1989 р. і Всеукраїнського перепису 2001 р. Діаграми, побудовані за підсумками перепису 1989 р., засвідчують наявність стаціонарного типу статево-вікової структури населення республіки і регіону. На них, зокрема, відбилися сплески народжуваності у 1983 і 1986 рр., які позначилися на розширенні основи пірамід. Однак піраміди, побудовані за даними перепису 2001 р., засвідчили перехід України та Чернігівської області до регресивної вікової структури (піраміди являють собою фігури з вузькими основами та непропорційно великими верхніми частинами). Нерівні грані пірамід відображають суттєві зміни у характері приросту та зменшення населення. Зокрема, по контурах чітко помітні сліди різкого скорочення народжуваності в період голодомору 1932-1933 рр., роки Другої світової війни, а також наслідки втрат чоловіків у воєнні роки. Значне переважання кількості жінок над кількістю чоловіків у вікових групах від 77 років і старше викликане як загибеллю чоловіків у роки війни, так і вищою їх смертністю в мирні часи.

Крім цього, на пірамідах також можна побачити «демографічне відлуння» зниження народжуваності, котре простежується через покоління: так, народжені у 1943-1945 рр. по досягненні репродуктивного віку народили відносно меншу кількість дітей (у 2001 р. їх дітям було 32-34 роки), ніж попередні і наступні покоління. Статево-вікова піраміда 2001 р. також наочно ілюструє сплески народжуваності: у 1937 р. (що, вочевидь, було зумовлено заборонами абортів у 1936 р.), у 1949 р. (внаслідок так званого «компенсаційного періоду») і знову-таки у 1983 і 1986 рр. (що передусім було пов'язано із підвищенням матеріальної допомоги сім'ям, які мають дітей).

У цілому, порівняння пірамід 1989 і 2001 рр. свідчить про чітко виражену тенденцію депопуляції в Україні і Чернігівській області. Причини такого становища загальновідомі і науково визначені: соціально-економічні та екологічні проблеми безпосередньо призводять до падіння народжуваності і зростання смертності населення як республіки, так і регіону. До того ж по багатьох соціально-економічних показниках, що так чи інакше впливають на демографічні процеси, Чернігівщина посідає далеко не передові позиції.

Розвиток демографічних процесів зумовлюється багатьма факторами, серед яких найважливішим вбачається стан здоров'я населення. Цей феномен безпосередньо впливає не лише на окремих індивідів, а й на суспільство в цілому. При цьому формуюча якість здоров'я людинності настільки впливова, що відіграє найвідчутнішу сутнісну роль, має глибинне внутрішнє значення і вплив на різні сторони життєдіяльності суспільства²². Стан здоров'я населення визначає, зрештою, його життєздатність.

Сучасний етап розвитку демографічної кризи характеризується вкрай негативними рисами саме внаслідок поєднання депопуляції населення з глибинними порушеннями базової якості стабільної демографічної ситуації - здоров'я населення. Спектр впливовості погіршення якості населення на демографічні перспективи є багаторівневим: поширення інфекційних хвороб, зростання патологій не лише призводять до інвалідизації, а й до зменшення репродуктивних характеристик і, як наслідок, падіння показників народжуваності. Безумовно, такий тотальний наступ

на демографічне благополуччя має значний перспективний резонанс, котрий надає демографічній кризі довготривалого і комплексного характеру.

З кінця 80-х років помітно збільшилась поширеність різноманітних патологій серед населення України. Якщо, наприклад, за 1980-1989 рр. загальна захворюваність населення підвищилась більше ніж на 12%, то лише за перші чотири наступні роки (1990-1993 рр.) - ще на 11%, а у 1994-2000 рр. темпи її приросту становили у цілому понад 20% ²³. Не винятком залишається і Чернігівська область, де протягом 1995-2001р р. спостерігались ідентичні темпи зростання загальної захворюваності. У 2002 р. аналогічний показник у регіоні зменшився до 2,5% ²⁴, однак це ще не свідчить про оптимізацію ситуації. Відчутне зростання загальної захворюваності населення України було зафіксоване на початку 90-х р р. і спостерігалось за такими класами патологій, як хвороби крові й кровотворних органів, захворювання ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету, хвороби системи кровообігу, патології органів травлення.

Означена тенденція триває і нині. Зокрема, по Чернігівщині за період з 1995 по 2002 рр. захворюваність населення зросла на 6,7%. Наступні два роки дали зменшення на 4,3%. Однак це не переконує у поліпшенні ситуації: упродовж 2002 р. у лікарняні заклади було госпіталізовано 298,9 тис. осіб, що на 1% більше, ніж у 2001 р. Щодо захворюваності за класами хвороб, то підкреслимо, що загальнореспубліканські тенденції цілком підтверджуються. В області за період з 1995 по 2002 рр. найстрімкішими темпами вона зростала у такій послідовності: хвороби ендокринної системи, порушення обміну речовин - на 78,8%, хвороби сечостатевої системи - на 35,9%, новоутворення - на 33,4%, хвороби системи кровообігу - на 22,2%. Зазначимо, що за цими класами хвороб максимум темпів захворюваності припадав на 2000 р., але дані за 2002 р. переконливо свідчать: соціально-економічна та екологічна кризи продовжують спричиняти сплеск захворюваності за найвразливішими до цих факторів класами хвороб.

Серед інфекційних патологій найвищою є захворюваність на грип і гострі респіраторні інфекції, вітряну віспу, краснуху, гострі кишкові інфекції, епідемічний паротит і вірусний гепатит. Крім того, значний вплив на стан здоров'я населення України нині справляють туберкульоз, інфекції, що передаються статевим шляхом, зокрема ВІЛ/СНІД. У середині 90-х рр. порівняно з докризовим періодом відбувся нечуваний сплеск захворюваності населення на дифтерію, вірусний гепатит, холеру. В останні ж роки спостерігається певне підвищення захворюваності на такі види інфекційної патології, як гострі кишкові інфекції, грип та інфекції верхніх дихальних шляхів, скарлатина, вітряна віспа (особливо у дітей) та ін.

Тривала соціально-демографічна депресія ініціювала схильність населення до хвороб нервової та серцево-судинної систем. Ще одним патологічним наслідком негативних суспільних процесів стало поширення наркоманії, токсикоманії тощо. «Комбіноване і тим багаторазово підсилене «екологічне навантаження» на здоров'я людності в Україні сприяє зростанню частоти алергічних реакцій, зниженню імунобіологічної реактивності організму, порушенню функцій ендокринної системи, підвищенню ризику виникнення онкопатології» ²⁵.

Демографічне дослідження передбачає вивчення ситуації з урахуванням статеві-вікового критерію. У такому контексті особливе занепокоєння викликає підвищена хворобливість дітей в сучасній Україні в цілому, і в Чернігівській області зокрема. Рівень первинної захворюваності дітей стало перевищує показник для дорослих і формується на тлі більшої уразливості дітей. У числі патологій, поширеність яких серед дітей України відчутно зросла за останні десять років, виділяються хвороби крові й кровотворних органів (більше ніж у 2,5 разу), новоутворення і захворювання сечостатевої системи (більше ніж удвічі), хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини (майже вдвічі), вроджені аномалії та патології системи кровообігу (на 4/5) ²⁶.

Майже така сама ситуація спостерігається і в Чернігівській області: у числі

патологій, поширеність яких серед дітей Чернігівщини відчутно зросла за останні сім років (1995-2002 рр.), переважають новоутворення і захворювання сечостатевої системи (на 21,7%), вроджені аномалії та патології системи кровообігу (на 10,4%) тощо. Хоча показники щодо деяких хвороб зменшилися, це все одно не покращує загальну картину.

Загальна захворюваність підлітків (15-17 років) лише за останнє п'ятиріччя (у 2000 р. порівняно з 1995 р.) зросла майже на 35%. Аналогічну тенденцію у 1995-2002 рр. мала й Чернігівська область - 34,5%. При цьому найістотніше вона підвищилася за такими класами хвороб, як новоутворення, патології крові та кровотворних органів, ендокринні розлади, захворювання кістково-м'язової системи і сполучної тканини, а також сечостатевої системи. Непривабливою ознакою сьогодення є й швидке зростання захворюваності підлітків на венеричні хвороби, наркоманію та токсикоманію.

Найважливішим, а відтепер і найактуальнішим завданням для сучасного українського суспільства (зрештою пріоритетність цього завдання притаманна будь-якому суспільству) є забезпечення «здорового старту в житті дитини»²⁷. Першочерговим повинно стати надання наймолодшим віковим групам гарантій високоякісного медичного обслуговування (починаючи з пологових будинків). Слід враховувати, що навіть категорія новонароджених характеризується зростаючою захворюваністю. Середньорічний темп приросту захворюваності новонароджених (які при народженні мали вагу 1000 грамів і більше) становив в Україні у досліджуваній період понад 6,5%, в результаті вона збільшилася за останні десять років мало не вдвічі і становила в 2000 р. понад 272 випадків у розрахунку на 1000 живонароджених.

Найшвидшими темпами зростали показники захворюваності за класом патологічних станів перинатального періоду. Важливо відмітити, що ситуація в регіональному розрізі відповідає загальнодержавним тенденціям. У 2003 р. в Чернігівській області з числа померлих діти віком до 1 року становили 0,4%, рівень їх смертності за рік зменшився на 6,4% і сягав 10,3 померлого немовля на 1000 народжених живими²⁸. Для порівняння - за один рік, з 1994 по 1995 рр., цей показник зріс на 2,3 пункта і досяг позначки в 15,1 померлого немовляти на 1000 народжених²⁹. Однак враховуючи низький рівень медичного обслуговування у пологових закладах, які не забезпечені сучасною медичною апаратурою, що викликає неможливість вчасного діагностування патологій і їх лікування, ситуація залишається надзвичайно критичною.

При цьому основними причинами дитячої смертності залишаються стани, що виникають у перинатальному періоді: по області у 2003 р. вони спричинили смерть 45,6% померлих немовлят, та вроджені аномалії - 21,1% відповідно. Порівняно з 2002 р. частка перших зросла на 9,8 %, а частка других скоротилася на 7,3 %. Значно зменшилася частка дітей віком до 1 року, які загинули внаслідок неприродних причин смерті (5,6% проти 11,6%). Такі показники поки що не є підставами для висновків щодо оптимізації ситуації за останній рік. Вони передусім підтверджують загальнодержавні тенденції, які, на превеликий жаль, залишаються негативними.

Тривожним фактором є також збільшення частки недоношених дітей - у межах 4,6-5,2% від загальної чисельності новонароджених протягом 1996-2000 рр. За умов наявності нормальних (за світовими вимогами і показниками) медико-соціальних особливостей ситуацію можна було б стабілізувати. Однак соціально-економічні умови в Україні не дозволяють цього зробити.

Слід пам'ятати, що «несприятливі зрушення в стані успадкованого здоров'я дітей тісно корелюють з погіршенням здоров'я наявних поколінь батьків»³⁰. У такому контексті особливу роль відіграє стан загального й репродуктивного здоров'я жінок, як вирішального фактору формування здоров'я майбутніх поколінь. Песимістичність прогнозів в означеному демографічному напрямку щодо України

очевидна внаслідок таких негативних тенденцій: надзвичайно висока частка ускладнень при пологах (нормальні пологи трапляються в одному випадку з трьох, і ситуація продовжує погіршуватися); зростання частки невиношувань вагітностей, значний рівень бездітності, зростання гінекологічних захворювань (і серед дівчат підліткового віку). Окрему і найнеприйнятнішу з духовно-психологічного аспекту форму переривання вагітності становлять аборти (фактично - вбивства плоду), чисельність яких теж зростає.

Усі ці вкрай негативні явища призводять до того, що «останніми роками в Україні щорічно народжується 385 (2000 р.) - 420 (1998 р.) тис. дітей, і при цьому ще близько 33-37 тис. жінок не виношують вагітності... Невиношування і безпліддя, а крім того, штучні аборти, що часто їх спричиняють, зумовлюють значні демографічні втрати народженими»³¹. Показник частоти штучних абортів в Україні у 1999 р. становив 36,7 на 1000 жінок дітородного віку, у 2000 р. - 32,1 і, незважаючи на помітне зменшення цього показника у 90-і рр., все ж залишався майже вдвічі вищим, ніж у США, втричі - ніж у Франції, майже вп'ятеро - ніж у Канаді і більше, ніж в 7 разів - ніж у Нідерландах.

Саме аборти є основною причиною материнської смертності, він же разом із запальними захворюваннями статевих органів спричиняє і безпліддя серед українських жінок³². Як вже зазначалося, криза в суспільстві супроводжується зростанням чисельності надто ранніх вагітностей і абортів, а також сплеском хвороб, що передаються статевим шляхом³³. «Оціночна кількість безплідних подружніх пар в Україні нині становить близько 1 млн.»³⁴. Отже, демографічні перспективи у країні є далекими від райдужних.

Статистичні показники по Чернігівській області теж дуже песимістичні. Кількість абортів по Чернігівщині коливалася в останні роки від показника 120,5 (враховані тільки аборти при ранніх строках вагітності) на 100 пологів (включаючи мертвонароджених) у 2002 р. до 159,6 на 100 пологів у 2000 р.³⁵. Безпосередньо в обласному центрі аналогічний показник варіював у таких межах: від 216,5 аборта у 2002 р. до 270,8 - у 2000 р., тобто аборти в 2,2-2,7 разу перевищували народжуваність. У 2000 - 2001 рр. у половині районів області показник абортів перевищував показник пологів. Якщо додати до цих показників кількість абортів на різних стадіях вагітності і абортів, проведених поза лікарнями, а також враховувати мертвонароджених, то ситуація ще більше погіршиться.

Надзвичайно гостро в області стоїть проблема розповсюдження соціально-небезпечних хвороб серед дітей і жінок: туберкульозу, венеричних, ВІЛ та СНІД, розладів психіки та поведінки через вживання психоактивних речовин. Так, якщо на кінець 2000 р. на обліку у медичних закладах області перебувало 9 ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД неповнолітніх та 76 жінок, то на кінець 2002 р. їх нараховувалося, відповідно, 23 і 143, тобто у 2,6 та 1,9 разу більше³⁶. Переважна більшість жінок була інфікована внаслідок вживання наркотиків шляхом ін'єкцій і практично усі діти - від ВІЛ-інфікованих матерів.

Отже, простежується чітка ланцюгова реакція: суспільна криза визначає здоров'я батьків, яке безпосередньо формує здоров'я дітей. Вища інтенсивність зростання захворюваності на ВІЛ та СНІД серед дітей - страшний результат впливу усього комплексу негативних суспільно-економічних факторів, які призводять до резонансного ефекту: здоров'я демографічного потенціалу невдовзі визначить подальші негативні перспективи розвитку суспільства. Тільки негайні зважені і науково обгрунтовані кроки уряду країни у напрямку оптимізації демографічної політики дозволять стабілізувати ситуацію в країні та її регіонах.

Джерела та література:

1 Див. про це докладно: Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред.. В. Стешенко. - К., 2001. - С. 159 - 222.

2 Демографічна криза в Україні...

3 Демографическое развитие Украинской ССР (1959 - 1970 гг.). - К., 1977;

- 4 Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Наук. ред. акад. Кураса І. Ф., акад. Пирожкова С. І. - К., 2004. 5 Назв. праця. - С. 424.
- 6 Воронко О. Основні аспекти сучасного соціально - демографічного розвитку Чернігівської області у контексті загальнодержавних тенденцій // Сіверянський літопис. - 2002. - № 5. - С. 63 -66.
- 7 Воронко О. Динаміка сучасних етнодемографічних процесів у Чернігівській області у контексті загальнодержавних тенденцій // Сіверянський літопис. - 2004. - № 5 - 6. - С. 48 - 51.
- 8 Социальная и профессионально-отраслевая структура населения Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). - К., 1981. - С. 7.
- 9 Там же. - С. 12.
- 10 Наступні показники наведені автором за: Кількість та територіальне розміщення населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. - С. 33-36.
- 11 Демографічна криза в Україні... - С. 351-352.
- 12 Див.: Трудові ресурси Чернігівської області та їх використання в 2000 році. - Чернігів, 2001. - С. 4.
- 13 Див.: Трудові ресурси Чернігівської області... - С. 4-5.
- 14 Український демографічний щорічник. 2002 р. - К., 2003. - С. 79, 93.
- 15 Див. працю польського демографа Е.Росета «Процесс старения населения». (М., 1968. - С. 14-28).
- 16 Розраховано автором за: Статеві-віковий склад населення України за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. - К., 2002. - С. 13, 18-21.
- 17 Див. детальніше: Статистика населения с основами демографии. - М., 1990. - С. 84-85.
- 18 Розраховано автором за: Статеві-віковий склад населення України за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. - С. 318-321.
- 19 Див.: Трудові ресурси Чернігівської області... - С. 4.
- 20 Там же.
- 21 Населення України, 2002 рік. - К., 2003. - С. 283.
- 22 Демографічна криза в Україні... - С. 188.
- 23 Там же. - С. 192.
- 24 Наступні показники по Чернігівській області розраховані автором за: Діти, жінки та сім'я у Чернігівській області. - Чернігів, - С. 77-78.
- 25 Демографічна криза в Україні... - С. 196.
- 26 Там же. - С. 197.
- 27 Там же. - С. 199.
- 28 Соціально-економічне становище в Чернігівській області. 2003 р. - Чернігів, 2004. - С. 40.
- 29 Населення Чернігівської області 1995. Демографічний щорічник. - Чернігів, 1996. - С. 121.
- 30 Демографічна криза в Україні... - С. 200.
- 31 Там же. - С. 201.
- 32 Здоров'я дітей та жінок України. - К., 1997. - С. 66-71.
- 33 Репродуктивне та статеве здоров'я підлітків в Україні. (Статистичний аналіз). - К., 1999. - С. 70.
- 34 Демографічна криза в Україні... - С. 202.
- 35 Діти, жінки та сім'я у Чернігівській області. - Чернігів, 2002. - С. 80.
- 36 Там же. - С. 73.

Інга СУББОТІНА

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТІВ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1959 - 2001 рр.

Переписи населення - це основне джерело комплексних відомостей про населення. За визначенням Статистичної комісії ООН, перепис населення являє собою єдиний процес збору, узагальнення, оцінки, аналізу і публікації або розповсюдження іншим способом

демографічних, економічних і соціальних даних, які за станом на певний час мають відношення до всіх осіб в країні або чітко обмеженої частини країни.¹ Цінність переписів полягає в тому, що вони охоплюють усіх без винятку жителів країни та надають докладну і точну інформацію, що стосується демографічних, економічних, освітніх та інших ознак населення.

Метою написання статті є дослідження організаційних заходів та програмних розробок сучасних вітчизняних переписів населення для усвідомлення основних дослідницьких напрямів реалізації їх джерелознавчого потенціалу. Безперечно, історіографічна традиція щодо вивчення проблем народонаселення характеризується сталістю і багатогранністю². Однак дослідження особливостей проведення і структурних аспектів переписів населення в цілому не є фундаментальним і лише частково компенсується виданням збірників статей.³ Наймістовніші з існуючих наукових розвідок будуть згадуватися в міру необхідності.

Нагальним вбачається здійснення порівняльної характеристики програмних положень всесоюзних і Всеукраїнського переписів населення. Важливим дослідницьким кроком в означеному напрямку слід вважати появу наукового видання «Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти»⁴. Втім, незважаючи на докладність вивчення цілого переліку соціально-демографічних та етнічних питань у світлі перепису, характеристика історії проведення вітчизняних переписів та їх аналіз як джерел статистичних даних здійснені лише оглядово. Дослідницький акцент в означеному аспекті зроблено на презентації Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Не відрізняється ретроспективним джерелознавчим аналізом і навчальний посібник «Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація»⁵. Також виключно епізодично згадується досліджувана проблематика в науковій праці «Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії»⁶. Отже, обґрунтованою є необхідність поглиблення вивчення означеної тематики.

Відмітною особливістю сучасних переписів населення є охоплення всієї території країни, єдність програми, індивідуалізація їх відомостей, принцип самовизначення та централізації⁷. Для того, щоб отримати порівнювані дані, переписи повинні проводитись через рівні проміжки часу (через п'ять або десять років). На думку багатьох вчених, десятилітній інтервал часу є максимальним для проведення переписів, і його дотримання дозволяє одержати набагато цінніші дані, ніж дані переписів, які проводяться епізодично, від випадку до випадку⁸. Згідно з рекомендаціями ООН, національні переписи бажано проводити у роки, які закінчуються на «0» або близьку до нього цифру⁹, виконання цієї вимоги дає можливість отримати дані, які можуть порівнюватися з даними інших держав.

Протягом ХХ ст. було проведено сім всесоюзних переписів населення (1926, 1937 - матеріали якого визнані «дефективними», 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр.). Незважаючи на те, що в Радянській державі приділялось багато уваги організації і проведенню переписів, принцип періодичності проведення не завжди дотримувався. Найчастіше це залежало від бажання приховати події, які спричиняли зменшення населення. Найтрагічнішими сторінками історії радянських переписів були 30-і рр. Проведення перепису населення в цей час відкладалось декілька разів: спочатку внаслідок голодомору 1931-1933 рр., масштаби якого намагалися замовчати, потім у зв'язку з необхідністю виправити «недоліки» перепису 1937 р., результати якого розійшлися зі зробленими попередніми оцінками. Оскільки організація перепису 1937 р. була визнана незадовільною, а самі організатори оголошені ворогами народу, повторне проведення перепису населення було перенесене на 17 січня 1939 р. Внаслідок того, що перепис 1939 р. проводився за надзвичайно складних і навіть небезпечних умов, а його організатори постійно перебували під страхом арешту, деякі дослідники вважають результати перепису завищеними¹⁰. Друга світова війна перервала діяльність по розробці результатів перепису 1939 р., підсумки якого так і не були повністю опубліковані.

Наступний перепис населення був проведений лише через 20 років (15 січня 1959 р.). Такий великий розрив між переписами був зумовлений не лише об'єктивними економічними труднощами, які спіткали країну в післявоєнні часи, а й небажанням привертати увагу до величезних втрат населення в роки війни. В подальшому переписи населення проводились більш-менш регулярно. Лише запланований у 1969 р. перепис

населення був відкладений на один рік і розпочався 15 січня 1970 р. Переписи 1979 та 1989 рр. проводились згідно зі встановленими графіками за станом на 17 та 12 січня відповідно, але збої періодичності проведення попередніх переписів призвели до того, що протягом ХХ ст. лише раз було дотримано запланованого десятилітнього міжпереписного інтервалу.

На жаль, недостатній досвід самостійного проведення переписів республіканськими статистичними органами в минулому, а головне - відсутність необхідних бюджетних коштів зробили неможливим своєчасне проведення і першого Всеукраїнського перепису населення, термін здійснення якого був перенесений з січня 1999 р. на 15 грудня 2001 р.

Організація та проведення переписів населення є завданням органів державної статистики. За радянських часів безпосереднім виконавцем робіт, пов'язаних з організацією переписів, було управління Всесоюзного перепису населення (Управління переписів і обстежень населення), створене при ЦСУ СРСР. У ЦСУ союзних республік і статуправліннях АРСР, країв, областей, міст за організацію і якість робіт, пов'язаних з переписом, відповідали відділи переписів населення (щодо РРФСР - управління переписів та обстежень населення)¹¹. В Україні, згідно з постановою Кабінету Міністрів, відповідальність за підготовку, проведення і розробку матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. покладалась на Держкомстат України та органи державної статистики в АР Крим, областях, районах та містах¹².

Переписи населення є найкрупнішим і найскладнішим видом статистичних робіт, який потребує ретельної підготовки та організованості. Підготовка до переписів проводиться впродовж декількох років і включає цілий ряд підготовчих робіт: складання програми перепису; уточнення переліку і меж міських поселень, упорядкування в них назв вулиць, нумерації домоволодінь, складання картографічного матеріалу; упорядкування списків домоволодінь та сільських населених пунктів; складання планів проведення перепису; підбір та підготовка кадрів для перепису; підготовка документації; масово-роз'яснювальна робота тощо¹³.

Оскільки від ґрунтовної організації, своєчасного і якісного виконання робіт залежить достовірність отриманих даних, проведенню підготовчих робіт завжди приділялося багато уваги. В складанні й обговоренні програми перепису брали участь не лише планові і статистичні органи, а й представники інших наукових установ, зацікавлених міністерств та відомств¹⁴. Пропозиції щодо організації та проведення переписів широко висвітлювалися в пресі¹⁵.

У період підготовки і здійснення переписної роботи в країні статистичними органами проводились масово-роз'яснювальні заходи, від яких багато в чому залежала успішна реалізація запланованого. До агітаційно-роз'яснювальної роботи також широко залучались партійні, профспілкові, комсомольські та інші суспільні організації. Інформація про порядок і строки проведення перепису систематично висвітлювалась засобами масової комунікації. Центральна кіностудія документальних фільмів випустила декілька короткометражних фільмів, присвячених проведенню всесоюзних переписів населення («Сколько нас», «Большой счет страны» та ін.), також виходили документальні фільми національними мовами. Напередодні переписів було опубліковано десятки тисяч статей, організовано близько тисячі телевізійних передач та десятки тисяч передач по радіомовленню. Основним посібником для лекторів, а також для широкого кола читачів була брошура «Всесоюзная перепись населения - всенародное дело», підготовлена ЦСУ СРСР (у 1970 році її тираж досягнув 1,2 млн. екземплярів). Крім брошури ЦСУ, видавались брошури, тексти, довідкові матеріали місцевих статистичних управлінь. Невід'ємною частиною масово-роз'яснювальної роботи була наочна агітація. Для її проведення органи статистики видавали великим тиражем яскраво оформлені плакати, заклики, листівки тощо. Інформація про перепис населення містилась на календарях, конвертах, сірникових етикетках. Плакати та заклики друкувалися мільйонними тиражами¹⁶.

Кожного переписного року у проведенні масово-роз'яснювальної роботи брали участь більше одного мільйона лекторів, агітаторів, пропагандистів тощо. Повсюдне проведення лекцій, доповідей та бесід сприяло глибшому розумінню важливості обстеження, що проводиться, дозволяло докладніше з'ясувати питання, що цікавили населення. Доповідачі інформували про конфіденційність отриманих даних, що повинно було б заохотити громадян до відвертих відповідей. До речі, в нашій країні відповіді на

питання переписного листа давалися респондентами цілком добровільно, принаймні протягом досліджуваного періоду, натомість в деяких західних країнах «у випадку відмови від його (бланка перепису) заповнення або надання брехливих свідчень» респондент міг бути оштрафований¹⁷. Таким чином, на підготовку і проведення переписів населення витрачалось багато зусиль та коштів¹⁸, але виправданість цих витрат є очевидною, тому що саме громадянська відповідальність та свідомість багато в чому визначають успіх переписів.

Для перевірки прийнятності методів, інструментарію та інших методично-організаційних питань проводилися пробні переписи населення. Перший такий перепис в СРСР був здійснений в 1932 р., наступні - в 1957, 1967, 1976 рр. та ін. Пробні переписи населення в СРСР охоплювали декілька регіонів країни (зазвичай дев'ять регіонів з кількістю населення близько 800 тис. осіб), які різнилися за природно-географічними, економічними, національними умовами і розселенням населення. В незалежній Україні пробним переписом населення 1997 р. було охоплено майже 100 тис. чоловік Мар'їнського району Донецької області. Відповідність практично всім вимогам, які висуваються під час відбору території спостереження, зробили цей регіон традиційним місцем проведення пробних переписів ще за радянських часів. Перевірочні дослідження є важливим заходом, котрий дозволяє уточнити інструментарій перепису і при необхідності внести до нього певні поправки, які повинні сприяти отриманню якіснішої та надійнішої інформації.

Правильність обліку багато в чому залежить і від рівня підготовки та сумлінності робітників перепису, тому при доборі переписного персоналу перевага віддавалась особам з вищою (або незакінченою вищою) освітою, які мали досвід масово-політичної роботи серед населення, партійним, профспілковим та комсомольським активістам тощо¹⁹. Загальна кількість переписних робітників в різні роки становила від 600 до 800 тис. осіб (без врахування резерву). Працівники, залучені до проведення перепису, могли приступати до роботи тільки після відповідного навчання і перевірки знань.

Проведенню перепису передував попередній обхід обліковцями кожного приміщення, що входило до складу їх ділянок. Метою обходу було ознайомлення населення з інформацією про майбутній перепис, його цілі та завдання, уточнення схематичних планів та меж своєї ділянки тощо. І тільки після кропіткої підготовчої роботи приступили до етапу безпосереднього проведення перепису. Традиційно в нашій країні він розпочинався о восьмій годині ранку і тривав вісім днів, упродовж яких обліковці заповнювали переписні листи згідно зі станом на критичну дату, враховуючи наявне і постійне населення країни. Після перепису населення, інструктори-контролери проводили контрольний обхід, завданням якого була перевірка повноти обліку населення та правильності зроблених записів. Для того, щоб запобігти пропускам та подвійному обліку, персонал складав контрольні бланки та видавав довідки про проходження перепису. Із завершенням контрольних обходів проведення перепису населення вважається закінченим.

Здійснення переписної роботи в потягах, на судах, вокзалах тощо мало свої суттєві особливості. У важкодоступних регіонах перепис проводився навіть з деяким відступом від загальних правил, але у цілому це не мало істотного впливу на результати обстежень.

Важливою вимогою, що передумовлює об'єктивність підсумкових даних, є виважений зміст програми перепису населення, яка являє собою «перелік характеристик людей, сімей (домогосподарств) або відомостей про них, котрі збираються під час перепису (обстеження) населення»²⁰. Питання, що включались до програми радянських (українського) переписів населення, найчастіше складались із наступних груп. По-перше, це адресні питання (прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, що переписується). По-друге, основні питання програми, до яких належать питання про категорію населення, загальнодемографічні (стать, вік, сімейний стан), питання про національно-лінгвістичну приналежність, рівень освіти та навчання, питання, які характеризують соціально-економічний стан населення. Починаючи з 1970 р. до складу програм переписів були введені питання про міграцію населення, а з 1979 р. - питання, які з'ясовують шлюбність та тенденції фертильності жінок. По-третє, питання, які пов'язують перепис населення з супутніми обстеженнями (в 1989 та 2001 рр. - житлові обстеження).

Зміст програми перепису населення може змінюватися залежно від актуальності

тих або інших питань на момент проведення перепису в країні, тому між структурами їх програм існує багато розбіжностей. Крім вже зазначених, у переписний лист можуть входити питання про фізичні недоліки людей (такий облік планували провести в 1970 р.), дані про віросповідання (входили до програми перепису 1937 р.) та багато інших. Кількість питань, які можна поставити при обстеженні населення, безліч, але з метою полегшення проведення перепису та розробки його матеріалів в програмі знаходять відображення лише найголовніші та найсуттєвіші.

Серед переписів, що досліджуються в даній статті, найменшою кількістю питань відрізняється програма перепису 1959 р. Під час обговорення вчені неодноразово пропонували її розширити, зокрема, провести вибіркове дослідження фертильності жінок. Ці пропозиції широко розглядалися у пресі, на нарадах статистиків, але в 1957 р. було вирішено їх відхилити. Офіційною причиною відмови вважалась відсутність досвідчених кадрів, а тому головну увагу було вирішено зосередити не на ускладненні програми перепису, а на його чіткій організації²¹.

В опитувальному листі зрештою передбачалося з'ясування п'ятнадцяти ознак: відношення до голови родини; час відсутності (для тимчасово відсутніх); місце постійного проживання та час відсутності в ньому (для тимчасово проживаючих); стать; вік; шлюбний стан; національність; рідна мова; громадянство; рівень освіти; назва навчального закладу (для учнів); місце роботи; заняття; джерело засобів існування (для тих, хто не має заняття) та суспільна група. Незважаючи на незначну кількість питань, переписний лист в 1959 р. містив ряд недоліків. Наприклад, збір у відповідях викликало питання про освіту, яке містило підпункт «зовсім неписьменний». Багато з людей, які вміли читати, помилково відносили себе до категорії неграмотних, тому що на загальному фоні вважали себе неписьменними. У питанні про шлюбний стан не враховувалися категорії розлучених та вдових.

При підготовці до перепису населення 1970 р. вчені намагалися врахувати попередній досвід. На сторінках «Вісника статистики» розгорнулася гостра дискусія з приводу складання програми. Так, начальник управління з проведення переписів П.Г. Под'ячих запропонував виключити з програми перепису питання про громадянство, місце навчання та рідну мову²². Інші статистики закликали до обов'язкового включення до програми питань, які допомогли б характеризувати міграцію населення²³. Пробний перепис, який проводився в 1966 р., у цілому базувався на програмі 1959 р., але додатково містив ряд питань щодо вивчення фертильності жінок, міграції та житлових умов населення. Програма пробного перепису складалась з 23 питань. При цьому, враховуючи зростання грамотності населення, при його проведенні, разом з традиційним методом опитування, вперше було застосовано метод самообчислення. Однак остаточний варіант перепису зазнав значних змін. Передусім вирішили відмовитись від нового методу, тому що респонденти виявилися не здатними до правильного самостійного заповнення документації. Саму ж програму перепису скоротили до 18 питань. У ході обговорення було вирішено відмовитись від цілого ряду питань, які, на думку вчених, могли спровокувати неправдиві відповіді або призвести до ускладнення розробки даних. До програми перепису 1970 р. не увійшли заплановані два питання, за допомогою яких планувалось вивчити тенденції фертильності, та шість питань, що стосувалися житлових умов населення країни. Крім того, змінилось формулювання питання про шлюбний стан (повернулися до пропозиції, прийнятої при проведенні перепису 1959 р.) та відмовились від спроб врахувати знання третьої мови, якою опитуваний вільно володіє.

Деякі здійснені зміни збіднили програму перепису, але мали місце й позитивні зрушення. Найважливішим було те, що нарешті до програми увійшли питання, які давали можливість вивчити міграційний рух населення (питання №№ 16-18 переписного листа). Статистики також вдосконалили формулювання питання про вік, запропонували фіксувати не лише кількість років, що виповнилися, а й дату народження. Такий запис давав змогу отримати меншу вікову акумуляцію, особливо на роках, що закінчувались на «0» або «5». Переписом 1970 р. почала враховуватись не лише рідна мова респондента, а й друга мова, якою він вільно володіє. Незначні зміни торкнулись питання про джерело засобів існування. Вперше в 1969 р. було поставлене питання про характер і тривалість праці.

Програма наступного перепису 1979 р. у цілому була аналогічною програмі 1970 р., хоча й містила деякі зміни. Загальна кількість питань у переписному листі була зменшена

до 16 пунктів. Без змін залишились питання про відношення до голови сім'ї; стать; вік; національність; рідну мову; освіту; тип навчального закладу; джерело засобів існування; місце роботи; заняття за місцем роботи та тривалість проживання в даному населеному пункті. Питання про місце постійного проживання і час відсутності в ньому (для тимчасово проживаючих) та причину і час відсутності (для тимчасово відсутніх) на відміну від попередніх переписів подавались у скороченій редакції. Відтепер переписом фіксувався лише сам факт тимчасової відсутності або тимчасового проживання, не заглиблюючись у причини ситуації, що склалася. У питанні про суспільну групу скоротилась кількість підказів за рахунок віднесення робітників та службовців, які є членами колгоспів, до відповідних категорій робітників та службовців. Навпаки, питання про шлюбний стан вирішили сформулювати в розгорнутій формі, враховуючи вдових, розлучених та осіб, що ніколи не перебували у шлюбі.

При проведенні перепису 1979 р. вперше почали враховувати кількість народжених жінкою дітей. Організатори попереднього перепису вважали, що таке питання може викликати у жінок «тяжкі переживання», а в ряді випадків «невдоволення чоловіків опитуваних жінок, що вважають ці питання ... інтимними»²⁴. На жаль, включення до програми такого важливого питання відбулося водночас із скороченням кількості питань про міграційний рух населення. У перепис 1979 р. не увійшли питання про попереднє місце проживання (для проживаючих у місці постійного проживання менше двох років) та питання про причину зміни місця проживання. Звичайно, програма перепису не повинна залишатися незмінною протягом тривалого часу, але постійна зміна питань, навіть їх невеликої кількості, ускладнює зіставлення отриманих результатів.

Безумовно, вчені намагалися дотримуватись тотожності програм. Однак реалії суспільного розвитку вносили свої корективи в структурну побудову програми нових переписів. У той же час організаторам переписів вдалося зберегти загально визнані основи переписної програми, що дозволяє здійснювати ретроспективний статистичний аналіз. Програма перепису населення 1989 р. зберегла всі питання попереднього перепису майже в незмінному вигляді, хоча в цілому її обсяг був суттєво збільшений (до 25 питань). Уточненню підлягали лише декілька питань. По-перше, почали з'ясувати не відношення до глави сім'ї, а відношення до члена сім'ї, який записаний першим. Таке формулювання, на думку спеціалістів, більше відповідало сучасному статусу членів сім'ї та збігалось з рекомендаціями міжнародних організацій. По-друге, до питання про освіту знову включили підказ «неписьменный». По-третє, у зв'язку з економічними змінами в країні дещо перефразували підкази до питання про джерело засобів існування. По-четверте, разом з кількістю народжених жінкою дітей почали враховувати кількість дітей, що вижили. Важливими доповненнями були відомості про житлові умови населення (питання № 19-25) та відомості про місце народження (питання № 6). Значущість цих питань неодноразово обговорювалась при підготовці попередніх програм переписів, але раніше ці пропозиції з різних причин не приймалися. Крім того, вперше до програми перепису було включене питання про професійно-технічну підготовку (для осіб віком 15 років і старших).

Програма Всеукраїнського перепису населення 2001 р. відрізнялась від попередніх програм, що було пов'язано зі значними змінами соціально-економічної ситуації в країні. Статистики намагалися забезпечити зіставлення нових даних з даними минулих переписів населення, але все-таки більшість питань зазнала значних редакційних змін, серед них питання щодо громадянства респондентів (питання № 8), освіти (питання № 10 та № 12), джерел засобів існування (питання № 13), місця проживання (питання № 18) тощо. Крім того, була збільшена кількість підказів у питаннях про мову (питання № 7) та сімейний стан (питання № 9) респондентів.

Принципово новими змінами в програмі перепису населення 2001 р. стало записування опитуваних по домогосподарствах (хоча і з виділенням сімей), а не по сім'ях, як раніше, та поява питання про становище в занятті, що більше відповідало міжнародним вимогам. Соціальний статус респондента стали з'ясувати в делікатнішій формі, за сукупністю відповідей на питання про заняття на основній роботі та становище в ньому. За радянських часів питання про становище в занятті було включене лише до програм переписів 1920 та 1926 рр., хоча пізніше воно неодноразово рекомендувалося комісією ООН по народонаселенню²⁵. Натомість з програми Всеукраїнського перепису було виключено питання про приналежність до суспільної групи.

Запитання, що стосувались житлових умов населення, містилися на окремому переписному бланку. Більшість з них збереглася в редакції попереднього перепису, але з'явилися і нові запитання, наприклад, про власника приміщення, в якому мешкають члени домогосподарства.

Загалом склад показників, з якими можна провести ретроспективний аналіз, незначний. По-перше, це чисельність населення та його розміщення. По-друге, статеві-віковий склад та національно-лінгвістична приналежність. По-третє, шлюбний стан та рівень освіти (але з певними застереженнями). В цілому програма перепису 2001 р. відрізнялась більшою кількістю запитань, ніж попередні переписи. Нові соціально-демографічні та соціально-економічні умови, що склалися в країні, зумовили ретельне вивчення фертильності жінок, міграційного руху населення та його економічних ознак. Можна сказати, що перепис 2001 р. вплив у собі багато пропозицій та побажань, які висловлювались радянськими статистиками протягом 2-ї пол. ХХ ст. На жаль, в його програмних документах відсутні питання, які б адресувалися безробітним. Хоча при проведенні перепису 1926 р., коли перед країною гостро постала проблема зайнятості населення, з'ясовували не лише належність респондента до групи безробітних, а і його колишнє заняття та становище в ньому, тривалість відсутності роботи та ін²⁶. У програмі перепису 2001 р. цю прогалину частково компенсує питання про джерело засобів існування. Однак із зростанням кількості безробітних в перехідних умовах сучасного суспільного розвитку доречною вбачається необхідність введення в програмні документи прямих запитань про безробіття.

Безсумнівно, певні розбіжності програмного змісту обстежень не знецінюють значущості підсумкових переписних публікацій як унікальних джерел статистичних даних. Перелік позицій, які є цілком зіставимими, дозволяє здійснювати комплексну характеристику динаміки основних соціально-демографічних процесів, не підпорядкованих безпосередньо реформаторській діяльності урядів. Дослідникам необхідно чітко орієнтуватися у сутності потенційних інформаційних можливостей підсумків вітчизняних переписів населення.

Джерела та література:

- 1 Демографический энциклопедический словарь/ Гл. ред. Д.И. Валентей и др. - М., 1985. - С.314.
- 2 Див.: Библиография по проблемам народонаселения/ Под ред. Д.И.Валентей и Э.Ю.Бурнашева. - М., 1974. - 344 с.; Библиография по проблемам народонаселения (1972 - 1975) / Под ред. Д.И.Валентей и Э.Ю.Бурнашева. - М., 1977. - 232 с.; Основная литература по переписям населения. Библиографический указатель. - М., 1987. - 131 с. та ін.
- 3 Див.: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей/ Под ред. Г.М. Максимова. - М. 1976. - 286 с.; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей/ Под ред. А.А. Исупова и Н.З. Шварцера. - М., 1984. - 232 с. та ін.
- 4 Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. / Наук. ред.: акад. Кураса І. Ф., акад. Пирожкова С.І. - К., 2004. - 558 с.
- 5 Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: Навч. посібник. /За заг. ред. Н.О.Парфенцевої. - К., 2001.
- 6 Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії/ За наук. ред. проф. В. Штещенко. - К., 2001. - 560 с.
- 7 Статистика населения с основами демографии: Учебник./ Г.С. Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др. - М., 1990. - С. 22-23.
- 8 Овсиенко В. Об организации предстоящей переписи // Вестник статистики. - 1967. - № 2. - С. 26.
- 9 Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація... - С. 69; див. докладніше про рекомендації ООН: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп.20, Т. 2, Спр. 525. - Вопросник по переписи населения 1970 г., составленный статистической комиссией ООН в 1979 г. -32 л.; там же, Спр. 400. - Материалы Статистической комиссии ООН по вопросам Всесоюзной переписи населения 1970 г.:доклады, программы и др. за 1967 г. - Л. 1-35.
- 10 Андреев Е.М. , Дарский Л.Е. , Харьковская Т.Л. Демографическая история России: 1927-1957.- М., 1998.-187 с.
- 11 Див.: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей...- С. 49-50; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей... - С. 27-28.
- 12 Постанова Кабінету Міністрів України №1536 від 28 вересня 1998 р.
- 13 Див.: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 1, Спр. 1-2, 6, 13-16, 39-40, 46; там же, Т.2, Спр. 369-397, 400-406, 408-410 та ін.

14 Див. напр. : ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 1, Спр. 1. - Постановление Совета Министров УССР, приказы ЦСУ СССР и Статуправления УССР по подготовке и проведению Всесоюзной переписи населения 1959 г.(30 декабря 1956 - 31 декабря 1957 г. - 39л.; там же, Спр. 2. - Инструкция, указания ЦСУ СССР и инструментарий по проведению Всесоюзной переписи населения 1959 г. - 373л.; там же, Спр. 6. - Материалы Всесоюзного совещания статистиков, состоявшегося 4-8 июня 1957 г. в г. Москве. (Инструкция, постановления, бланки, проект программы переписи населения 1959 г. и др.) - 363л.; там же, Т. 2, Спр. 369. - Постановления Совета Министров СССР, УССР, приказы ЦСУ СССР, ЦСУ УССР (копии), постановления Коллегии ЦСУ УССР по вопросам подготовки и проведения Всесоюзной переписи населения 1970 г. 8 февраля - 29 декабря 1967 г. - 95 л. та ін.

15 Див. напр.: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 2, Спр. 406. - Статьи из республиканских областных и районных газет Украинской ССР за 1967 г. о подготовке к Всесоюзной переписи населения 1970 г.-120 л.; там же, Спр. 447. - Статьи из областных и городских газет Украинской ССР за 1968 г. о Всесоюзной переписи населения 1970 г. - 410 л. та ін.

16 Див. докл. про це: Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей... - С.69-71; Всесоюзная перепись населения 1979 года: Сб. статей... - С.56.

17 Демографический энциклопедический словарь./ Гл. ред. Д.И. Валентей и др. - М.: Советская энциклопедия, 1985. - С. 559.

18 Див.: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 1, Спр. 47. - Сводные сметы расходов по проведению Всесоюзной переписи населения по областям Украинской ССР. - 170 л.; там же, Т. 2, спр. 526. - Сводная смета на операционные расходы ЦСУ УССР по проведению Всесоюзной переписи населения на 1970 г. - 168 л. та ін.

19 Див.: ЦДАВО України, Ф. Р-582, Оп. 20, Т. 2, Спр. 572. - Сводные единовременные отчеты о составе работников отделов переписи населения ЦСУ УССР и облстатуправлений УССР по состоянию на 1 января 1970 г. - 53 л.; там же, Спр. 573. - Информации облстатуправлений УССР о подборе, утверждении и подготовке кадров для Всесоюзной переписи населения 1970 г. по областям Украинской ССР за 1970 г. 5 января 1970 г. - 5 марта 1970 г. - 161 л. та ін.

20 Демографический энциклопедический словарь... - С. 345.

21 Див.: Всесоюзное совещание статистиков 4-8 июня 1957 г. Доклады, выступления в прениях и решениях. - М., 1958. - С. 78-83.

22 Вестник статистики. - 1966.-№ 3, 6, 7, 8.

23 Волков А. Вопросы миграции в переписи населения// Вестник статистики. - 1967. - № 2. - С. 34-35.

24 Подъячих П.Г. Программа и основные вопросы методологии Всесоюзной переписи населения 1970 г.// Всесоюзная перепись населения 1970 года: Сб. статей... - С. 27.

25 Рябушкин Т. Программа переписей населения в капиталистических странах// Вестник статистики. - 1956. - № 4. - С. 78.

26 Демографический энциклопедический словарь... - С. 558.

У ГЛИБ ВІКІВ

Петро Пиріг

ПРО ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Свого часу відомий український історик М.С.Слабченко¹, порушуючи проблему товарно-грошових відносин на Лівобережній Україні, стверджував, що починаючи з 1649 р. до часів Скоропадського тут карбувалась «власна українська монета».

Основним доказом цього вченому прислужилось повідомлення російського посла Григорія Кунакова в Москву про те, що 1649 р. «в Чигирине учинил Богдан Хмельницький мынзу² и денги делают; а на тех новых денгах на одной стороне мечъ, а на другой стороне ево Богданово имя»³.

Зазначений аргумент поклав початок тривалій дискусії в наукових колах, яка продовжується й до сьогодні. Відомо, що донесення Кунакова - не єдина згадка про українські гроші доби Хмельниччини. Факт їх існування засвідчував подольський воєвода Станіслав Потоцький у листі до польського короля Яна Казимира від 29 жовтня 1652 р.: «Хмельницький вмішується в справи вашої королівської милості: карбує гроші». Аналогічне повідомлення містила французька газета «Gazette de France» від 21 грудня 1652 р.: «Козацький гетьман розпочав карбувати на Україні монету на свій кшталт, чим викликав протест польського короля»⁴. Однак В. А. Шугаєвський, М.Н.Петровський, А.Єршов у своїх студіях заперечили думку М.С. Слабченка⁵, який і надалі настирливо продовжував відстоювати свою точку зору: «Факта, що й дотепер не знайдено Богданових грошей, зовсім недостатньо, щоб заперечувати існування їх. Це в такій же мірі неможливо, як, наприклад, відкидувати факт існування особливих грошей в 1921-22 рр. в передмістях Одеси, хоч вони таки були, або відкидати факт існування «трихвостих кошок», якими поміщики били кріпаків і які геть зeszли після 1861 р., так що їх нема ні в одному музеї нашої Спільки Республік»⁶.

З ними погоджується й М.Ф.Котляр. У процесі дослідження проблеми він прийшов до висновку, що «всі монети, якими користувались у XVII ст. на території українських земель, були іноземного карбування»⁷. Насамперед, це були польські золоті, яких гетьманська казна, за підрахунками Л. Гвоздик-Прицак, отримувала щорічно 7495000⁸. Крім них, в Україні «ходили» російські єфимки, турецькі ліри, флорини Саксонії й Фландрії, талери Німеччини, а також монети пруської й прибалтійської чеканок⁹.

Не є винятком у цьому плані й Чернігово-Сіверщина. У її грошовому обігу в зазначений період були розповсюджені польсько-литовські й західноєвропейські монети: пруські, шведські, німецькі, бельгійські, іспанські, австрійські, датські, брауншвейзькі, франкфуртські, ризькі, литовські, утрехтські, брабантські, лівонські, ельбінгенські, нідерландські, голландські. Зустрічались також монети східного походження, зокрема турецькі. Переконавшись у цьому дають змогу дані нумізматики, передусім скарби монет і окремі знахідки, ареал розміщення яких охоплює практично весь регіон¹⁰.

Протягом 1669 - початку другого десятиріччя XVIII ст. польсько-литовські й західноєвропейські монети на Чернігівщині були остаточно витіснені російськими¹¹.

І зовсім невідомо, яку «тверду монету» обмінював на чехи в Новгороді-Сіверському Родіон Москаль у 1693 р. і якими грошима торгували в XVII ст. у місті Стародубі¹².

Джерела та література, примітки:

- 1 Пиріг П. В. Проблеми торгівлі Чернігівщини другої половини XVII століття в науковій спадщині М. Є. Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. - Одеса, 1995. - С. 69-75.
- 2 Пиріг П. В. М. Є. Слабченко про торгівлю Чернігівщини в другій половині XVII ст. // Збірник матеріалів науково - практичної конференції «Берестецька битва в історії України». - Рівне - Пляшева, 1996. - 132 - 134.
- 3 Пиріг П. Одеський історик М. Є. Слабченко про землеволодіння на Чернігівщині у другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 2004. - № 4. - С. 30.
- 4 Минза - монетний двір.
- 5 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. - СПб: В типографии П. А. Кулиша, 1861. - Т. III. - С. 408.
- 6 Див.: Монеты Богдана Хмельницкого: правда или вымысел // Вести. Версии. События. Тайны истории. - 2005. - № 9 (138). - С. 8.
- 7 Шугаевский В. А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. Краткий очерк. - Чернигов: Сіверянська думка, 1918. - 54 с.
- 8 Шугаевський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці /Чи була на Україні в XVII віці власна монета?/ // Науковий збірник за рік 1924. Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер історичної секції Всеукраїнської академії наук) під ред. голови секції акад. Михайла Грушевського. - Державне видавництво України, 1925. - Т. XIX. - С. 55-61.
- 9 Шугаевський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета. Стаття друга // Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер історичної секції Всеукраїнської академії наук). Науковий збірник за рік 1926. - Державне видавництво України, 1926. - Т. XXI. - С. 112-119.
- 10 Петровский М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького // ЗІС ВУАН. - К., 1926. - Т. XXI. - С. 120-123.
- 11 Ершов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в. // Науковий збірник за рік 1924. - Т. XIX. - С. 62-65.
- 12 Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета // Науковий збірник за рік 1925. - Державне видавництво України, 1926. - С. 65.
- 13 Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV - XVIII ст.- К.: Наукова думка. 1981. - С. 109.
- 14 Монеты Богдана Хмельницкого: правда или вымысел // Вести. Версии. События. Тайны истории. - 2005. - № 9 (138). - С. 8.
- 15 Там же.
- 16 Див.: Описание Исторического Музея Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. Часть вторая. Отдел нумизматический // Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии. - Чернигов, 1905. - Выпуск шестой. - Отдел второй. Под ред. правителя дел П. М. Добровольского. - С. 123-131.
- 17 Шугаевский В. А. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии.- Чернигов, 1915; Черниговское слово. - 1915. - 9 января.
- 18 Рябцевич В.Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика. - Киев: Изд-во АН УССР, 1963. - Вып. 1. - С. 173, 174.
- 19 Спасский И. Г. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654-1663 г. // Археологический ежегодник за 1959 г. - М., 1960. - С. 135.
- 20 Рябцевич В. Н. Указ. соч. - С. 153.
- 21 У Росії в зазначений період, на відміну від Речі Посполитої (з 1569 до 1578 рр. не чеканила грошей), іноземні монети не користувались таким же правом, як місцеві /Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. - Минск: Изд-во «Народная Асвета», 1968. - С. 46. Он же. Монетные клады... - С. 157./
- 22 Див.: Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. - Ч. 1. - Т. III. - С. 109.
- 23 Шугаевський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці... - С. 56.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Ігор Ситий

●

ДО ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕТРОПАВЛІВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

За останнє десятиліття вітчизняна історична наука досягла неабияких здобутків, зокрема в царині церковно-історичних студій. Проте слід зазначити, що не з'ясованих, недостатньо опрацьованих тем серед останніх ще чимало. Суттєвим гальмом є брак опублікованих джерел. У Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського зберігається ціла низка документів, котрі можна використати для висвітлення як загальної історії церкви на терені Лівобережної України, так і для реконструкції історії окремих храмів та монастирів. Серед таких документів і копія 1748 р. царської грамоти від 10.03.1693 р. на маєтності Глухівського Петропавлівського монастиря, яка була виготовлена в Генеральній військовій канцелярії¹. Історія монастиря тісно пов'язана з історією України.

Він виник у 1230 р. Бачив навалу орд Батия. У Глухові хан прийняв полоненого чернігівського єпископа. Монастир був зруйнований і відновлений лише у XVI ст. Його ігуменами були такі відомі діячі української церкви й культури, як Дмитрій Ростовський, Давид Нашинський та Мельхиседек Значко-Яворський². На подвір'ї височіли Петропавлівський собор, Успенська та Михайлівська церкви. Довідники зазначають, що «Глухівсько-Петропавлівський монастир - один із найдовершеніших архітектурних ансамблів доби розквіту українського бароко»³. Для того, щоб побудувати такі споруди, а потім утримувати їх, потрібні чималі гроші. І монастир їх мав. Значні прибутки давали села, ґрунти, млини, що були закріплені за ним царськими грамотами та гетьманськими універсалами.

Публікація зазначеного документа важлива з таких міркувань. Це перше оприлюднення цієї пам'ятки. Вона дозволяє з'ясувати недостатньо висвітлену історію формування монастирських угідь. Роль у цьому процесі московської влади й гетьмана І.Мазепи, який постає перед нами людиною, не байдужою до церковних справ. Це певною мірою спростовує обвинувачення гетьмана в неосязному користолобстві та егоїзмі. Він добре розумів, що монастирі та церкви - це не тільки суто релігійні установи, а й духовні осередки, які для виконання зазначеної функції повинні мати економічне підґрунтя. Прикладом останньої є діяльність Д. Ростовського, який писав у монастирі свої знамениті «Чет'ї - Мінеї»⁴. Документ важливий для вивчення українського діловодства XVIII ст., відносин офіційних структур Московщини й Гетьманщини, процесу поступової інкорпорації останньої першою (гетьманського універсалу вже не достатньо для ченців, їм треба міцніший документ - царська грамота. Копію 1748 р. у Генеральній військовій канцелярії засвідчують спочатку російські наглядачі, а вже потім українці - чужі у своїй хаті, звертає на себе увагу підкреслено шанобливе титулування І.Мазепи⁵), значно доповнює статтю відомого церковного діяча та історика Філарета Гумилевського,

присвячену цьому монастирю.

Текст документа передано популярним методом, титла розкриті, збережені мовні та стилістичні особливості.

«Копія.

Б[о]жиею м[и]л[о]стию Мы Пресвьтльшии и Державньшии Великие Г[осу]д[а]ри Ц[а]ри и Великие Кн[я]зи Иоаннь Алексєевичь, Петрь Алексєевич Всея Великия и Малыя и Бєлыя Россіи Самодержцы; Московские, Киевские, Володимерские, Новгородские, Ц[а]ри Казанские, Ц[а]ри Астраханские, Ц[а]ри Сибирские, Г[осу]д[а]ри Псковские и великие кн[я]зи Смоленские, Тверские, Югорские, Пермские, Вяцкие, Болгорские и инних, г[ос]д[а]ри и великие кн[я]зи Новагорода, Низовские, земли Черниговские, Рязанские, Ростовские, Ярославский, Белоозерские, Удорские, Обдорские, Кондійские і всея Сьверния страны повелители и г[осу]д[а]ри Иверские, земли Карталинскихъ и Грузинскихъ ц[а]рей и Кабардинские земли, Черкасскихъ і горскихъ кн[я]зей и иннихъ многихъ г[осу]д[а]рствъ і земель восточныхъ и западныхъ и сьверныхъ отчичи и дьдичи и насльдники и г[ос]д[а]ри и обладатели.

Н[а]ше Ц[а]рское Величество пожаловали Глуховского Петропавловского м[о]н[а]стиря игумена Селивестра⁶ з братиею и хто впред по них в томь м[о]н[а]стирь будутъ игумени и братия вельли н[и]нь дать сию н[а]шу Великихъ Г[осу]д[а]рей жалованную грамоту на м[о]н[а]стирские ихъ села Холопково, Баничи. Мацково, Ратовку по рекъ Есмань лежащие, да на слободку Бородавку, да на села жь на Везонку, на Хозовку, на Будищи, на Чернево на рекъ Клевени лежащие с людми посполитими в тьхъ сельхъ живущими и на мелници и на инние всякие угодя, которими они селами и мелницами и перевозомъ с прежде сего влады. Для того в н[и]нешнемъ в СА году [ЗП]⁷дня били челомъ намъ Великимъ Г[осу]д[а]ремъ Н[а]шему Ц[а]рскому Величеству онъ игумень Селивестръ с братиею в прошломъ де во РЧЗ - м году по Н[а]шему Великихъ Г[осу]д[а]рей Н[а]шего Ц[а]рского Величества указу дана имъ Н[а]ша Ц[а]рского Величества жалованная грамота на м[о]н[а]с[ти]рские ихъ села і на мелници и на инние угодя, а порознь де імянно ть ихъ угодя не росписани і въ прошломъ де въ С - мь году ноября КИ дня даль имъ на ть ихъ вишеписанние м[о]н[а]с[ти]рские села и мелници и на перевозъ по ихъ прошению для впред будущого владыния вновь листь свой подданной н[а]шь Воиска Запорожского Обоихъ Сторон Днепра гетманъ Иванъ Степановичъ Мазепа, в которомъ ево гетманскомъ листу ть ихъ села со всьми угодии написани імянно, а н[а]ше де Великихъ Г[осу]д[а]рей Н[а]шего Ц[а]рского Величества жалованной грамоти на ть ихъ села в подтверженіе того им не дано і чтобъ Мы Великие Г[осу]д[а]ри Н[а]ше Ц[а]рское Величество пожаловали ево игумена з братиею вельли имъ на вишеімянованніе села и на мелници и на всякие угодии дать Н[а]шу Великихъ Г[осу]д[а]рей Н[а]шего Ц[а]рского Величества жалованную грамоту, а в листу подданного н[а]шего Воиска Запорожского Обоихъ Сторон Днепра гетмана Ивана Степановича Мазепа прошлого С - г году ноября КИ - г дня написано по Н[а]шему Великихъ Г[осу]д[а]рей Н[а]шего Ц[а]рского Величества указу утвержаєть онъ гетманъ тьмъ своимъ листомъ ему игумену Селивестру и братии по ихъ прошению данние имъ и подлинние ихъ земли и мелници и инние угодия, а імянно село Холопково, а под тьмъ селомъ на рекъ Есмань мелница о трехъ анбарех, да села Баничи, Мацкого, Ратовку по той же рекъ Есмани лежащие да села жь на рекъ Клевени слободку Бородавку з двема анбары, село Везонку с четирма анбары да села жь Хозовку, Будищи, Чернево да под самимъ м[о]н[а]с[ти]ремъ три анбара по той же рекъ Клевени лежащие да перевозъ Мутинский на рекъ Сеймъ и тьхъ вишеімянованныхъ сель от кр[е]стьянъ всякое имъ послушаніе (опричь козаковъ которие имьють при своихъ волностяхъ бити сохранени) отбирать и даби ни хто из старшини и посполства преждедереченнимъ монахомъ какъ в владынии онихъ сель, такъ и во отбирании с мелницъ и с перевозу Мутинского всякихъ пожитковъ имъ належашихъ ни какой ни малой не смьль чинити трудности и препони. И Мы Пресветльшии і Державньшии Великие Г[осу]д[а]ри Ц[а]ри И Великие

Кн[я]зи Іоаннь Алексєвичь, Петрь Алексєвичь Всея Великія и Малыя и Бєлыя Россіи Самодержци Н[а]ше Ц[а]рское Величество слушава поданного н[а]шего Воиска Запорожского Обоихъ Сторон Днєпра гетмана Івана Степановича Мазепи листа и того ігумена Селивестра з братією челобитя пожаловали ево ігумена з братією и хто по немь в том м[о]н[ас]тирь будуть ініи ігумени и братя, вельли имь тми вишеимянованными сєлами и мелницами и всякими к нимь належащими угоди и перевозом, которіе по н[а]шему Великихъ Г[осу]д[а]рей Н[а]шего Ц[а]рского Величества указу написали и подтвердили имь вишеимянованным листомь своимь поданной н[а]шъ Воиска Запорожского Обоихъ Сторон Днєпра гетман Іван Степановичь владѣт и всякіе обикновенные подати и пожитки (кромь козаковъ которіе имьють бити при своих волностях в сохранении) употреблять, понеже в н[а]шихъ Ц[а]рского Величества малороссийскихъ городъхъ всякое к пожитку и к крепости непорушимой устроєніе по н[а]шей г[осу]д[а]рской м[и]л[ос]ти велєно утверждать и к лутчєму устроиват ему вѣрному н[а]шему подданному Воиска Запорожского Обоихъ Сторон Днєпра гетману Івану Степановичу: на что и сию н[а]шу Великихъ Г[осу]д[а]рей Н[а]шего Ц[а]рского Величества жалованную грамоту дат им указали, по которой онь ігумен з братією и впред по немь в том же м[о]н[ас]тирь будущіе ігумени и братя вишеимянованными сєлами и мелницами со всьми к нимь принадлежащими угоди и перевозом имьють владѣти безо всякого прєпятія, что им написано в сей Н[а]шей Ц[а]рского Величества жалованной грамоте выше сєго и для вѣчного утверждения Н[а]шей Ц[а]рского Величества м[и]л[ос]ти и вѣчного владѣнія тми вишеимянованными сєлами и мелницами и перевозом ему ігумену Селивестру з братією и впред по ним в томь м[о]н[ас]тирь будущимь ігуменомь и братіи сєй Н[а]шу Ц[а]рского Величества жалованную грамоту утвердит Н[а]шею Ц[а]рского Величества печаттю повєляли. Писана сия Н[а]шей Ц[а]рского Величества жалованная грамота в Н[а]шемъ ц[а]рствующемъ велицємъ граде Москвь лѣта от создания мира ЗСА м[єся]ця марта І дня г[осу]д[а]рствования Н[а]шего АІ году.

Подленную грамоту подписалъ Великихъ Г[осу]д[а]рей Ихъ Ц[а]рского Величества дѣякъ Василєй Бобининь.

В сей грамоти г[осу]д[а]рственная висєстая печать. На оборотъ грамоти написано: Б[о]жією м[и]л[ос]тию Прєсвѣтльшіи и Державнѣйшіи Великіи Г[осу]д[а]ри Ц[а]ри и Великіи Кн[я]зи Іоаннь Алексєвичь, Петрь Алексєвичь Всея Великія и Малыя и Бєлыя Россіи Самодержцы.

Справиль Івань Черєдєвь.

1748 году февраля 4 дня присудствующіи Войсковой Генєральной канцєларіи члєни в засвидѣтельствовање, что вышеписанная г[осу]д[а]рственная грамота точно и сходно с оригинала переписана подписались: Альсєй [Изволскій], Іван Чє[льщєв], Федор Лисєнко, Михайло Скоропадскій, Петрь Валкєвичь.

За старшого канцєлариста Василь Туманскій. Сведѣтельствовал с подлинною канцєларистъ войсковой Івань Андрєвскій. М. П.»

2 - а арк. : 31x 20 см.

Філігрань: «Pro Patria», віньєтка.

Печатка на червоному сургучі, d = 50 мм. Зображення: козак, озброєний рушницею й шаблею. По колу напис: «ЕЯ ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССИЙСКОГО ЗАПОРОЖСКОГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ».

Інвєнтарні номери:

- збірки Василя Тарновського - «734. № 8» [XIX ст.];

- музею українських старожитностей В.В.Тарновського - «№ 114»(по каталогу 1900 р.);

- Чернігівського історичного музею - «АЛ 869»[40 - і рр. XX ст.].

Папір зверху й знизу підгнив, вкрився фіолєтовими плямами. По краях надриви. Угорі 1 - го арк. напис олівцєм - «1693. III. 1. № 114» [1900 р.].⁸ Угорі, справа написи чорнилєм, на 1- му арк. - «3», на 2 - му - «10»[XVIII ст.].

Копія 1748 р.⁹

Примітки та література:

- 1 Каталог музея українських древностей В.В.Тарновского. Т.ІІ. Составил Б.Д. Гринченко. - Чернигов, 1900. - С. 252. Перший короткий опис.
- 2 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 171, Ткаченко В. Монастир на Чернечій горі (Глухівсько-Петропавлівський) // Сіверянський літопис. - 1999. - №1. - С. 21-25, Филарет Гумилевский. Глуховский Петропавловский монастырь // Черниговские епархиальные известия. - Прибавления. - 15 февраля 1862. - С. 149-154. - 1 марта 1862. - С. 171-178.
- 3 Чернігівщина ... - С. 171.
- 4 Филарет Гумилевский. Указ. соч. - С. 172-173.
- 5 У 1708 р. від цієї шанобливості не залишилося і сліду: «... ізвѣстно нам Великому Государю учинилось, что бывшей гетманъ хитростію своею без нашего указа аренды і многіе іные поборы наложил на малоросійской народ будто на плату войску, а в самом дѣле ради обогащения своего ...» - Указ Петра І від 28. 10. 1708 р. - ЧІМ, інв. № АЛ 91.
- 6 Селивестр Климкевич. - Филарет Гумилевский. Указ. соч. - С. 153.
- 7 Дописка на полях - «февраля» [1748 р.]
- 8 Помилка, треба - «10.03.1693.»// Филарет Гумилевский. Указ. соч. - С. 154.
- 9 Це був важкий для України рік. Вона зазнала нашестя сарани, а Глухів був знищений пожежею.//Филарет Гумилевский. Глуховский уезд. - Черниговские епархиальные известия. - Прибавления. - 15 октября 1864 г.- С. 616.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Любов Шара

●

ФОРМУВАННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (1870 - 1874 рр.)

*Міське самоврядування є кращою школою
для самостійного народу і кращим практичним досвідом
для представницької системи.*

Б. Чичерін

У II пол. XIX ст. у Російській імперії було здійснено ряд реформ, зумовлених вузловими проблемами суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку. Однією з них стало Положення 1870 р. про формування у міських поселеннях органів самоврядування, котрі мали розв'язувати господарсько-побутові і культурно-освітні завдання місцевого характеру, «турбуватися і розпоряджатися, зазначалося в імператорському указі, міським господарством і благоустроєм» [1].

Положення, підписане Олександром II Веймарі 16 червня 1870 р., запроваджувалося поступово, поширюючись спочатку на міста внутрішніх російських губерній (у тому числі Чернігів) Сибіру, Бессарабії, 41 губернське, обласне і на 4 портові. Упродовж 70-х років реформою було охоплено решту населених пунктів міського типу [2].

Перші кроки новообраних структур самоврядування, як власне і сутність законодавчої бази для їх обрання та функціонування, відразу ж стали об'єктом дослідження істориків, правознавців, відомих діячів міських громадських управлінь. О.Головачов, І.Дитятін, Г.Шрейдер, Г.Джаншиєв, С.Платонов та інші, взявши за основу джерельної бази Положення 1870 р., займалися вивченням теоретичних засад організації виборного управління[3]. Оцінки давалися різноманітні: від нігілізму щодо їхньої самостійності до повного схвалення міської реформи. Для обґрунтування чи заперечення окремих позицій дослідниками використовувалися матеріали, які характеризували практичні здобутки самоврядування Москви і Санкт-Петербурга.

М.Щепкін, І.Фесенко, Д.Багалій, Д.Міллер перенесли проблему становлення самоврядування в іншу площину, започаткувавши вивчення діяльності виборних інституцій на периферії, у тому числі в українських губерніях [4]. Їм удалося систематизувати матеріали про розвиток міського господарства, поширення народної освіти, організацію медичного обслуговування городян, проаналізувати взаємовідносини між самоврядними структурами та представниками місцевої державної адміністрації. Депутатами Чернігівського самоврядування було

опубліковано краєзнавчі розвідки, присвячені проблемам електрифікації та централізованого водопостачання губерньського міста.

Практичні досягнення дореволюційного міського управління знайшли відображення у працях радянських дослідників, хоча слід зазначити, що до 80-90-х рр. ХХ ст. ними робилися однозначні, не завжди обгрунтовані висновки про значення Положення 1870 р. у процесі становлення самоврядування в Росії. Виборні установи розглядалися як такі, що «спрямовані на вдоволення потреб торгово-підприємницьких верств»[5].

У 80-х рр. активізувалося вивчення проблеми міського управління, окреслилися тенденції переосмислення усталених висновків на основі введення в науковий обіг нових архівних матеріалів та їх аналізу з урахуванням суспільно-політичного і соціально-економічного стану в країні. Серед праць того часу привертають увагу монографія і низка статей В.Нардової та Л.Писаркової, які значно розширили діапазон і географію тематики, надавши їй комплексного характеру [6]. Ними аналізувалися причини і передумови проведення реформи 1870 р., особливості формування і діяльності органів самоврядування, соціальний склад виборців і депутатів, практичні здобутки тощо.

У цьому ж напрямку працюють науковці, котрі репрезентують новітню російську та українську історіографію [7]. Вони намагаються дати оцінки законодавству і функціонуванню міських структур з позицій сьогодення, їхні висновки ґрунтуються на статистичних й описових матеріалах, які характеризують діяльність самоврядних органів окремих регіонів. З'явилось чимало дисертаційних робіт і краєзнавчих нарисів.

У зв'язку з цим актуальним є дослідження особливостей реформування виборного управління у містах Чернігівської губернії, але враховуючи багатоаспектність теми, мета даної розвідки полягає в тому, щоб проаналізувати процес становлення органів самоврядування у губерньському місті, яке, без сумніву, було прикладом для повітових містечок і посадів. Спираючись на архівні матеріали, акцентуємо увагу на формуванні і роботі Чернігівських виборних інституцій першого скликання (1870-1874 рр.).

Безпосередньо обрання міських депутатів припало на грудень 1870 р., і відбувалося це так. Передусім було складено списки городян, які наділялися виборчими правами. Підставою для їх отримання стало російське громадянство, віковий ценз (з 25 років), ценз осілості (не менше 2-х років), володіння нерухомим майном і сплата податків до місцевої скарбниці. Як зазначив представник ліберальної буржуазії, з часом обраний головою у м. Москві, Б.Чичерін, лише платники податків можуть брати участь у формуванні самоврядування [8]. Голосували також різноманітні відомства, товариства, компанії, церкви і монастирі через своїх представників.

Жінки, неповнолітні і недієздатні громадяни - власники нерухомого майна і платники податків - брали участь у виборах шляхом передачі голосу батькам, чоловікам, синам, зятям чи онукам за дорученнями, зареєстрованими у нотаріальних конторах.

Виборчих прав не отримали наймані робітники та інтелігенція, які проживали в орендованих квартирах. До виборів не допускалися особи, позбавлені духовного сану, виключені з міських станів і ті, що перебували під судом і слідством. Не голосували також чиновники місцевої державної адміністрації (губернатор, члени губерньського правління) і представники поліцейського відділення [9].

У принципі, виборча система на той час була демократичною, оскільки, як зазначив Д.Семенов, Положенням 1870 р. знищено становість. Проте, фактично, право голосу отримали дві категорії населення - власники нерухомості та особи, котрі займалися торгово-підприємницькою діяльністю [10]. Інтелігенція і робітництво позбавлялися участі в самоврядуванні, хоча вони були не менше, ніж інші стани, зацікавлені в ефективному функціонуванні виборних інституцій і могли надати суттєву допомогу.

Списки виборців оприлюднили за місяць до виборів, тобто в листопаді 1870 р. У залежності від обсягів сплачуваних податків сформували три групи або курії. До першої увійшли крупні платники - представники торгово-промислової буржуазії і дворянства, до другої - менш заможні громадяни, так звані «середняки», і до третьої - дрібні платники. Протягом місяця робилися уточнення і виправлення згідно з дозволом губернського присутствія у міських справах. Остаточний варіант виборчих списків включав 636 осіб, або 3,5 % від загалу жителів Чернігова. З них 23 виборці (3,6 %) входили до I курії, 75 чол. (11,8 %) - до другої і 538 чол. (84,6%) - до третьої [11]. Як видно, чисельність курій була різною, але кожна з них мала право делегувати однакову кількість депутатів. Допускалося делегування з вищої курії, що в цілому порушувало принцип представництва на пропорційній основі.

На початку грудня 1870 р. виборці зібралися на загальні збори, де основним питанням порядку денного було обрання на чотири роки депутатів чи, як їх тоді називали, гласних до розпорядчої інституції самоврядування - міської думи. Шляхом таємного голосування кожна курія делегувала по 14 чол., з яких сформували думу у складі 42 гласних. За соціальним станом нараховувалося 23 купці (Я.Селюк, І.Сорокін та інші), 14 міщан (А.Мацко, М.Бунін, І.Шихуцький та інші), 4 дворян (І.Ладога, І.Кучеровський та інші) і 1 священник (А.Юшков). До компетенції думи входило призначення виборних посадових осіб, затвердження бюджету, тарифів місцевих податків і зборів, розпорядження міським майном, подання клопотань щодо міських потреб до урядових інституцій тощо.

17 грудня відбулося перше засідання думи, на якому депутати були приведені до присяги, обрали міського голову (ним став купець Я.Селюк) і членів міської управи, що репрезентували виконавчу гілку самоврядування. Вони зобов'язувалися чітко виконувати всі постанови думи і займатися безпосереднім вирішенням поточних завдань міського господарства (ст.55, 72 Положення 1870 р.). До складу управи увійшли: заступник голови, статський радник Т.Страховський, надзвичайний радник С.Ярмахов, губерський секретар І.Цвет, майор І.Орешкевич, купці П.Щелкановцев, І.Балабанов і Б.Красильщиков. Вакансію міського секретаря зайняв колезький секретар К.Ходот. Через два роки частина членів управи була поновлена, що дозволило підібрати людей, котрі добросовісно ставилися до виконання покладених на них обов'язків, уболіваючи за громадські справи. Зокрема, заступником голови обрали П.Щелкановцева, членами управи - М.Василенка, І.Ладогу, Б.Халфіна, І.Гольдіна, І.Федорова, секретарем - А. Уварова, який, до речі, виконував обов'язки до 1892 р.

На другому засіданні думи (21 грудня) визначили обсяги платні голові, секретарю і двом членам управи, відповідно по 1500, 900 і 600 руб. на рік. Пан Я.Селюк, будучи людиною заможною, відмовився від грошей, перерахувавши їх на потреби міста [12]. Таким чином, у грудні 1870 р. розпочалася діяльність Чернігівської міської думи першого скликання (зазначимо, що деякі дослідники, враховуючи офіційну дату затвердження міського голови міністром внутрішніх справ, вважають початком роботи реформованого Чернігівського самоврядування березень 1871 р.) [13].

Новообрані гласні окреслили коло першочергових завдань, серед яких основним було впорядкування доходів і витрат місцевої скарбниці. Управа доручила гласному І.Смірнову розробити зразковий план бюджету і подати його на розгляд думи. 21 квітня 1871 р. на засіданні останньої бюджет було обговорено і затверджено [14]. Надалі ця процедура стала традиційною. На початку кожного року думці заслуховували питання про міський бюджет, схвалюючи його або повертаючи на доопрацювання членам управи.

Враховуючи діюче законодавство, доходи м.Чернігова формувалися від продажу торгово-промислових документів, місцевих зборів, прибутків від комунальної власності. Зокрема, отримуючи торгові чи промислові посвідчення, ліцензії на утримання трактирів, візницького промислу тощо, городяни сплачували

на користь міста від 10 до 25% їхньої вартості [15]. Відразу ж зауважимо, що перелік місцевих зборів, а отже, і загальна сума надходжень до бюджету, варіювалися в залежності від рівня соціально-економічного розвитку міста, поглиблення товарно-грошових відносин та здатності депутатів ефективно господарювати, враховуючи всі можливі джерела доходів. Так, у 1871 р. збір із торгових посвідчень становив 1419 руб., через три роки в результаті збільшення кількості бажаючих займатися торгівлею, що зумовлювалося активізацією ринкових відносин, він сягав 1674 руб. (було видано 1298 торгових і 804 промислових посвідчень) [16].

Прибутковими були також збори із ліцензій на відкриття трактирів та акцизний. Якщо в 1871 р. загальна сума доходів сягала 593 руб. (акцизний збір не стягувався), то в 1874 р. - вже 2065 руб., що в 3,5 раза більше [17]. Незважаючи на очевидну закономірність: більше трактирів і реалізованих горілчаних виробів - більше доходів у місцевий бюджет, виборні інституції приймали виважені рішення, дозволяючи відкривати трактири. У кінці календарного року вони ретельно перевіряли заяви бажаючих, аналізували асортимент продукції і місце розташування закладів. Заборонялося розміщувати їх поблизу культових споруд, приміщень місцевої адміністрації, промислових підприємств, на базарних площах тощо. Від підприємця вимагалася також довідка про благонадійність, видана поліцейським відділенням [18].

Позитивно позначалося на поповненні бюджету м. Чернігова зростання товарообігу на місцевих базарах і ярмарках. Фактично вся продукція зважувалася на міських терезах, експлуатація яких була платною (за зважування сипучих речовин, наприклад, до управи надходило по 1 коп. з четвертака чи відра). Зазвичай управа практикувала орендування приладів зважування на конкурсній основі, що полегшувало організацію збору податку, оскільки мали справу не з усіма торговцями, а лише з однією особою. У 1874 р. орендарем став міщанин С.Голубов, сплативши 272 руб. річної ренти [19].

Використовувати власні зважувальні прилади суворо заборонялося. На порушників чекала конфіскація мір і вагів і навіть анулювався патент на торгівлю діяльність у місті.

Органами самоврядування стягувалася плата за торгові місця, зайняті товарами (деревиною, камінням тощо) набережні, шосейний збір, збір з візницького промислу, тарифи якого диференціювалися з урахуванням місця проживання візників та екіпажів, з аукціонів (як правило, по 2% від суми виручених коштів). У цілому, на кінець 1871 р. міські збори і податки становили 4970 руб., або 23% від загальної суми доходів [20].

Важливе місце у формуванні бюджету належало міській власності, передусім, орним землям, пасовищам, сінокосам, що здавалися в орендне утримання (протягом чотирьох років місто отримало від оренди орної землі 1183 руб., за сінокоси - 22427 руб.), об'єктам громадського користування, природним ресурсам, корисним копалинам [21].

У перші роки діяльності органи самоврядування припускалися ряду помилок у фінансовій сфері, не враховуючи насамперед потенційні джерела доходів, серед яких чи не найважливішим був майновий податок. Упродовж трьох років гласні не включали його в перелік прибутків і лише в 1874 р., оцінивши нерухомість, затвердили розміри збору. Із власників нерухомості стягувалося по 1% від цінності чи по 10% прибутковості майна. Нерухомість громадських і державних установ, окрім майна імператорської родини, державних залізничних станцій, науково-освітніх і благодійних закладів, духовних відомств, оподатковувалася за окремою тарифною шкалою, значно вищою (приблизно в 10 разів), аніж із приватної власності. За рішенням думи від сплати податку звільнялися малозабезпечені сім'ї і власники малоприбуткової нерухомості.

Усі вихідні дані, як-то цінність, прибутковість майна, ставка оподаткування,

термін сплати, фіксувалися в оціночних листах, що затверджувалися думою, і розсилалися власникам. Якщо останні мали конкретні претензії, то могли оскаржити лист упродовж місяця з часу його отримання, а у разі відсутності таких - сплачували податок. Цей процес тривав до жовтня, а потім за кожен місяць нараховувалася пеня у розмірі 1 % від суми податку [22].

Введення оподаткування нерухомості дало позитивні результати. У 1874 р. прибутки місцевої скарбниці зросли удвічі порівняно з 1871 р. і вперше доходи міста перевищили витрати на 7101 руб. [23] На жаль, отримані прибутки не можна було повністю використовувати на місцеві потреби. Формуючи видаткову частину бюджету, виборні інституції зобов'язувалися враховувати в першу чергу так звані обов'язкові статті, що включали видатки на утримання в'язниць, мирових суддів, виконання військової повинності та інші загальнодержавні потреби.

Все ж самоврядні структури Чернігова спромоглися знайти кошти і зробити чимало корисного. Протягом першого чотириліття думці ініціювали заснування міського громадського банку. Депутатською комісією, очолюваною священиком А.Юшковим, було розроблено його статут, управою зібрано необхідні гроші для фундаторського капіталу та організаційних робіт, сформовано керівний апарат (директором обрали А.Карпінського, заступниками - В.Гутмана і Т.Страховського) [24]. Офіційне відкриття банку сталося 19 лютого 1875 р. [25].

Думі першого скликання належить ідея будівництва водогону, необхідність якого мотивувалася життєвою потребою. Жителі міста користувалися водою з р. Стрижень, проте її хімічні властивості не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам через значну забрудненість промисловими і господарсько-побутовими стоками. Завозити воду з р.Десни було далеко і незручно, особливо весною і восени, коли внаслідок повені і дощів розмивалися під'їзні дороги. Відтак у 1874 р. думці розпочали переговори з компанією російських інженерів та англійських промисловців щодо будівництва водогону, зробили розрахунки потреб води для населення центральної частини міста, придбали деякі матеріали. Безпосередня робота розпочалася з 1875 р. [26].

Досить плідною була діяльність в санітарно-епідеміологічному напрямку, що, власне, зумовлювалося реаліями тогочасної дійсності. Річ у тім, що тоді поширеним явищем були різноманітні інфекційні захворювання, лікування яких не завжди приносило бажані результати. Пояснюється це низкою факторів, у тому числі низьким рівнем організації обслуговування населення, відсутністю кваліфікованих лікарів, а головне - неефективністю медикаментозного втручання через відсутність знань про збудники інфекцій і шляхи боротьби з ними. У тогочасній медицині робилися лише перші кроки в напрямку імунізації населення. Активно використовувалася в основному вакцина проти віспи (сироватку було відкрито ще в 1796 р. англійським лікарем А.Дженнером, у Росії поширено наприкінці правління Катерини II) [27], але до 1882 р. вона не вироблялася в Чернігівській губернії, через що отримання препарату пов'язувалося з певними проблемами, як правило, фінансовими [28]. Водночас слід пам'ятати і той факт, що населення з острахом ставилося до такого нововведення, як вакцинація, вдаючись до традиційних методів лікування знахарями.

Враховуючи все це, виборні інституції Чернігова вважали за доцільне проводити профілактичну роботу з метою своєчасного попередження спалаху епідемій чи принаймні обмеження масштабу їх поширення. Зокрема, було сформовано депутатську санітарну комісію (очолив гласний І.Ладога), основним обов'язком якої став контроль за санітарним станом міста. Особлива увага зверталася на підтримку чистоти у помешканнях городян, громадських установах, на міських вулицях і площах. Регулярно проводилися рейди-перевірки, і в разі виявлення антисанітарії робилися попередження із зобов'язанням навести порядок до чітко визначеного терміну. Якщо таке не виконувалося, то порушників штрафували (від 3 до 25 руб.) або заарештовували на кілька днів (відпрацьовували на громадських роботах) [29].

Прискіпливо перевірявся санітарний стан закладів, що спеціалізувалися на виготовленні і реалізації продуктів харчування. Органи самоврядування надавали їм грошову допомогу. У квітні 1873 р. з бюджету виділили 50 руб. власникам м'ясних лавок для купівлі вапна і мідного купоросу, що використовувалися як дезінфекційні засоби [30].

У разі виникнення інфекційних епідемій самоврядні структури діяли досить чітко і злагоджено. Місто розділялося на окремі сектори, за кожним закріплювався лікар із двома попечителями, котрі наглядали за санітарним станом, і декілька десятських, які займалися транспортуванням хворих у лікарню. За рахунок міських коштів проводилася дезінфекція будинків госпіталізованих (членів сім'ї переселяли на певний час до сусідів чи у спеціально відведені приміщення), асигнувалися кошти на створення «летючих аптечок», лікарі і фельдшери забезпечувалися медичними препаратами, надаючи безкоштовну допомогу бідним городянам. З метою попередження спекуляції ліки продавалися за рецептами, виписаними на бланках управи [31].

Виборні органи не випускали з поля зору побутові проблеми міста, турбуючись про його благоустрій, добробут і спокій жителів. Ними організовувалося і фінансувалося чергування нічних сторожів (31 чол.), контролювалася робота гужового транспорту (затверджувалися правила вуличного руху, умови заняття даним видом промислу, визначалися тариф плати за проїзд і розмір податку на користь міста), проводилася профілактика попередження пожеж тощо [32].

Заслугує на увагу і той факт, що завдяки старанням думців скоротилися обов'язкові видатки на утримання місцевої в'язниці. Якщо до 1870 р. місто виділяло гроші на її опалення, освітлення і виплату заробітної плати працівникам, то з 1874 р. остання стаття - зарплатня - погашалася з державної скарбниці [33].

Поряд з очевидними здобутками депутатів чернігівського самоврядування залишалося коло невирішених проблем, зумовлених об'єктивними і суб'єктивними причинами. Кропіткої праці і чималих капіталовкладень потребували організація медичного обслуговування населення, мережа навчальних закладів, комунальне господарство, що тільки-но починало розвиватися, занепокоєння викликали низький рівень благоустрою, забрудненість центральної частини міста, особливо уздовж берегів р.Стрижень, та інше. Розв'язувалися вони гласними наступних скликань, однак депутатами першої думи було закладено міцне підґрунтя.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 21. - Спр. 1819. - Арк. 16.
2. Там само. - Арк. 15.
3. Головачев А. Десять лет реформ. - СПб., 1872. - 398 с.; Дитятин И. Городское самоуправление в настоящее столетие. - Ярославль, 1877. - 273 с.; Шрейдер Г. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки, заметки. - СПб., 1902. - 337 с.; Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. - М., 1896. - 797 с.; Платонов С. Полный курс лекций по русской истории. - СПб., 1917. - 306 с. та інші.
4. Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. - Ч.1. - М., 1882. - 409 с.; Фесенко И. К вопросу о реформе городских общественных управлений. - Х., 1890. - 126 с.; Багалеи Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. - Т. 2. - Х., - 976 с. та інші.
5. История Москвы. - Т. 4. - М., 1954. - 960 с.; Очерки истории Ленинграда. - Т. 2. - Л., 1954. - 653 с.; История Киева. - Т. 1. - К., 1963. - 663 с.; Т. 2. - К., 1964. - 819 с.; История СССР. - Т. 5. - М., 1968. - 730 с. та інші.
6. Нардова В. Городское самоуправление в России в 60-х - нач. 90-х гг. XIX в. - Л., 1984. - 257 с. та інші.; Писарькова Л. Социальный склад городских гласных накануне контрреформы 1892 г. //История СССР. - 1989. - № 6. - С. 152-159. та інші.
7. Киселичник В. Міське самоврядування Львова: правові основи, організаційна структура і діяльність органів (друга половина XIX - поч. XX століття). - Автореф. дис. канд. юрид. наук. - К., 1994. - 22 с.; Горбачов В. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 р.). - Автореф. дис. канд. юрид. наук. - Х., 1995. - 18 с.; Головка О. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 рр. - Автор. дис. канд. істор. наук. - Х., 1997. - 18 с.; Марченко О. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст. - Автореф. дис. канд. істор. наук. - О., 1997. - 16 с.; Щерба Т. Міське самоуправління на Правобережній Україні у II пол. XIX ст.

- Автореф. дис. канд. істор. наук. - Донецьк, 2001. - 19 с.; Плаксіє Т. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX ст. - Автор. дис. канд. істор. наук. - Запоріжжя. - 2001. - 19 с. та інші.
- 8. Чичерин Б. Курс государственной науки. - Ч. 3. - М., 1899. - С. 501.
- 9. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 21. - Спр. 1819. - Арк. 16.
- 10. Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. - СПб., 1901. - С. 2.
- 11. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 158. - Арк. 1-5.
- 12. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1884. - С. 2,4.
- 13. Избиратели, выборы, городские думы и управы. - Б.м., Б.г. - С. 2.
- 14. Свод постановлений.... - С. 7.
- 15. Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение с объяснениями. - СПб., 1873. - С. 265-266.
- 16. Приложение к записке сенатора А.Половцева о состоянии городских общественных управлений Черниговской губернии. - Чернигов, Б.г. - С. 2.
- 17. Свод постановлений... - С. 307.
- 18. ДАЧО. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 4.
- 19. Свод постановлений... - С. 227.
- 20. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления. - Чернигов, 1901. - С. 572.
- 21. Свод постановлений... - С. 307.
- 22. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 21. - Спр. 1819. - Арк. 21.
- 23. Свод постановлений.... - С. 110.
- 24. Там само. - С. 267.
- 25. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. - Чернигов, 1905. - С. 100.
- 26. Верзилов А. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода. - Чернигов, 1899. - С. 1-2.
- 27. Крылов А. Екатерина Великая подает пример //Наука и жизнь. - 1995. - № 9. - С. 116.
- 28. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 8 в. - Спр. 38. - Арк. 10.
- 29. Там само. - Оп. 23. - Спр. 1428. - Арк. 325.
- 30. Свод постановлений.... - С. 159.
- 31. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 1987. - Арк. 432.
- 32. Свод постановлений.... - С. 70, 253.
- 33. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - С. 434.

РОЗВІДКИ

Ірина Петреченко

ОПИСИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Описи намісництв у цілому і Чернігівського намісництва зокрема здавна приваблювали дослідників. З-поміж усього розмаїття цих пам'яток, за справедливим твердженням фахівців, помітно вирізняється «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського, видане 1851 р.¹ Відразу після публікації Опису з'явилася розвідка Ф.В. Чижова, що, по суті, поклала початок спеціальному вивченню праці О. Шафонського². Водночас комплексне дослідження і видання описів Чернігівського намісництва у другій половині XIX ст. започаткував О.М. Лазаревський, який першим порушив питання методики їх підготовки та атрибуції. Відтоді історію появи описів Чернігівського намісництва спеціально чи принагідно досліджували М.В. Стороженко, М.М. Бережков, М.П. Василенко, Д.І. Багалій, І. Катаєв, М.В. Горбань, П.К. Федоренко, М.Л. Рубінштейн, О.М. Апанович, М.А. Литвиненко, В.Ф. Горленко, А.Л. Перковський, О.Б. Коваленко, В.О. Пірко, І.В. Бондаренко та ін. Разом з тим нововиявлені в архівосховищах України та Росії документи дозволяють детально відтворити реалізацію цього масштабного проекту, який спричинив появу цілого ряду унікальних описово-статистичних пам'яток останньої чверті XVIII ст.

Всебічне статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва розпочалося 1779 р. і з деякими перервами тривало до 1796 р. Періодичність надходження наказів про створення описів, спонукальні мотиви, що викликали появу того чи іншого опису, методика їх підготовки, структура та зміст дозволили умовно виокремити три етапи в процесі підготовки описів Чернігівського намісництва. На першому етапі (1779 - 1781 рр.) з'явилися описи, впорядковані Комісією А.С. Милорадовича у зв'язку з реформою адміністративно-територіального устрою в Україні. Другий етап (1784 - 1786 рр.) пов'язаний з підготовкою в масштабах усієї Російської імперії низки топографічних описів, покликаних задовольнити потреби уряду і наукової громадськості в інформації про природно-географічні умови та соціально-економічний потенціал країни. Нарешті, на третьому етапі (1787 - 1796 рр.) були впорядковані описи, появу одного з яких викликала поїздка Катерини II в Україну та Крим, а іншого - територіальні зміни, що відбулися у Чернігівському намісництві незадовго до його ліквідації.

Запроваджуючи в життя ідею Катерини II щодо створення єдиної унітарної держави, у другій половині XVIII ст. царський уряд посилив свою колонізаторську політику щодо України. Відповідно до указу імператриці від 10 листопада 1764 р. було остаточно скасовано політичний інститут гетьманства, а управління Лівобережною Україною було доручено Другій Малоросійській колегії на чолі з президентом П.О. Рум'янцевим³. Наступним кроком стала уніфікація усієї системи адміністративних та судових органів, що фактично ознаменувала остаточну загибель української автономії⁴. Поступово були ліквідовані усі особливості адміністративно-територіального устрою, що існував на Лівобережжі та Слобожанщині ще з середини XVII ст.

7 листопада 1775 р. було оприлюднено «Учреждение для управления губерний», яке започаткувало найрадикальнішу від часів Петра I адміністративну реорганізацію Російської імперії. Закон стандартизував розміри новоутворюваних губерній (намісництв) і повітів, а також чітко визначав права і обов'язки місцевих органів управління⁵.

Запровадження закону в життя у Росії почалося негайно. Однак Катерина II не поспішала

з поширенням «Учреждения для управления губерний» на територію колишньої Гетьманщини і лише 1779 р. наказала П.О. Рум'янцеву розпочати підготовку до створення в межах Лівобережної України трьох намісництв - Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися в залежності від кількості населення: у кожній губернії мало мешкати від 300 до 400 тисяч, а в кожному повіті - від 20 до 30 тисяч чоловік ⁶.

Задля рівномірного поділу на намісництва і повіти, а також з метою з'ясування їх соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людності краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження.

Таке завдання було покладено на Комісію, очолену А.С. Милорадовичем, якому Катерина II своїм іменним указом від 5 травня 1779 р. наказала «быть в Малой России губернатором и присудствовать в тамошней коллегии» ⁷. Очевидно, нове призначення А.С. Милорадович отримав за рекомендацією П.О. Рум'янцева, який у своєму листі від 23 лютого 1779 р., зазначивши, що «для наблюдения добраго порядка и надобных обрядов в здешней (Малоросійській. - **Авт.**) губернии требуется присудствие правителя», просів Катерину II «определить правителем или председателем в Малороссийской коллегии генерал-майора Милорадовича, служившаго... верно, и на дальнейшие воинские подвиги по некоторым болезненным припадкам в несостояние пришедшаго» ⁸.

Саме П.О. Рум'янец вирішив доручити А.С. Милорадовичу описування території трьох майбутніх намісництв. У черговому листі до імператриці 24 червня 1779 р. він писав: «Из того, что мною до войны * здесь приуготовлено было, в одсудствие мое на службу одно забыто, другое приостановлено, а зделанная во всех обстоятельствах ревизия (Генеральный опис Лівобережної України 1765 - 1769 рр. - **Авт.**) частию согнила и утрачена, тшусь всемерно и сколь возможно скорее собрать все нужные сведения и изготовать обстоятельную карту... Я препоручу немедленно здешнему губернатору объехать сей край, и сам не упущу нужную часть онаго обозреть» ⁹.

Вже 3 липня 1779 р. П.О. Рум'янец повідомив Малоросійську колеґію, що він «для усмотрения в здешней губернии должнаго порядка и наблюдения правосудия и зделания нужных примечаний,... не успевая обозреть самолично весь сей край... препоручил здешнему господину губернатору генерал-порутчику и кавалеру Милорадовичу объехать знатную часть онаго». Оскільки виконати оперативно таке завдання одна людина не змогла б фізично, П.О. Рум'янец зобов'язував Малоросійську колеґію виділити в розпорядження А.С. Милорадовича необхідну кількість канцеляристів («сколько он потребует»). Канцелярія Малоросійського скарбу повинна була видати останньому 500 рублів «на заплату в проезд его прогонов» ¹⁰.

Того ж таки дня до губернатора був відправлений ордер, в якому П.О. Рум'янец наказав йому «отправиться немедленно... в Глухов и, взяв из Малороссийской коллегии надобное количество для письма канцелярских служителей, а на заплату прогонов в проезд... денег из Малороссийскаго скарба, начать свой путь от устья реки Судости, левою стороною Десны, и при устье Сейма, переправясь чрез оной на Борзну и на Онбышь и переехав там реку Остер, продолжать до Ични, а оттуда рекою Удаем по самое впадение ее в Сулу, а Сулою (разумея левою стороною обеих сих рек) по Днепр, до границы Новороссийской губернии, по которой, так как и отделяющей Слободскую и Белгородскую губернии, следовать возвратно по устью же реки Судости. В продолжение сего объезда обозреть... лично лежащие в оной части города, местечка, села, деревни и всякия селения и зделать свои примечания в разсуждении физического и морального их положения, сообразуясь во всем данному в прошлом 1777 году ноября 18 числа по подобному же обстоятельству господину генералу-поручику и Курскому губернатору Свистунуво... предписанию, и при том изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданныя владельческие и чьи они именно, или же и все местечко партикулярнаго владения по грамотам наданным или купле и от кого именно, и учиня всему описание в обстоятельстве все представить» ¹¹.

Якщо на мапі простежити маршрут, яким П.О. Рум'янец наказав керуватися А.С. Милорадовичу в процесі опису, відразу стає помітним, що територію Лівобережної України було поділено на дві нерівні частини - меншу східну і більшу західну. Розпочати обстеження належало із східної частини, що охоплювала територію Гадяцького, Миргородського і частково Лубенського, Прилуцького та Ніжинського полків. А.С. Милорадович, у свою чергу, наказав підлеглим чітко дотримуватися вказівок, що їх окреслив у своєму ордері П.О. Рум'янец. Про це, зокрема, свідчить лист А.С. Милорадовича до капітана Чернігівського легкокінного полку Миколи Милорадовича, в якому губернатор зазначав: «Вы довольно знаете с прежних моих предложений, что...» на случай нашего описания за реку Удай переезжать не следует, следовательно и до города Прилуки, за Удаем лежащего, нет вам никакого дела, а части,

* *Йдеться про Російсько-турецьку війну 1768 - 1774 рр.*

которые лежат по сю сторону Удая, необходимо надлежит, не пропуская никакого поселения, описать без всякаго изъятия»¹².

Описування східної частини Лівобережної України завершилося не пізніше квітня 1780 р. Саме тоді А.С. Милорадович звітував П.О. Рум'янцеву, що він та його помічники обстежили «городов 17, лучших местечек 12, местечек 25, монастырей 9, сел 500, деревень 110, слободок 76, хуторей 4105». Загалом же було описано 4854 населені пункти, в яких мешкало «дворян и шляхетства 844, разночинцов 2058, духовенства 1180, церковников 1092, купечества 163». Відносно ж таких категорій населення, як виборні козаки, козаки-підпомічники, коронні, рангові й власницькі посполиті, козацькі та різночинські підсусідки, у звіті була вказана кількість хат, у яких вони проживали. Так, А.С. Милорадович зазначав: «В описаной части всего состоит 151378 хат, разделя оныя на 15 частей, достается в 13 частей по 10092 хати, а в 2 по 10091 хати. Полагая ж на каждую хату по три души, в 13 по 30276 душ, а в двух по 30273 души. Во всей же части состоит 454134 душ»¹³. Слід підкреслити, що А.С. Милорадович під час обрахунку чисельності козаків, посполитих і підсусідків керувався принципом, виробленим під час ревізії 1764 р.: вважалось, що в кожній хаті в середньому проживало по три душі, при цьому під душами малися на увазі виключно особи чоловічої статі¹⁴. Такий підхід дещо знижує точність даних обліку людності, опрацьованих Комісією А.С. Милорадовича.

Щодо подальшого обстеження території Лівобережної України А.С. Милорадович писав П.О. Рум'янцеву: «О сем имею долг ожидать от Вашего Сиятельства повеления, а о выдаче по моему требованию в объезде моем на прогоны из Скарба Малороссийскаго денег и об определении потребнаго числа канцелярских служителей Малороссийской коллегии, також о истребовании от полков по усмотрению моему надобных офицеров особых Вашего Сиятельства предписаний»¹⁵.

14 квітня 1780 р. П.О. Рум'янець наказав А.С. Милорадовичу «немедленно объехать и обозреть с надлежащими примечаниями... другую часть Малой России, начав от места, где река Сула впадает в реку Днепр и продолжая до впадения в оной реки Десны, по левую сторону сей даже до того пункта, откуда вы объезд свой начали. И по исполнении представить... план с описанием»¹⁶. 16 квітня 1780 р. генерал-губернатор повідомляв Малоросійську колегію: «По препорученной от меня здешнему господину губернатору генерал-порутчику и кавалеру Милорадовичу комиссии относительно объезда другой части Малороссийскаго края, предписал я ему для письма взять потребное число канцелярских служителей из сей коллегии, а для случающихся надобностей употреблять из малороссийских чиновников по его усмотрению; об отпуске ж ему на заплату в проезд его прогонов пяти сот рублей предпишет Коллегия канцелярии Малороссийскаго скарба»¹⁷. За аналогією з ордером від 3 липня 1779 р., який започаткував опис східної частини Лівобережної України, 14 квітня 1780 р. можна вважати днем, коли почався опис її західної частини, що охопила терени Київського, Переяславського, Стародубського, Чернігівського, а також частини Лубенського, Ніжинського і Прилуцького полків.

Таким чином, описування Лівобережної України впродовж 1779 - 1781 рр. відбувалося у два етапи: перший розпочався у липні 1779 р. і завершився не пізніше квітня 1780 р., другий тривав з квітня 1780 р. до середини 1781 р. Впродовж цього часу була описана і територія майбутнього Чернігівського намісництва.

Численні укази, розпорядження, інструкції, ордери, рапорти, службові листи, що збереглися до сьогодні, дозволяють скласти досить повне уявлення про організацію роботи Комісії .

У відповідності з рекомендаціями П.О. Рум'янцева «к скорейшему поспешествованию надлежащаго... во всяком без изъятия поселении описания» А.С. Милорадовичем були «определены избранные... чиновники для зделания по данным... им наставлению и форме описания»¹⁸. До виконання дорученого завдання малоросійський губернатор залучив чималий гурт людей, яких в ордерах та рапортах він часто-густо називав комісіонерами. Усіх комісіонерів за родом їх діяльності можна умовно розподілити на дві групи. До першої увійшли канцеляристи Другої Малоросійської колегії Іван Войцехович, Парфен Левченков, Дмитро Пашенко, Іван Соболевський, Прокіп Устимович та Іван Хорошкевич. Друга група складалася з представників козацької старшини. Слід зауважити, якщо колезькі канцеляристи були постійними членами Комісії з моменту її створення і до остаточного завершення роботи, то склад другої групи не був сталим¹⁹. Без сумнівів можна лише сказати, що увесь час у ній працював капітан Чернігівського легкокінного полку Микола Милорадович. У різний час протягом 1779 - 1781 рр. до складу Комісії А.С. Милорадовича входили секунд-майор Орловського піхотного полку Іван Маркович, бунчукові товариші Яків Гамалія, Іван Канієвський (в деяких документах зустрічаємо Каневський), Григорій Ковалевський, Петро Милорадович, Михайло Скаржинський, військові товариші Михайло Кириак, Лев Лук'янович та Кирило Нестелій. Декого з них А.С. Милорадович залучав до роботи на досить короткий

час. За браком документів не вдалося з'ясувати, чи описували терени майбутнього Чернігівського намісництва Іван Войцехович, Яків Гамалія, Григорій Ковалевський, Петро Милорадович та Михайло Скаржинський. Однак достеменно відомо, що принаймні 11 з 16 вищезгаданих комісіонерів брали безпосередню участь в опису сотень, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва²⁰.

Територію, що підлягала обстеженню, голова комісії розподілив на ділянки або, як їх названо в ордерах, дистанції. Комісіонери, у свою чергу, також були розбиті на окремі загони чи партії. Частіше за все вони працювали по двох. Як правило, хтось з офіцерів, бунчукових чи військових товаришів був у парі з колезьким канцеляристом, причому на чолі окремої партії комісіонерів А.С. Милорадович ставив офіцера. Такий принцип роботи, як слушно зауважив П.К. Федоренко, перейняли з попереднього досвіду організації подібних заходів²¹. Зокрема, такої ж системи дотримувалися урядовці, які опікувались проведенням Генерального опису Лівобережної України 1765 - 1769 рр.²².

Дистанцій, на які поділили територію Лівобережної України, було значно більше, ніж партій, котрі мали їх об'їжджати. Отож після завершення опису дистанції кожна група негайно отримувала ордер, де зазначалося, до опису якої наступної ділянки вона має приступити. Інколи такі ордери надходили значно раніше, аніж комісіонери встигали завершити роботу на попередній дистанції. Поділ на дистанції здійснювався нерівномірно, кожна з них включала від трьох до шести сотень того чи іншого полку. Інколи, щоб прискорити опис занадто великих дистанцій, А.С. Милорадович, окрім призначених туди комісіонерів, залучав ще й тих, хто працював поблизу і вже завершив роботу на своїй ділянці²³.

Аби уніфікувати роботу комісіонерів, змусити їх працювати злагоджено і за єдиною схемою, А.С. Милорадович розробив і розповсюдив ґрунтовну інструкцію, в якій роз'яснював, «каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сёл, деревень, слобод, хуторов, заводов всякаго малейшаго поселения, поступать»²⁴.

Оскільки першочерговим завданням Комісії А.С. Милорадовича було здійснення обліку людності, комісіонери, окрім інструкції, отримували ще й «форму», за якою вони повинні були «в описываемых селениях показывать число обитателей». «Форма» мала вигляд таблиці, в якій слід було зазначити кількість дворян та шляхетства, різночинців, духівництва, церковників й купців, які мешкали в тому чи іншому населеному пункті. Щодо таких категорій, як козаки (виборні та підпомічники), міщани, посполиті (коронні, рангові, власницькі) й підсусідки, по кожному населеному пункту потрібно було вказувати чисельність дворів, у них - хат, бездвірних хат, а також кількість представників цих станів²⁵.

Базові відомості щодо обліку людності А.С. Милорадович у третьому пункті інструкції радив комісіонерам брати «ис описей по последней ревизии имеющихся». Такі дані в ході опису комісіонери отримували з полкових та сотенних канцелярій, Малоросійської колегії²⁶. Сам особисто голова також вдавався до такої практики. Так, наприклад, він писав до Стародубської полкової канцелярії, що йому потрібно мати «верное сведение 1е сколько в сем полку состоит городов, местечек, сел, деревень, слобод и всякого другаго поселения, 2е всех козаков выборных и подпомощиков, так же посполитых и подсуседков, и всякаго разнаго звания людей, и сколько по последней 764 году ревизии всего душ показано с различием таковых местечек, в коих сотенные правления находятся». За наказом того ж А.С. Милорадовича в архіві Малоросійської колегії 10 грудня 1779 р. було виготовлено довідку, в якій «коликое число Прилуцкого полку сотни Красноколядинской по ревизии 764 году показано в котором селе душ козаков выборных, подпомощиков, разнаго звания людей и козачих подсуседков, владельческих посполитых и посполитых подсуседков». Згодом, звітуючи П.О. Рум'янцеву, А.С. Милорадович писав, що «о числе мужеска полу душ в освидетельствованных... поселениях состоящих» потрібну інформацію він брав «от сотенных правлений из ревизии на 1764 год чиненной ведомости». Причиною, що змусила останнього вдатися до статистичних даних більш ніж п'ятнадцятирічної давності, був брак часу для проведення нового обліку людності. «В объезде... делать ревизию невоместительно было», - зазначив він²⁷.

Генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцеv також надавав комісіонерам усіляку допомогу у збиранні відомостей щодо обліку людності краю. Так, 25 березня 1780 р. він звернувся до Малоросійської колегії з наказом у п'ятиденний термін «из имеющихся в ней ведомостей сочинить перечневую табель о числе состоящих в Малороссии городов, местечек, сел, деревень и в них селений и разнаго звания жителей»²⁸. Колегія оперативно відреагувала на цю вимогу і вже 31 березня 1780 р. передала П.О. Рум'янцеву відповідну «перечневую табель», пояснивши при цьому, що «число местечек, сел и деревень, и в коих жителей в табели показано из ревизии 1764 года, равно же и духовнаго звания особ по числу их жилых домов при сочинении той ревизии описанных, а светских особ из последних ведомостей, каковы

присылаются в коллегию от полковых канцелярий предводителей»²⁹. Незабаром, 2 квітня 1780 р., П.О. Рум'янцев повідомляв Малоросійську колегію, що йому потрібна ще одна «перечневая ведомость о состоящих в каждом малороссийском полку городах и местечках и о количестве в оных разнаго звания жителей», виготовити яку слід було впродовж трьох днів. Надані Малоросійською колегією статистичні відомості цього разу не задовольнили П.О. Рум'янцева. Він зазначав: «Из представленных мне от оной коллегии двух перечневых таблицей о всех малороссийских селениях и жителейх, различая по званиям, я усмотрел в количестве жителей великое несходство одной с другою, ибо в последней, которая означает число людей в одних только городах и местечках, во многих перечнях превосходит число показанное в первой, сочиненной генерально о всех малороссийских обывателях». Повернувши до Колегії обидві «табелі», П.О. Рум'янцев вимагав замість них «сочинить одну найвернейшую и найакуратнейшую, с прибавлением одного перечня о количестве разных званий обывателей... чтоб из сей ведомости видно было число всех людей в Малой России обитающих». Відтак 14 квітня 1780 р. Малоросійська колегія підготувала «перечневую таблиць», у якій зазначалася кількість міст, містечок, сіл, «деревень», хуторів, а також духівництва і шляхти, козаків виборних і козаків-підпомічників, коронних, духовних і поміщицьких посполитих, міщан та церковних причетників по дев'яти полках Лівобережної України³⁰.

Таким чином, запозичені з матеріалів ревізії 1764 р. дані щодо обліку людної під час опису Лівобережної України 1779 - 1781 рр. перевірялися і доповнювалися. До того ж протягом 1779 - 1781 рр. комісіонери описали населені пункти, що з якихось причин не були охоплені ревізією 1764 р., а також ті, які виникли після неї (останнє перш за все стосується хуторів), і водночас здійснили облік їхніх мешканців. Усе це дає підстави вважати статистичні відомості, зібрані Комісією, більш повними і точними.

А.С. Милорадович разом із загальною координацією роботи підлеглих йому комісіонерів особисто об'їжджав і обстежував територію майбутніх намісництва. Під час таких поїздок він у першу чергу описував міста, містечка та великі села. Особливо наполягав, щоб комісіонери залишали для його «собственного освидетельствования» сотенні міста³¹.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі -ЦДІАК України) зберігся цікавий документ, який відтворює маршрут, що проліг через міста та деякі села тієї території, що її П.О. Рум'янцев наказав обстежити у першу чергу. Його порівняння з ордерами А.С. Милорадовича, в яких він повідомляв про своє місцезнаходження, дозволило дійти висновку, що саме за цим маршрутом рухався останній, описуючи східну частину Лівобережної України. Отож на першому етапі за особистої участі А.С. Милорадовича були обстежені й описані такі міста і містечка, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва: Івангород, Ічня, Іваниця, Срібне, Варва, Журавка, Чорнухи, Городище, Лохвиця, Сенча, Опшня, Кузьомин, Зеньків, Веприк, Гадяч, Глинськ, Грунь, Ромни, Красний Колядин³².

Окрім опису великих населених пунктів, А.С. Милорадович на місці з'ясовував, як краще здійснити поділ краю на намісництва, а останніх на повіти. Відомо, що 16 жовтня 1780 р. Катерина II наказала П.О. Рум'янцеву «для предполагаемого... устройства в Малой России образа управления от 7го ноября 1775го года осмотреть на месте удобность разделения сего края на три губернии и оных на округи по числу жителей, назначить города губернские и уездные»³³. П.О. Рум'янцев виконання цього завдання, як і багатьох інших, переклав на малоросійського губернатора, якому він, схоже, повністю довіряв³⁴.

Між А.С. Милорадовичем та комісіонерами була налагоджена чітка система двостороннього зв'язку. Зокрема, у інструкції голова вимагав від комісіонерів через два дні на третій повідомляти йому про те, що ними зроблено і де вони перебувають. Після завершення роботи на відведеній дистанції комісіонери мали негайно з усіма матеріалами з'явитися до нього «для дальнейшого наставления». У свою чергу він давав знати своїм підлеглим, в якому населеному пункті перебуває і де планує бути найближчим часом³⁵.

У своїх ордерах, що регулярно відправлялися до комісіонерів, як і в першому пункті інструкції, А.С. Милорадович рекомендував брати у сотенних правліннях «верные описи» або списки населених пунктів кожної сотні. Він повчав комісіонерів: «За прибытием... вашим в каждой город, местечко, село со стороны козаков их старшинам и атаманам, а со стороны владельцев им самим, или кто вместо их управлет, а в городе... тамошнему магистрату, ко исполнению вам всего вышепредписанного объявить... мой открытый ордер, чрез который до кого принадлежать будет, рекомендую делать в порученном вам сем деле всякое вспоможение без и малейшей остановки и давать вам от места до места потребное число подвод за указанные прогоны, також для препровождения и для посылок козаков, сколько по надобности вами востребовано будет; и особливо к лучшему поспешествованию в делах по комиссии вашей, кто из войсковых значковых товарищей или сотенных старшин избраны вами и требованы будут, без всякаго отлагательства везде исполняемо было неотменно»³⁶. Разом з тим в ордерах

до полкових та сотенних канцелярій, міських магістратів та інших установ губернатор вимагав без будь-яких затримок надавати комісіонерам усіляку необхідну допомогу. Так, наприклад, Стародубській полковій канцелярії він наказав «дать знать во все сотенные правления дабы по требованиям,... каковы по той комиссии касатся будут, от кого надлежит во всем выполняемо было и в надобном случае к поспешствованию текушаго описания, кто з значковых товарищей или сотенных старшин востребованы будут, отправлять ... оных немедленно», а Київському магістрату - «во всем относительно сей комиссии чинить неотложное исполнение»³⁷.

Разом з порадою користуватися вже готовими списками населених пунктів Милорадович застерігав комісіонерів «как значащиеся по оным ведомостям селении никакова не миновать, так и всех других без изъятия, каковы в ведомостях не показаны, не пропуститъ». Він постійно нагадував комісіонерам про необхідність персонального відвідання кожного міста, містечка та селища, «ибо не может быть лучшаго удостоверения, как самоличное наше вообще свидетельствование»³⁸.

Голова комісії наполягав, щоб його підлеглі описували населені пункти у тій чи іншій дистанції лише колегіально. Так, наприклад, в ордері до Лева Лук'яновича та Івана Хорошкевича, яким було доручено об'їхати і описати три сотні Лубенського полку - Хмельовську, Смелянську та Костянтинівську, беручи до уваги, що «в тех сотнях немалого пространства хуторов», А.С. Милорадович дозволяв «разделить между собою те только хутори описывать... и то с такою верностью, чтобы ни малейшаго в оных не пропуститъ поселения... а касательно сел и деревень и слобод» він просив комісіонерів «описание чинить совестно, не разделяясь по одиночке»³⁹. Очевидно, як зауважив П.К. Федоренко, така організація роботи була своєрідною формою контролю за якістю виконання комісіонерами дорученого їм завдання⁴⁰.

Аби не марнувати часу і уникнути непотрібного дубляжу, А.С. Милорадович обов'язково повідомляв кожну партію про те, які населені пункти ним або іншими комісіонерами вже описані⁴¹.

Розуміючи необхідність термінового виготовлення описів, він водночас закликав комісіонерів: «Не спешите только, обстоятельно и акуратно сделайте, стараясь и проводивая всячески, дабы не миновать и малейшаго поселения»⁴².

Незважаючи на те, що А.С. Милорадович за допомогою інструкцій та рекомендацій намагався максимально унеможливити хиби та помилки, передбачити усього наперед він не зміг. Зокрема, вже на етапі опису східної частини Лівобережної України в роботі комісіонерів виявився серйозний недолік. Так, малоросійський губернатор писав до капітана Миколи Милорадовича: «Усатривая ис присилаемых от вас ко мне описанных вами разным селениям ведомостей не значится монастырей, которые естли по объезде назначенной вам дистанции находилися где, как мужские так и женские, и вы оние пропустили, то накрепко вам рекомендую нарочно ехать туда и сделать описание, применяясь приложенной при сем форме. Как без сумнения чаять можно, что при каждом монастыре велики или малы суть поселения, исключая находящиеся внутри монастырей монашеские келии, коих в число обывателей полагать не надлежит, для чего их и не описывать». З цього ж приводу А.С. Милорадович писав двом іншим комісіонерам - Льву Лук'яновичу та Івану Хорошкевичу: «Не знаю получили ли вы форму, по которой описывать монастыри в дистанции вашей, какие будут, по которой от меня назначено одни селения при них лежащие описать, положение оных при реках или прудах, в окружности леса и роши, число каменнаго и деревянаго строения, церквей, а внутри монастырей монашеские келии, как оные в число обывателей не принадлежат, без всякаго описания оставить»⁴³.

Можливо, під формою, якою слід було керуватися під час опису монастирів, мався на увазі наступний зразок, підготовлений, вірогідно, А.С. Милорадовичем: «Монастырь мужеский ..., от Прилук в ... верстах, от большой Киевской дороги в левой стороне на острове соединяющихся двух рек... лежащей, в котором находится каменная новой и весьма изрядной структуры церковь и две старинные окруженные высокою каменною стеною. Монастырь сей с трех сторон закрыт высокими горами, покрытыми к строению годным лесом разнаго рода дерев и садами, а с четвертой река... протикая по широкому раздолу и много различно извиваясь, производит пространные заливы и острова с обширными строевыми лесами, открывает верст на ... вид весьма приятный. На реке плотина о ... мельницах, принадлежит сему монастырю. Другова селения близ монастыря не находится, кроме деревне ... сего ж монастыря, от него в ... верстах на левом берегу реки ... лежащей. Здесь бывает три ярмонки, которые приносят сему монастырю доход до двух тысяч рублей, платежем за проезд чрез плотину и за лавки, которые для сего выстроены весьма изрядные»⁴⁴.

Зауваження А.С. Милорадовича були враховані комісіонерами - під час подальшого опису монастирів були взяті ними до уваги.

Окрім опису населених пунктів, комісіонери збирали матеріали для мапи майбутніх намісництв і робили «примечания, к сочинению плана нужная»⁴⁵. А.С. Милорадович, як завжди,

повчав своїх помічників, аби вони на своїх дистанціях «не оставили... не толко болших рек торговых, но и самих малых, также болот и других выделявшихся усяких урочищ, так чтоб ничего нужного без... примечания для сочинения плана оставатся не могло»⁴⁶.

На здійснення об'їзду й підготовку опису трьох майбутніх намісництв виділялися казенні кошти. На початку як першого, так і другого етапів канцелярія Малоросійського скарбу видала губернатору по 500 рублів «на заплату его прогонов», які він, у свою чергу, розподілив серед комісіонерів⁴⁷. За використанням цих коштів здійснювався суворий контроль. Для цього усі свої витрати комісіонери мали занотовувати у виданій їм «на записку во время чиненнаго ими описания прогонных денег тетради»⁴⁸. Очевидно, коли казенних грошей не вистачало, комісіонери й особисто А.С. Милорадович використовували власні. При цьому він запевняв комісіонерів: «Ежели вы из собственных сколько употребили, от меня на возврат получить изволите»⁴⁹.

Після завершення об'їзду Лівобережної України голова комісії наказав підбити загальний підсумок усіх грошових витрат. Завдання це він доручив Миколі Милорадовичу. А.С. Милорадович, зокрема, писав: «За приездом в Глухов господина бунчукового товарища Нестелея с канцеляристами Соболевским и Левченковым, истребовав от них данные им на записку во время чиненнаго ими описания прогонных денег тетради, и присовокупя к оным записку издержанных собственно для моего объезда прогонных денег, також тетради и свою, и данные канцеляристам Хорошкевичу и Пашенку, сделать по оным верный шет, коликое число взятых от канцелярии Малороссийскаго скарба на объезд мой по Малороссии сего 1780го году пяти сот рублей денег в недостатке оных употреблено собственных моих, случив при том, сходен ли расход против приему каждого, равным образом счесть все тетради прогонные такова ж объезду и в прошедшем 1779м году, и что по которому шету окажется за возвращением моим в Глухов подать мне краткую записку»⁵⁰. Підготовлений грошовий звіт А.С. Милорадович, очевидно, передав П.О. Рум'янцеву, який наказав канцелярії Малоросійського скарбу повернути губернатору «издержанные им на прогоны в проезды его по Малороссии по препорученной комиссии четыреста рублев»⁵¹.

Протягом другої половини 1781 р. А.С. Милорадович разом з представниками першої групи комісіонерів, тобто з колезькими канцеляристами, впорядкував описи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Увесь зібраний матеріал було перегруповано за територіальним принципом і зведено до трьох окремих описів.

Опис Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр. дозволяє скласти всебічне уявлення про місцезнаходження, забудову населених пунктів намісництва, чисельність, соціальний склад, частки етнічну і конфесійну приналежність населення, економічний потенціал регіону, стан сільського господарства, мануфактурного виробництва, ремесел, промислів, торгівлі, монастирів, церков тощо.

Примірник такого Опису Чернігівського намісництва у середині XIX ст. в архіві Малоросійської колегії виявив О.М. Лазаревський. На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» та «Записок Черниговского губернского статистического комитета» історик розпочав публікацію пам'ятки. Тут побачили світ описи Чернігівського та частини Городнянського повітів. Принагідно зауважимо, що видання пам'ятки у «Черниговских губернских ведомостях» дещо повніше, ніж те, що у «Записках Черниговского губернского статистического комитета»: перше містить, зокрема, опис п'яти сіл Городнянського повіту, яких не має у другому виданні⁵². О.М. Лазаревський повсякчас намагався видрукувати повний текст Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр., однак здійснити цей задум вченому не поталанило. Згодом розпочав ним справу намагався продовжити П.К. Федоренко, який наприкінці 1920-х рр. за дорученням Археологічної комісії ВУАН розпочав підготовку до видання Опису⁵³. Протягом 1927 - 1932 рр. у Центральному історичному архіві у Харкові П.К. Федоренко виготовив машинописну копію з рукопису Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр., який свого часу пройшов через руки О.М. Лазаревського. Нині ця копія зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі - ІР НБУВ)⁵⁴.

Свого часу О.М. Лазаревський та П.К. Федоренко намагалися вирішити проблему авторства Опису Чернігівського намісництва 1779 - 1781 рр. Слід зауважити, що погляди дослідників, які доклали чимало зусиль до вивчення цієї пам'ятки, розійшлися. На думку О.М. Лазаревського, автором Опису був Дмитро Пашенко. Підґрунтям для такого висновку послужили напис на сторінках рукопису пам'ятки («Войсковий товарищ Дмитрий Пашенко»), а також формулярний список Д.Р. Пашенка, в якому зазначалося, що він «был употреблен в особо порученую от генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайскаго, генерал-порутчику, тогдашнему бывшему малороссийскому губернатору Милорадовичу, о описании Малороссии и разделении ея на три губернии, в комиссию»⁵⁵. П.К. Федоренко ж стверджував,

що Дмитра Пашенка «в кращому випадкові... можна вважати лише за редактора цього опису і ні в якому разі за автора»⁵⁶. Аргументи, що він наводить на користь цього, на нашу думку, є досить переконливими. По-перше, наявність підпису Д.Р. Пашенка на аркушах Опису в документах такого роду аж ніяк не може бути безпосереднім свідченням авторства. Так на двох списках виготовленого Комісією А.С. Милорадовича Опису, що являв собою статистичне зведення людності населених пунктів Чернігівського намісництва, стоять підписи різних комісіонерів: на одному - Івана Хорошкевича, на іншому - Івана Соболевського⁵⁷. Подібний підпис, очевидно, свідчив про те, хто здійснив переписування чи звірку тексту опису⁵⁸. По-друге, до рук О.М. Лазаревського, схоже, потрапив формулярний список лише Дмитра Пашенка. Однак пізніше були виявлені послужні списки інших комісіонерів, у яких зазначалося, що вони разом з А.С. Милорадовичем здійснювали опис Лівобережної України, за що більшість з них, в тому числі й Дмитро Пашенко, були підвищені по службі. Як зазначалося вище, на сьогодні встановлено прізвища як мінімум одинадцяти комісіонерів, які брали участь в обстеженні сотень, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва, відтак немає жодних підстав говорити про одноосібне авторство Дмитра Пашенка.

П.К. Федоренко не сумнівався, що над текстом Опису Чернігівського намісництва було проведено редакційну роботу⁵⁹. Цілком ймовірно, що упорядником або редактором колективної праці був саме Дмитро Пашенко⁶⁰.

Повертаючись до роботи Комісії зазначимо, що у серпні 1781 р. вона підготувала «три плана Киевской, Черниговской и Новгородсеверской губерний». 9 серпня 1781 р. А.С. Милорадович наказав Івану Хорошкевичу доручити їх «г-ну Тюрменикову подклеить темно-зеленою тафтою как можно лучше с обшивкою красной ленты, а завтешняго дни непременно взявши план с чертежной, который почитается оригиналом, проверить во всем все селения с тем планом, показанные все три губернии; а послезавтешняго дни ему Хорошкевичу с теми ж планами непременно приехать... в Вишеньки»⁶¹. Вірогідно, ці плани готувалися для піднесення Катерині II, до якої у вересні 1781 р. «со всеми обстоятельными представлениями и донесениями относительно трех новых губерний, в Малороссии учреждаемых, отправился генерал-поручик Милорадович»⁶².

У супроводжувальному листі, з яким А.С. Милорадович вирушив до столиці, П.О. Рум'янець зазначив: «Во исполнение Всевысочайшего Вашего Императорского Величества повеления в 1779м о введении в Малую Россию учреждений Ваших по примеру иных губерний вновь устроенных, и 1780м годе октября от 16го числа о осмотре на месте удобности разделения обывателей, действительном назначении губернских и уездных городов и представлений чрез здешняго губернатрора моих о всем том донесений, мне данных, препоручил я по первому и тогда ж генералу-поручику и малороссийскому губернатору Милорадовичу объехать все полки малороссийские и обозреть лично города, местечки, села, деревни и всякие селения, в разсуждении физичного и морального их положения сделать свои примечания и обстоятельное описание, а по последнему с подробными донесениями относительно учреждаемых здесь трех наместничеств при сем отправляется он в столицу Вашу. Во-первых, он будет иметь счастье поднести Вашему Императорскому Величеству Генеральную о всей Малой России и специальныя на три составляемая из оной наместничества карты, с назначением в каждой городов губернских и уездных. Губернскими городами, по Всевысочайшей мне доверенности в их выборе, признал я Новгородок-Северской, Чернигов и Киев, как в разсуждении их древности и знатности по бывших в них княжениям, так преимущественного их пред прочими здешними городами положения при знатных реках, выгоднаго для торговли, и способнейшаго для тех уездов, кои к каждому распределены лучше иных. Он имеет с собою обстоятельныя сих уездных городов описания с показанием в губерниях и уездах количества хат по личному его освидетельствованию, а душ по ревизии 1764 года»⁶³.

Схоже, А.С. Милорадович справді користувався неабиякою довірою та повагою П.О. Рум'янцева, адже саме його останній обрав своїм представником для піднесення імператриці документації щодо новоутворюваних намісництв. Через поганий стан здоров'я П.О. Рум'янець не міг особисто відправитись у далеку подорож⁶⁴. Відтак А.С. Милорадовичу восени 1781 р. довелося неодноразово їздити до Санкт-Петербурга.

Очевидно, матеріали, що їх у вересні 1781 р. представив імператриці А.С. Милорадович, цілком задовольнили її, і 16 вересня 1781 р. Катерина II наказала П.О. Рум'янцеву, якого указом від 13 червня того ж таки року було призначено генерал-губернатором трьох лівобережних намісництв⁶⁵, «в генваре следующаго 1782 года исполнить по учреждениям ... от 7 ноября 1775 года, в Черниговском наместничестве, состава оною из одиннадцати уездов, и именно: Черниговскаго, Городницкаго, Березинскаго, Борзенскаго, Нежинскаго, Прилуцкаго, Глинскаго, Роменскаго, Лохвицкаго, Гадяцкаго и Зенковскаго, в следствие чего местечки, по коим названы уезды, переименовать городами»⁶⁶. 30 вересня 1781 р. імператриця наказала

«генералу-порутчику и малороссийскому губернатору Милорадовичу быть правителем Черниговскаго наместничества»⁶⁷.

Вже на новій посаді А.С. Милорадович продовжив роботу по впорядкуванню описів Лівобережної України. 14 листопада 1781 р. П.О. Рум'янцеv зажадав від чернігівського губернатора «описей новых уездов по учреждаемым в Малой России трем наместничествам Киевскому, Черниговскому и Новгородскому-Северскому... с поименованием в них к каждому новому уезду принадлежащих местечек, сел, деревень и иных селений и в каждом местечке, селе, деревне и селении хат с различием количества жителей всякаго звания»⁶⁸. Необхідність термінової підготовки цих описів пояснювалася тим, щоб «те селения, кои из настоящего их положения в новые уезды из одной губернии в другую выходят, не остались без управления»⁶⁹. Впорядкування таких описів не вимагало значного часу, адже в процесі обстеження Лівобережної України комісіонери, як зазначалося вище, за спеціально розробленою «формою» збирали відомості про чисельність представників різних соціальних станів. Тому вже 24 листопада 1781 р. А.С. Милорадович надіслав до Малоросійської колегії «трех учреждаемых в Малой России губерний Киевской, Черниговской и Новгородской Северной описание» у формі зведення статистичних даних про чисельність і соціальну структуру населення новоутворюваних намісництв⁷⁰. А.Л. Перковський назвав даний різновид описів «демографічними екстрактами», складеними для зручності користування Описами 1779 - 1781 рр.⁷¹.

Опис, що містить докладну демографічну інформацію по кожному населеному пункту Чернігівського намісництва, має розлогу назву - «Описание Черниговского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов, именно: Черниговский, Городницкий, Березинский, Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, Роменский, Глинский, Лохвицкий, Гадяцкий и Зеньковский, с показанием каких полков и сотень какие селения и в которой уезд вошли и сколько в них по описанию дворян и шляхетства, разночинцов, духовенства, церковников, греков; козакв выборных и подпомощиков, посполитых коронных, в том числе и рангових, також владельческих посполитых, разночинческих, разночинческих хат и по ревизии 1764 году душ». Єдиний відомий на сьогодні повний список цього Опису, засвідчений полковим писарчуком Іваном Хорошкевичем, зберігається в ІР НБУВ⁷². Неповний список Опису, який включає частину населених пунктів Роменського повіту та повністю Лохвицький, Глинський, Гадяцький і Зеньківський повіти, за підписом іншого комісіонера - полкового писарчука Івана Соболевського, виявлено у ЦДІАК України⁷³.

Одержавши від губернаторів описи у формі статистичного зведення відомостей про людиність, Малоросійська колегія 25 листопада 1781 р. наказала «с присланных... описаний с показанием из каких полков, сотен и селений какой составляется уезд, учиня списки о селениях, которые до какой губернии и уезду причисляются, разослать при указах во все здешние присутственные места, полковые канцелярии и к предводителям, предписав полковым канцеляриям и предводителям по оным спискам селения одни принадлежащие до их в свое ведомство принять, а другая исключить и до открытия губернии таковые остатки и удели иметь в своем управлении»⁷⁴. Списків Опису, що являв собою перелік полків, сотень і населених пунктів Чернігівського намісництва, було виготовлено, очевидно, чимало, адже полкові канцелярії, у свою чергу, мусили «копии с тех списков разослать от себя по всем подкоморим состоящих в них поветов суда земские и сотенния правления»⁷⁵. Даний Опис мав практичне значення: зважаючи на адміністративну реформу в Лівобережній Україні, він виконував функцію своєрідного довідника, в якому подавались відомості про розташування населених пунктів згідно старої полкової адміністративної системи та нової - намісницької. Лише у ЦДІАК України нами було виявлено два списки «Описания Черниговского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов, именно: Черниговский, Городницкий, Березинский, Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, Роменский, Глинский, Лохвицкий, Гадяцкий и Зеньковский с показанием каких полков и сотень какия селения и в которой уезд вошли»⁷⁶. Ще один список цього Опису зберігається у документальному зібранні М.А. Маркевича - І.Я. Лукашевича Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки у Москві⁷⁷.

На початку 1782 р. Комісія А.С. Милорадовича завершила свою роботу у 19 січня припинила своє існування⁷⁸. Тоді ж були відкриті три українські намісництва: 9 січня - Київське, 19 січня - Чернігівське та 27 січня - Новгород-Сіверське⁷⁹. З журналу «Об открытии Черниговского наместничества», що був виготовлений для піднесення Катерині II, довідемося про урочистості, присвячені цій визначній, як на той час, події. Заходи з нагоди відкриття Чернігівського намісництва тривали з 18 до 23 січня 1782 р. При цьому церемонії офіційного відкриття нових установ і призначення на різні посади супроводжувалися церковними богослужіннями, військовими парадами, бенкетами, балами, феєрверками та масовими гуляннями⁸⁰.

Джерела та література:

- 1 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. - К., 1851. - 697 с.
- 2 Чижов Ф. Топографическое описание Черниговского наместничества, составленное Афанасием Шафонским. - М., 1852. - 36 с.
- 3 Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XVI. - № 12277.
- 4 Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1860 - 1830. - К., 1996. - С. 192.
- 5 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XX. - № 14392.
- 6 Там само.
- 7 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 11819. - Арк. 1а; Спр. 13827. - Арк. 120; Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости (далі - ЧГВ). - 1888. - № 19. - Часть неофициальная. - С. 4.
- 8 Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. 1. - Арк. 19-19 зв.
- 9 Там само. - Арк. 25-26.
- 10 Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // ЧГВ. - 1888. - № 23. - Часть неофициальная. - С. 4.
- 11 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 9-10 зв.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К., 1888. - Т. I. - С. XI.
- 12 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 60.
- 13 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 11-12, 15.
- 14 Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX вв. - М., 1963. - С. 167.
- 15 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 13-13 зв.
- 16 ЦДІАК України. - Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 76.
- 17 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 157.
- 18 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 1-1зв.; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 15, 20, 46, 57.
- 19 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. VII.
- 20 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 1. - Спр. 2871. - Арк. 1; Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 3, 5-5 зв., 7; Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 54; Спр. 13819. - Арк. 49-49 зв.; Спр. 14148. - Арк. 1-2; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 39. - Арк. 339; Спр. 47. - Арк. 375-377 зв.; Спр. 69. - Арк. 12, 20-20 зв., 44-46 зв., 57; Спр. 135. - Арк. 284 зв.-286; Спр. 186. - Арк. 21 зв.-22, 30 зв.-32, 78 зв.-80, 82 зв.-84, 117 зв.-118, 293 зв.-295, 297-298, 328 зв. - 329, 357 зв.-359, 386-387, 406, 898 зв.-899, 974 зв.-976, 978 зв.-982, 1055 зв.-1057; Спр. 205. - Арк. 22-22 зв.; Спр. 208. - Арк. 242-242 зв.; Спр. 246. - Арк. 326-328, 732, 736-737; Спр. 252. - Арк. 19-26; Спр. 504. - Арк. 134 зв., 150 зв.-151; Спр. 815. - Арк. 48, 56, 59, 60, 62, 75, 77-80, 83, 86, 87 зв.; Спр. 820. - Арк. 7; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 693. - Арк. 118 зв.-123, 203 зв.-204, 225 зв.-226.
- 21 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VI.
- 22 Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. - Нежин, 1913. - Т. I. - С. 218.
- 23 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 5.
- 24 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 57-58 зв., 81-81 зв.; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VIII-IX; Передмова // Описи Київського намісництва 70 - 80-х років XVIII ст. - К., 1989. - С. 5-6.
- 25 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 38 зв.-38 а; Спр. 815. - Арк. 74 зв.-74 а.
- 26 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 1-5.
- 27 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 4-4 зв., 10-10 зв., 13-13 зв., 19-22.
- 28 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3 - Спр. 13813. - Арк. 2, 4 а, 95-96.
- 29 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 51. - Арк. 15, 281.
- 30 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 113-115, 149; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф. I. - Оп. 1. - Спр. 59072-59080. - Арк. 1, 5-6.
- 31 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 56, 60 зв.

- 32 Там само. - Арк. 85-85 зв.
- 33 Там само. - Арк. 285-286.
- 34 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12739. - Арк. 2-3; Спр. 13818. - Арк. 50-52.
- 35 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2 зв.; Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 3; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 39, 53; Спр. 815. - Арк. 56, 60 зв.
- 36 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. - 14148. - Арк. - 2 зв.-3; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 15-15 зв., 20-20 зв., 41, 53-53 зв.
- 37 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 46-46 зв., 57.
- 38 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 62-62 зв.
- 39 Там само. - Арк. 75.
- 40 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. VIII.
- 41 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 59-60 зв., 62, 87-87 зв.
- 42 Там само. - Арк. 60 зв.
- 43 Там само. - Арк. 59, 75-75 зв.
- 44 Там само. - Арк. 61.
- 45 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 2.
- 46 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 41.
- 47 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 1-3.
- 48 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 12.
- 49 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 1.
- 50 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 12.
- 51 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 279.
- 52 Описание Черниговского наместничества (1781 г.). // ЧГВ. - 1867. - № 44. - Прибавление. - С. 215-216; № 45. - С. 217-218; № 46. - С. 224-226; № 47. - С. 230-232; № 48. - С. 235-237; 1868. - № 1. - С. 1-2; № 4. - С. 21-22; № 6. - С. 29-30; № 7. - С. 31-32, № 9. - С. 37; (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868. - 110 с.
- 53 ІР НБУВ. - Ф. X. - Оп. 1. - Спр. 10765. - Арк. 1; Едиційна археографія в Україні у ХІХ - ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. - К., 1993. - Вип. 1. - С. 94.
- 54 ІР НБУВ. - Ф. II. - Оп. 1. - Спр. 13697.
- 55 (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868. - С. I-II.
- 56 Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. - Чернігів, 1931. - Т. 1. - С. 14.
- 57 ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 60130-31. - Арк. 65-144; ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14139. - Арк. 1-48.
- 58 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XVI.
- 59 Там само.
- 60 Гапієнко А.А. До питання про участь Д.Р. Пашенка у створенні «Опису Чернігівського намісництва» 1781 р. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 22-23.
- 61 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
- 62 РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. I. - Арк. 187-187 зв.
- 63 РДАДА. - Ф. 13. - Оп. 1. - Спр. 93. - Ч. I. - Арк. 1-3 зв.
- 64 Там само. - Арк. 144-144 зв.; ІР НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 585/119/. - Арк. 37-37 зв.
- 65 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 335-336 зв.
- 66 ПСЗРИ. - СПб., 1830. - Т. XXI. - № 15.229.
- 67 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12479. - Арк. 2; Спр. 13814. - Арк. 479; ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 63505-63607. - Арк. 117; Туркестанов Н. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777 - 1796 г.). - СПб., 1869. - С. 68-69.
- 68 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 357 зв.-358.
- 69 РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. I. - Арк. 217-217 зв.
- 70 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 820. - Арк. 8; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XI.
- 71 Перковський А.Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини ХVІІІ ст. // Демографічні дослідження. - К., 1975. - Вип. 3. - С. 122.
- 72 ІР НБУВ. - Ф. I. - Оп. 1. - Спр. 60130-31. - Арк. 65-144.
- 73 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14139. - Арк. 1-48.
- 74 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13818. - Арк. 42.
- 75 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - С. XIV.
- 76 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 1-72.

77 Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 1121. - Арк. 46-90.

78 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 30 зв.-31, 82 зв.-84.

79 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 1-2; Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 217. - Арк. 1; РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Ч. I. - Арк. 221-221 зв., 238-238 зв., 250-251.

80 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 3. - Арк. 1-12 зв.; РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 742. - Арк. 239-249 зв.

Тамара Дорохіна

●

УКРАЇНСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНА ДОБА У ВИСВІТЛЕННІ ЖУРНАЛУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (50-70-і роки ХХ ст.)

Доба середньовіччя та ранньомодерні часи посідають чільне місце в наукових студіях українських істориків-емігрантів та дослідників з діаспори. Неабияке зацікавлення зазначеними періодами зумовлене багатьма чинниками. Передусім варто відзначити, що українська зарубіжна наука розвивалася під потужним впливом державницького напрямку, який відчувався в дослідницьких осередках і товариствах на еміграції та в діаспорі ще навіть у 70-80-і роки ХХ ст.

З цієї перспективи доба Київської Русі та епоха Козацько-Гетьманської держави видавалися привабливими і перспективними об'єктами дослідження, оскільки належали до «державницьких періодів» української історії, що привертати увагу багатьох істориків і дослідників з суміжних та споріднених соціогуманітарних дисциплін.

У другій половині 1940-х років у колах української наукової еміграції навіть відбулася спеціальна дискусія щодо необхідності вивчення т.з. «державницьких періодів». Один з її учасників Володимир Мацяк пропонував взагалі поділити всю українську історію на «державну» та «бездержавну», що нагадує підходи деяких представників державницького напрямку міжвоєнної доби (1920-1939).

На його думку, пріоритетну увагу доцільно зосередити на вивченні «державних християнських періодів» історії України: «1/ 270-літній історії Київської княжої держави; 2/ 200-літній історії «Галицько-Волинської Княжо-Королівської держави (1150-1350); 3/ 60-літній історії незалежної та самостійної Гетьмансько-Козацької Держави» (1648-1709)»¹. Він же закликав до розширення наукових студій, присвячених добі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, оскільки вони є найменш дослідженими епохами української історії².

Такою була дослідницька мотивація представників старшої генерації українських учених-емігрантів, науково-історичні погляди та світогляд яких сформувалися протягом 20-30-х років ХХ ст.

Утім середньовіччя та ранньомодерні часи становили значний інтерес і для науковців середнього покоління, які розпочали свою наукову кар'єру вже після Другої світової війни в західноєвропейських та північноамериканських університетах і навчальних закладах. Останні розглядали вказану проблематику в контексті магістральної спрямованості історичного руху в Західній Європі (XVI-XIX ст.), зокрема в світлі переходу від середньовічної Європи станових монархій до модерної Європи націй та національних держав. Відтак представники цієї генерації істориків акцентували увагу на специфічності та своєрідності східноєвропейської, в т.ч. української історії, зокрема наголосували на переривчатості історичного процесу на теренах України, незавершеності, деформованості та уповільненості процесу націотворення в ранньомодерну добу тощо.

Крім того, доцільно наголосити, що українська зарубіжна історична наука розвивалася в умовах біполярної конфронтації західного світу з Радянським Союзом та країнами Варшавського пакту. Такі передумови спричинили не тільки значні ідеологічні впливи на дослідницьку проблематику, а й поширювали логіку тотального протистояння і на соціогуманітарну сферу, в т.ч. на історичну науку.

Недаремно проблематика, пов'язана з протистоянням і конфронтацією з радянською історіографією на еміграції та в діаспорі відігравала велику роль. Адже питання вивчення

історії Київської Русі, Галицько-Волинського князівства або України-Гетьманщини було безпосередньо пов'язано як з «державницькою проблематикою», так і з необхідністю протистояти «звичайній» російській схемі історії східного слов'янства.

Таким чином, доба середньовіччя та ранньомодерна епоха перебували на перехресті академічних зацікавлень ряду українських учених на еміграції та в діаспорі. Помітне місце вказана проблематика займає і на сторінках багатьох еміграційних видань, у т.ч. журналу «Визвольний шлях».

Варто підкреслити, що на еміграції після Другої світової війни роль часописів істотно зростає, оскільки традиційна інституціональна мережа, притаманна історичній науці на Батьківщині (національні архіви, спеціалізовані бібліотеки, університетські кафедри, товариства, періодичні та серійні видання), фактично створюється наново в умовах інонаціонального академічного середовища протягом тривалого часу. До того ж постає проблема входження, інтеграції вчених до чужомовного соціокультурного та інтелектуального простору. Відтак задоволення фахових потреб істориків-емігрантів та дослідників з близьких чи споріднених соціогуманітарних дисциплін щодо публікації їхніх розвідок і студій частково перебирає на себе суспільно-політична та громадська преса.

Журнал «Визвольний шлях» був створений як «ідеологічний тереновий» часопис³ у 1948 р. і первісно був розрахований на українську громаду туманного Альбіону, яка сформувалася у повоєнну добу, здебільшого з колишніх інтернованих і полонених, а також вояків-українців, котрі воювали в арміях західних країн супроти гітлерівської Німеччини. У вихідних даних, що містилися в першому числі журналу, подана стисла інформація про видавця: Пропагандистську і Суспільну референтуру Закордонних частин Організації українських націоналістів (ОУН), що дозволяє віднести це видання до української націоналістичної періодики.

У політичному та ідеологічному плані «Визвольний шлях» репрезентував ОУН та значну частину емігрантів-гетьманців. Тож «державницька проблематика» була цілком природною як для читацької аудиторії журналу, так і для його дописувачів.

Утім наукові розвідки в початковий період існування «Визвольного шляху» (1948-1954), коли він із циклоstileвого видання «таборової доби», що друкувалося ротопринтним способом, перетворився на популярний науково-літературний місячник, з'являлися епізодично. Вказане спостереження повною мірою стосується і статей та матеріалів з історії українського середньовіччя та ранньомодерної доби. Зауважимо, що до початку 50-х років ХХ ст. історія середніх віків та ранньомодерних часів тільки почати висвітлювалася в окремих документах ОУН та УПА, які мали пропагандистсько-агітаційне значення⁴.

Суттєві зрушення сталися в середині 1950-х років, коли до співпраці з журналом були залучені відомі українські науковці-емігранти, визначні публіцисти та письменники. Одним із перших науковців, який умістив свої публікації у виданні, був відомий історик, дослідник геральдики, а також політичний діяч та дипломат доби національно-визвольних змагань князь Іван (Ян) Токаржевський-Карашевич (1885-1954). Його статті присвячені як епосі Київської Русі, так і добі козаччини та України-Гетьманщини.

У 1952 р. у журналі були опубліковані кілька його розвідок, підписаних криптонімом «Т.К.». Вони присвячені Ярославу Мудрому⁵ та його донькам⁶. Цьому ж вченому належить і низка інших статей, в яких розглядається історія церкви⁷, проблеми суспільного ладу⁸ та віча⁹ в княжу добу, а також публікації про тогочасне військо, його організацію, кількість та склад¹⁰.

Проте майже всі названі праці написані в популяризаторській формі. Про це свідчать як їхня проблематика, так і спосіб викладу матеріалу, в т.ч. актуалізація відомих сюжетів з давньоруської історії або їхня інтерпретація в державницькому сенсі. Вочевидь, вони розраховані на широку аудиторію, яка недостатньо орієнтувалася в українській минушині.

У подібному плані написана і розвідка І.Токаржевського-Карашевича про роль українців у Литовсько-Руській державі¹¹. Ця публікація, як і більшість його статей і матеріалів, опублікована на сторінках «Визвольного шляху» вже після його смерті.

Натомість зовсім інший характер мають студії Токаржевського-Карашевича, присвячені історії України-Гетьманщини. Вони вирізняються чітким формулюванням проблеми, широким історичним тлом та великим і різноманітним фактографічним матеріалом, який використав автор. З-поміж них слід виділити велику працю «Хмельниччина з погляду права», надруковану у вигляді серії статей¹².

Відзначимо, що вказана робота Токаржевського-Карашевича виявляє давні зацікавлення цього дослідника, що пов'язані з його колишньою дипломатичною службою, історією міждержавних відносин з виключною увагою до правового становища Гетьманщини в Речі Посполитій та Російській державі. Наразі доцільно наголосити, що автор розглядав дипломатичні взаємини як невідмінний атрибут держави. Таким чином, історик обстоював думку, що становлення Козацько-Гетьманської держави відбувалося значною мірою за рахунок активних зовнішньополітичних акцій за часів гетьмана Богдана Хмельницького та його наступників.

Варто відзначити, що І.Токаржевський-Карашевич інтенсивно працював над синтетичним оглядом історії української дипломатії. Відтак вищеназвана публікація, імовірно, підготовлена в контексті окреслених дослідницьких устремлінь. Зазначимо, що невеликий уривок з історії української дипломатії під назвою «До джерел наших державних традицій» був також опублікований на сторінках цього періодичного видання¹³.

Крім перерахованих студій, І.Токаржевський-Карашевич видрукував у часописі і ряд інших розвідок: «Бій під Полтавою: історичний фон»¹⁴, «Військо Запорозьке Низове»¹⁵, «Гетьман Мазепа - Князь Священної Римської імперії»¹⁶, «До історії роду Орликів»¹⁷, «Жінки в житті Мазепи»¹⁸, «Козаччина»¹⁹, «Люблінська унія і її наслідки»²⁰ та ін. Тема козацтва та України-Гетьманщини висвітлена також і в його синтетичній студії «Конституційна історія України», в якій він розглядає національні історико-правничі традиції²¹.

Іншим видатним істориком, який публікував розвідки з історії середньовіччя та ранньомодерної доби в журналі «Визвольний шлях», була Наталя Полонська-Василенко. Ця дослідниця належала до повноенної української наукової еміграції і до радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. працювала в системі ВУАН (АН УРСР).

У політичному відношенні вона репрезентувала українських науковців з прогетьманською орієнтацією і дуже активно співробітничала з часописом. Як учений Н.Полонська-Василенко спеціалізувалася переважно на історії XVIII ст., а також була знана в еміграційних колах як автор капітальної студії з історії ВУАН²².

Однак на сторінках «Визвольного шляху» вона представлена не тільки як фаховий історик, а й талановитий популяризатор. До останніх праць доцільно віднести її розвідки, присвячені добі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства: «Київська держава і Захід»²³, «Король Данило на тлі історичної доби»²⁴, «Початок держави України-Руси»²⁵ та ін.

Взагалі Н.Полонська-Василенко, як і І.Токаржевський-Карашевич, висвітлювала традиційні сюжети величчя та могутності Київської Русі, зв'язків її з європейськими державами, коронацію Данила Галицького тощо. До цих сюжетів зверталися й інші дописувачі журналу як фахові історики, так і публіцисти та письменники. Приміром, слід згадати розвідки Василя Луціва про князя Святослава²⁶ та Романа Мстиславовича²⁷, а також статтю Леоніда Полтави про матримоніальні союзи дочок Ярослава Мудрого з представниками тодішніх монарших дворів Європи²⁸ та ін.²⁹

Одночасно Н.Полонська-Василенко опублікувала цікаву розвідку про Переяславську раду 1654 р. у рецепції її сучасників³⁰. Ця стаття з'явилася в межах полемічних дискусій навколо 300-річчя святкування зазначеного акту, які велися між радянськими та діаспорними істориками.

Відзначимо, що переяславська тема інтенсивно висвітлювалася у багатьох українських еміграційних виданнях. Спеціальні випуски, присвячені 300-літнім роковинам Переяславської угоди, підготували часопис «The Ukrainian Quarterly» (статті Б.Крупницького, О.Оглоблина, А.Яковліва, М.Чубатого, С.Гординського, М.Чировського та ін.)³¹ та неперіодичний орган Української вільної академії наук у Сполучених Штатах - «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.» (статті А. Яковліва, В. Прокоповича, Д. Решетара та ін.)³². Чимало публікацій з'явилося й на сторінках інших журналів, у т.ч. у часописі «Визвольний шлях».

Основне проблемне поле концентрувалося навколо питання про правничу кваліфікацію українсько-московського договору 1654 р., зокрема присягу російських посланців за царя Олексія Михайловича. Ця тема в історичній думці академічної доби розробляється майже два століття і має солідну наукову літературу.

Зазначимо, що погляди дослідників щодо цього аспекту Переяславської угоди поділялися як мінімум на дві групи. Одна з них, до якої належали О.Оглоблин, А.Яковлів, а також Н.Полонська-Василенко, вважала, що така «присяга» мала місце. Натомість інша група вчених категорично спростовувала цю тезу, посилаючись на відсутність документальних свідчень.

Н.Полонська-Василенко вважала, що «клятву» (особисту обіцянку) царських послів, яку козацька верхівка розглядала як «присягу за царя», вповні можна тлумачити як таку. Причому вона тримається думки, що варто розрізняти формальний та неформальний бік цього питання. «Усе це дає право формулювати стисло подію в Переяславі так: **формальної** (виділення Н.Полонської-Василенко. - Авт.) присяги від імені царя послі не дали, - пише Н. Полонська-Василенко, - але по суті цю присягу замінило слово царя, яке «применно» не буває. Так розумів це «слово» Богдан Хмельницький, коли писав в лютому 1654 р. цареві: «Словеси бо царского твого царського величества вероухом»³³.

Автор цієї розвідки підкреслює, що за тих часів українсько-московська угода виглядала як «акт згоди між двома рівноправними партнерами, між двома рівноправними державами»³⁴. Відтак розвідка Н.Полонської-Василенко репрезентує домінуючі підходи щодо тлумачення Переяславського договору в українській зарубіжній історіографії 50-60-х років XX ст., які спиралися на досить оригінальну аргументацію.

З приводу переяславських роковин у журналі вміщувалися розвідки різних дописувачів як фахових істориків, так і дослідників-аматорів та публіцистів. Зокрема, з нагоди 325-ої річниці Переяславського договору 1654 р., що бучно відзначалася в Радянській Україні, у часописі була опублікована стаття Д.Мірщука «Переяслав і дійсність»³⁵.

На сторінках «Визвольного шляху» друкував свої розвідки й інший відомий український історик Михайло Ждан³⁶. Він вивчав історію українських земель під татарським і литовським пануванням. Зазначені проблематиці присвячено і ряд студій М.Ждана, опублікованих у цьому часописі: «Перший напад татарів на Україну»³⁷, «Другий напад татарів на Україну»³⁸, «Чингіз-хан»³⁹, «Золота Орда»⁴⁰ та ін.

У вказаних публікаціях Ждан не тільки розглянув вплив монголо-татарських завоювань на соціально-економічний та політичний розвиток українських земель, а прагнув витлумачити їх з перспективи формації нації. Історик приділяв також велику увагу історії Золотої Орди, яку вважав «вїйковим феноменом в історії Східної Європи»⁴¹, що залишила по собі виразний слід, зокрема в державній організації Росії.

До історії Київської Русі та Галицько-Волинської держави зверталися й інші дослідники. Серед них варто відмітити розвідку відомого історика та археолога Михайла Міллера про побутування християнства до князювання Володимира Великого⁴², працю Петра Курінного про археологічні пам'ятки княжого Львова⁴³, замітку В.Корчмарика про міжетнічні відносини в княжу добу⁴⁴, статті І.Вергуна про висвітлення історії України-Русі у французьких виданнях⁴⁵ і невідомого дослідника, який підписався криптонімом «Я.В.», про бібліотеку Ярослава та її долю⁴⁶ тощо.

Зрештою, доцільно підкреслити, що переважна більшість розвідок з історії українського середньовіччя та ранньомодерних часів, опублікованих у журналі «Визвольний шлях», висвітлюють добу козацтва та України-Гетьманщини. Втім, еміграційна специфіка суттєво позначилася на проблемно-тематичному спектрі вказаних праць.

Насамперед, варто виділи низку студій, написаних на основі закордонних джерел, а також розвідки, в яких висвітлюються міжнародні взаємини Козацько-Гетьманської держави. Взагалі використання західноєвропейських джерел для висвітлення та інтерпретації української історії є характерною рисою української еміграційної історіографії, що виявилася ще в міжвоєнну добу⁴⁷.

До таких публікацій можемо віднести розвідки Є. Алетіяно-Попівського «Ян Амос Коменський і Україна»⁴⁸, І.Боднарука «Гетьман Іван Мазепа в англоєвних і португальських енциклопедіях»⁴⁹, І.Вергуна «Характеристика козацької України та її гетьманів французькими істориками і дипломатами XVII - XIX ст.»⁵⁰, Л.Винара «Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648 - 1657 рр.»⁵¹, М.Заклинського «Мазепин союзник Карло XII»⁵², невідомого автора, який переховувався під криптонімом «Л.П.», «Українські гетьмани у творах західноєвропейських письменників»⁵³ та ряд ін. В проблемно-тематичному плані зазначені розвідки можемо розділити на кілька груп: 1/ праці, в яких аналізується висвітлення історії Гетьманщини в західноєвропейських джерелах і літературі; 2/ студії, в яких розглядається проблема міжнародних зв'язків Козацько-Гетьманської держави з країнами Європи; 3/ статті, присвячені питанням зовнішньополітичної орієнтації України-Гетьманщини другої половини XVII - початку XVIII ст.

Зауважимо, що зазначена проблематика була настільки популярною в академічному середовищі української еміграції, що часопис передрукував статтю відомого українського радянського дослідника, кандидата філологічних наук Дмитра Наливайка «Запорожці в Західній Європі»⁵⁴.

Чимало розвідок, присвячених історії Гетьманщини, передусім визначним військово-політичним подіям того часу, вмістив на сторінках журналу «Визвольний шлях» відомий український письменник, історик і публіцист Юрій Тис-Крохмалюк. До кола його наукових зацікавлень слід віднести військову історію, добу Хмельниччини, часи гетьманування І.Мазепи та ін. Серед праць, видрукованих цим дослідником у часописі: «Бій під Конотопом»⁵⁵ і «Бій під Ловом (31 липня 1649 р.)»⁵⁶, «Думки з приводу Мазепинського ювілею»⁵⁷, «Кампанія 1660 року»⁵⁸, «Полтавська битва 1709 р.»⁵⁹, «Похід Петра Сагайдачного на Москву»⁶⁰ та ін.

Утім перу Ю.Тиса-Крохмалюка належить і ряд інших розвідок, зокрема студії з історії визначних битв доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Наприклад, варто відзначити його замітки: «Бій над Каялою (10-12 травня 1185 р.)»⁶¹ та «Бій під князем Галичем 1221 року»⁶² та ін. Він також умістив у журналі «Визвольний шлях» статтю про маловідомий рукопис дочки Ярослава Мудрого - Євпраксії-Зої⁶³ та розвідку про повстання князя Михайла Глинського в 1507-1508 рр.⁶⁴

Загальний рівень зазначених публікацій був різним. Деякі з них належать до науково-історичної популяризації. Натомість окремі авторські реконструкції військово-політичних подій,

зокрема Конотопської битви (1659 р.), становлять певний дослідницький інтерес і до сьогодні.

До славетних і легендарних сторінок з історії козаччини та Гетьманщини зверталися й інші автори. Зокрема, кілька статей з обсягу зазначеної тематики з виразною патріотично-пропагандистською спрямованістю опублікував В.Луців: «Гетьман І.Мазепа і його співпрацівники (Будівничі Мазепинської держави)»⁶⁵ та «Князь Дмитро Вишневецький-Байда (Творець і провідник Козацького Ордену - Запорозької Січі)»⁶⁶.

У журналі друкувався і відомий дослідник Мазепинської доби Теодор Мацьків. Він помістив у часописі «Визвольний шлях» статтю про Полтавську битву (1709 р.)⁶⁷

Наразі відзначимо, що мазепинська проблематика мала неабияку популярність серед дописувачів журналу. З таких розвідок слід відмітити студії відомого етнографа, історика та педагога Степана Килимника «Від Конотопу - до Полтави»⁶⁸, Є.Крамара «Справа Кочубея й Іскри»⁶⁹, Р.Кухара «Джерела до битви під Полтавою»⁷⁰ та ін.

Ряд журнальних публікацій був присвячений мазепинській еміграції, зокрема Бендерській конституції (1710 р.)⁷¹. Друкувалися також матеріали, пов'язані з відомими діячами мазепинської еміграції, насамперед з особою Пилипа Орлика. Зокрема, в статтях Антона Куцинського⁷² та Івана Токаржевського-Карашевича⁷³ висвітлюється родовід Орликів, а також подається біографічна інформація про П.Орлика.

Упродовж 70-80-х років ХХ ст. кількість публікацій з історії середньовіччя та ранньомодерної доби на сторінках журналу «Визвольний шлях» суттєво скорочується. Причому поодинокі статті та матеріали, які друкуються в зазначений період з окресленої проблематики, переважно відносяться до публіцистичних праць. Зазначені метаморфози щодо висвітлення даної тематики в журналі були зумовлені різними чинниками.

Наприкінці 60-х - початку 70-х років переважна більшість відомих українських учених, котрі репрезентували як стару міжвоєнну, так і повоєнну хвилю еміграції з Західної та Радянської України, пішли з життя або відійшли від активної наукової та викладацько-педагогічної діяльності. Водночас в академічне середовище на еміграції та в діаспорі ввійшли представники англomовної, наймолодшої генерації українських дослідників. Вони привнесли з собою не тільки орієнтацію на західні наукові стандарти, а й осучаснення дослідницької проблематики, своєрідним виявом якої стало хронологічне зміщення тематики досліджень від доби середньовіччя та ранньомодерних часів до історії ХІХ-ХХ ст. Крім того, представники цього покоління діаспорної науки прагнули оприлюднювати результати своїх досліджень у престижних фахових виданнях, переважно у вигляді англomовних публікацій.

Таким чином, можемо підсумувати наші спостереження, узагальнення та припущення, які сформуємо в кількох пунктах:

1. Публікації з обсягу історії українського середньовіччя та ранньомодерних часів з'явилися на сторінках «Визвольного шляху» на початку 50-х років. Протягом 50-60-х років вони посідають важливе місце серед науково-історичної продукції цього видання.

2. Проблемно-тематичний спектр вказаних розвідок досить різноманітний і охоплює кілька історичних періодів. Однак з-поміж зазначеної категорії журнальних статей домінують праці з історії козаччини та України-Гетьманщини.

3. У видовому плані розвідки з окресленої проблематики представлені різноманітними студіями. Це - статті, які інтерпретують та висвітлюють конкретні історичні події, великі синтетичні праці та окремі фрагменти з них, науково-популярні замітки, а також роботи з обсягу спеціальних історичних дисциплін (генеалогії) тощо.

4. Авторами статей були як відомі історики (М.Ждан, Т.Мацьків, Н.Полонська-Василенко, І.Токаржевський-Карашевич та ін.), так і дослідники-аматори, публіцисти та письменники. Строкатість дописувачів «Визвольного шляху» спричинила появу розвідок з традиційними сюжетами, в т.ч. з помітним ідеологічним та пропагандистсько-агітаційним навантаженням. Одночасно у виданні публікувалися й добротні, оригінальні статті, виконані на належному фаховому рівні.

5. Журнальні статті та матеріали з історії середніх віків та ранньомодерної доби в цілому відображали загальні тенденції у розвитку української діаспорної історіографії 50-70-х років ХХ ст., у т.ч. дослідницькі інтенції, домінуючі підходи, стереотипи висвітлення тощо.

Джерела та література:

1 Мацяк В. Українська історіографія на нових шляхах // Літературно-науковий вісник (Мюнхен). - 1949. - Кн.2 (на чужині). - С. 257.

2 Його ж. Галицько-Волинська Держава 1290-1340 у нових дослідках. - Авгсбург, 1948. - С. 4-7.

3 Від Видавництва [про започаткування журналу «Визвольний шлях»] // Визвольний шлях (далі - ВШ). - 1948. - № 1. - С. 1.

4 300-річчя Хмельниччини [звернення ОУН до Українського народу] // ВШ. - 1949. - № 3/4. - С. 26-29.

- 5 Т.К. [Токаржевський-Карашевич І., князь]. Тесть Європи [про Ярослава Мудрого] // ВШ. - 1952. - № 2. - С. 17-20.
- 6 Т.К. [Токаржевський-Карашевич І., князь]. Доньки Ярослава Мудрого // ВШ. - 1952. - № 6. - С. 23-28.
- 7 Токаржевський-Карашевич І., князь. Церква в Україні за княжих часів // ВШ. - 1955. - № 6. - С. 16-23.
- 8 Його ж. Суспільний лад княжої України // ВШ. - 1955. - № 9. - С. 37-42.
- 9 Його ж. Віче в княжій Україні // ВШ. - 1955. - № 12. - С. 80-85.
- 10 Його ж. Військо княжої України // ВШ. - 1955. - № 7. - С. 30-34.
- 11 Його ж. Впливи українців у литовській державі // ВШ. - 1961. - № 1/2. - С. 51-62; № 4. - С. 337-343.
- 12 Його ж. Хмельниччина з погляду права // ВШ. - 1957. - № 11. - С. 1245 - 1255; 1958. - № 1. - С. 37 - 47; 1962. - № 4/5. - С. 414 - 427; № 6. - С. 593 - 608; № 7/8. - С. 690 - 302; № 9. - С. 833 - 844; № 12. - С. 1203 - 1214.
- 13 Його ж. До джерел наших державних традицій: (Уривки із недрукованого твору «Історія Української Дипломатії») // ВШ. - 1955. - № 4. - С. 12-15.
- 14 Його ж. Бій під Полтавою: історичний фон // ВШ. - 1954. - № 9. - С. 54 - 63; № 10. - С. 55 - 63.
- 15 Його ж. Військо Запорозьке Низове // ВШ. - 1952. - № 11. - С. 27-32; № 12. - С. 20-24; 1953. - № 1. - С. 29-33; № 2. - С. 30-35.
- 16 Його ж. Гетьман Мазепа - Князь Священної Римської імперії // ВШ. - 1953. - № 7. - С. 27-31.
- 17 Його ж. До історії роду Орликів // ВШ. - 1952. - № 9. - С. 27-33.
- 18 Його ж. Жінки в житті Мазепа // ВШ. - 1954. - № 6. - С. 43-54; № 7. - С. 50 - 57; № 8. - С. 49-57.
- 19 Його ж. Козаччина // ВШ. - 1961. - № 12. - С. 1281-1296; 1962. - № 1. - С. 9-18; № 2. - С. 125-136.
- 20 Його ж. Люблінська унія і її наслідки // ВШ. - 1958. - № 12. - С. 1345-1351.
- 21 Його ж. Конституційна історія України // ВШ. - 1961. - № 3. - С. 426-438; № 6. - С. 539-550; № 7. - С. 661-672; № 8. - С. 767-780; № 9. - С. 884-894; № 10. - С. 1020-1028; № 11. - С. 1132-1139.
- 22 Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук: Нарис історії. - К., 1993.
- 23 Її ж. Київська держава і Захід // ВШ. - 1954. - № 1. - С. 22-26.
- 24 Її ж. Король Данило на тлі історичної доби // ВШ. - 1954. - № 9. - С. 77-82.
- 25 Її ж. Початок держави України-Руси // ВШ. - 1962. - № 4/5. - С. 404-414; № 6. - С. 584-592.
- 26 Луців В. Імператор Святослав Замовник (Будівничий Української імперії) // ВШ. - 1958. - № 9. - С. 991-1000.
- 27 Його ж. Володар Роман Мстиславович (Самодержавець усієї України-Руси) // ВШ. - 1964. - № 4. - С. 407-418.
- 28 Полтава Л. Українки-королівни на престолах Норвегії, Угорщини та Франції // ВШ. - 1954. - № 6. - С. 54-56.
- 29 Алетіяно-Попівський Є. Стародавні русичі на Каспію // ВШ. - 1959. - № 5. - С. 515-520; Його ж. Найхоробріший із хоробрих [князь Святослав Завойовник] // ВШ. - 1973. - № 1/2. - С. 44-64.
- 30 Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // ВШ. - 1955. - № 4. - С. 40-47; 1956. - № 5. - С. 35-43.
- 31 Krupnytsky V. Treaty of Pereyaslav and the Political Orientations of B. Chmelnitsky // The Ukrainian Quarterly. - 1954. - Vol. 10, No.1. - P. 34-40; Ohloblyn O. The Pereyaslav Treaty and Eastern Europe // Ibidem. - P. 41-50; Yakovliv A. The Juridical Character of the Treaty and its Fate // Ibidem. - P. 51-59; Chubaty N. Moscow and the Ukrainian Church after 1654 // Ibidem. - P. 60-70; Hordynsky S. 300 Years of Moscow's Cultural Policy in Ukraine // Ibidem. - P. 71-84; Czyrowski N. Economic Aspects of the Ukraine-Muscovite Treaty of 1654 // Ibidem. - P. 85-92; Prychodko N. 300 Years of Russian Dealings with Ukraine // Ibidem. - P. 93-99.
- 32 Nol'de B. Essays in Russian State Law // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. - New York, 1955. - Vol. 4, No.3. - P. 873-903; Yakovliv A. Bohdan Khmelnytsky's Treaty with the Tsar of Muscovy // Ibidem. - P. 904-916; Prokopych V. The Problem of the Juridical Nature of the Ukraine's Union with Muscovy [Ed. by A.Yakovliv] // Ibidem. - P. 917-980; Reshetar J. The Significance of the Soviet Tercentenary of the Pereyaslav Treaty // Ibidem. - P. 981-994; Yakovliv A. The Reunion of the Ukraine with Russia: Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. Москва, 1954 (Review article) // Ibidem. - P. 1002-1034.
- 33 Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // ВШ. - 1955. - № 4. - С. 43.
- 34 Там само. - С. 44.
- 35 Міршук Д. Переяслав і дійсність // ВШ. - 1979. - № 3. - С. 268-275.
- 36 Див. про нього: Винар Л. Михайло Ждан (1906-1975). // Укр. історик. - 1975. - № 3/4. - С. 88-99.

- 37 Ждан М. Перший напад татарів на Україну // ВШ. - 1961. - № 7. - С. 684-698; № 8. - С. 789-814; № 9. - С. 902-910.
- 38 Його ж. Другий напад татарів на Україну // ВШ. - 1965. - № 5. - С. 501-516; № 6. - С. 645-662; № 7/8. - С. 775-784.
- 39 Його ж. Чингіз-хан (історична розвідка) // ВШ. - 1964. - № 1. - С. 46-52.
- 40 Його ж. Золота Орда // ВШ. - 1966. - № 3. - С. 292-299; № 4. - С. 415-421.
- 41 Там само. - 1966. - № 3. - С. 292.
- 42 Міллер М. Християнство Русі-України до Володимира Великого // ВШ. - 1959. - № 7. - С. 745-756.
- 43 Курінний П. Археологічне минуле княжого Львова // ВШ. - 1954. - № 5. - С. 43-55.
- 44 Корчмарик В. До проблеми українсько-російських взаємовідносин в часах Київської Русі // ВШ. - 1986. - № 1. - С. 54-59.
- 45 Вергун І. Історична характеристика Русі-України у французьких документах, енциклопедіях та наукових працях // ВШ. - 1978. - № 2. - С. 173-184.
- 46 Я.В. Куди зникла бібліотека Ярослава Мудрого? // ВШ. - 1966. - № 1. - С. 125-127.
- 47 Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 / Вступ. ст. І.Верби; упоряд. та примітки І.Верби, О.Юркової; пер. з англ. О.Кураєва, О.Юркової. - К., 2003. - С. 112.
- 48 Алетіяно-Попівський Є. Ян Амос Коменський і Україна // ВШ. - 1959. - № 8. - С. 931-936.
- 49 Боднарук І. Гетьман Іван Мазепа в англійських і португальських енциклопедіях // ВШ. - 1959. - № 4. - С. 404-411.
- 50 Вергун І. Характеристика козацької України та її гетьманів французькими істориками і дипломатами XVII - XIX ст. // ВШ. - 1982. - № 1. С. 73-83; № 2. - С. 203-214; № 3. - С. 252-261.
- 51 Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648 - 1657 рр. // ВШ. - 1959. - № 10. - С. 1121-1128; № 11. - С. 1227-1238.
- 52 Заклинський М. Мазепин союзник Карло XII // ВШ. - 1960. - № 5. - С. 489-500.
- 53 Л.П. Українські гетьмани у творах західноєвропейських письменників // ВШ. - 1954. - № 11. - С. 100-101.
- 54 Наливайко Д. Запорозці в Західній Європі // ВШ. - 1969. - № 2. - С. 210-217.
- 55 Тис-Крахмалюк Ю. Бій під Конотопом [1659 р.] // ВШ. - 1958. - № 2. - С. 173-184.
- 56 Його ж. Бій під Ловом (31 липня 1649 р.) // ВШ. - 1955. - № 10. - С. 56-70.
- 57 Його ж. Думки з приводу Мазепинського ювілею // ВШ. - 1959. - № 5. - С. 485-494.
- 58 Його ж. Кампанія 1660 року // ВШ. - 1958. - № 7. - С. 741-748; № 8. - С. 873-882.
- 59 Його ж. Полтавська битва 1709 р. // ВШ. - 1957. - № 9. - С. 1005-1018.
- 60 Його ж. Похід Петра Сагайдачного на Москву // ВШ. - 1957. - № 1. - С. 65-71; № 2. - С. 169-174.
- 61 Його ж. Бій над Каялою (10-12 травня 1185 р.) // ВШ. - 1956. - № 2. - С. 210-215; № 3. - С. 319-322.
- 62 Його ж. Бій під княжим Галичем 1221 року // ВШ. - 1956. - № 6. - С. 438 - 445.
- 63 Його ж. Культурно-наукова пам'ятка Княжої України [рукопис XII ст. «Масть Зої» княжни Євпраксії-Зої] // ВШ. - 1960. - № 1. - С. 104-106.
- 64 Його ж. Повстання князя Михайла Глинського (1507-1508) // ВШ. - 1959. - № 10. - С. 1099-1106; № 11. - С. 1219-1226.
- 65 Луців В. Гетьман І.Мазепа і його співпрацівники (Будівничі Мазепинської держави) // ВШ. - 1963. - № 4. - С. 623-637.
- 66 Його ж. Князь Дмитро Вишневецький-Байда (Творець і провідник Козацького Ордену - Запорозької Січі) // ВШ. - 1958. - № 3. - С. 277-284.
- 67 Мацьків Т. Про одну деталь у битві під Полтавою // ВШ. - 1972. - № 1. - С. 29-37.
- 68 Килимник С. Від Конотопу - до Полтави // ВШ. - 1959. - № 7. - С. 731-744; № 8. - С. 853-864; 1960. - № 11. - С. 1228-1238.
- 69 Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // ВШ. - 1982. - № 12. - С. 1474 - 1482; 1983. - № 1. - С. 57-67.
- 70 Кухар Р. Джерела до битви під Полтавою // ВШ. - 1960. - № 9. - С. 999-1006.
- 71 Савчак В. Бендерська конституція (До 250-річчя її проголошення) // ВШ. - 1960. - № 4. - С. 381-394.
- 72 Куцинський А. Родовід Орликів // ВШ. - 1966. - № 1. - С. 16-31.
- 73 Токаржевський-Карашевич І., князь. До історії роду Орликів // ВШ. - 1952. - № 9. - С. 27-33.

Ніна Барило

Л.І. РУССО-ДЕ-ЖИВОН ТА ЙОГО РОЛЬ У РЕФОРМУВАННІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ

У статті висвітлюється роль талалаївського поміщика, француза за походженням, Л.І. Руссо-де-Живона в створенні Ніжинського сільськогосподарського товариства та роль цього

товариства в розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Ім'я цієї людини і її роль у розвитку сільського господарства нашого регіону у кінці XIX на початку XX століття було забуте.

І тільки в наш час дослідники повернулися до нього. Досліджуються матеріали про життя і діяльність талалаївського поміщика Руссо-де-Жівона та історія Ніжинського сільськогосподарського товариства.

Сільське господарство нашого регіону після відміни кріпосницького права в 1861 році опинилося у занепаді.

Незважаючи на те, що в Ніжинському повіті орні землі становили 15515 десятин, а сінокоси 6249 десятин, тут гостро відчувалася нехватка продовольства... [1, с 65]

Після реформи 1861 році на селі в Ніжинському повіті були великі поміщицькі угіддя і дрібні селянські господарства. Але і перших, і других об'єднувала спільна біда - вони не вміли вести господарство по-новому, в умовах становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Усе це було основною перешкодою для проведення всіх земельних реформ в Ніжинському повіті.

Для багатьох прогресивних земських діячів була зрозуміла необхідність здійснення кардинальних заходів з метою ознайомлення селян з найновішими досягненнями сільськогосподарської науки і практики.

До таких відносяться і Руссо-де-Жівон.

На черговому повітовому засіданні в 1884 році за його пропозицією було розглянуто питання «Про сільськогосподарське бюро». Після тривалих дебатів було прийнято рішення «...принять во внимание доклад управы и избрать комиссию в составе Н. Ге, Л.И. Руссо-де-Живона, Т.В. Забелло и П.О. Кушакевича для разработки проекта учреждения в последствии сельскохозяйственного общества в Нежинском уезде». [2, с 35]

Рівно через місяць такий статут був розроблений. Основні положення його передбачали: «Общество должно иметь собственное помещение в г. Нежине. Ведение всех дел должно быть поручено опытному лицу, достаточно интеллигентному и имеющему специальные знания, приобретённые практическим путём». [3, с 45]

Руссо-де-Жівон повністю відповідав цим вимогам. Тому він і обирається керівником новоствореного сільськогосподарського товариства.

Практично починав на голому місці. А зробити треба було дуже багато. Зокрема, створити запас орних земель, за рахунок оборотного капіталу забезпечити посівні матеріали, придбати сільськогосподарські машини. Для цього необхідно було встановити ділові відносини з виробниками і продавцями зерна, з власниками племінної худоби, і «...иметь возможность как можно скорее удовлетворить заказы на эти предметы». [4, с 65]

Справи ускладнювалися вічною проблемою земства - відсутністю грошей. На всі заходи товариства потрібно було 8 000 рублів, а в касі земства, як свідчить документ, «...в 1884 году имелось в наличии 738 рублей и 65 коп». [5, с 66]

Руссо-де-Жівон протягом трьох років збирає необхідну суму, незважаючи на те, що це було дуже складним завданням.

З 1894 року «Товариство» починає функціонувати. Було створено сільськогосподарський склад, через який за дуже низькими цінами місцевим селянам продавалось посівне зерно підвищеної врожайності. Про популярність такого складу свідчить той факт, що «в конце 1899 года его денежный оборот возрос до 1500 рублей в год». [6, с 27]

Наступним кроком популяризації нових форм ведення сільського господарства, за планом Руссо-де-Жівона, стали спеціалізовані виставки з участю самих же селян. Організувати їх через постійний брак грошей було важко. Але, незважаючи на це, вони проводилися з дуже великим успіхом і повністю відповідали своєму основному призначенню - «...ярмарочные выставки, что своего рода музей, где крестьяне могут ознакомиться со всем, что есть лучшим в посевном хозяйстве». [7, 1901, с 18]

Поступово сфера діяльності «Товариства» значно розширилась. У 1901 році воно нараховувало вже 150 чоловік. Руссо-де-Жівон розумів, що організація, котру він очолював, єдина, яка здатна вирішувати завдання, пов'язані з розвитком селянських господарств, а також з організацією місцевої переробної промисловості. Він першим порушує проблему створення тютюнової фабрики в Ніжині. Також було вирішено питання про організацію санітарно-ветеринарного нагляду за базарами і ярмарками.

Але основна умова все-таки приділялася сільському господарству, та й Ніжинське земство повністю підтримувало цей напрям і своєю постановою визначає сільськогосподарське товариство своїм постійним органом по питаннях сільського господарства.

У тому ж 1901 році в Ніжині була проведена ще одна сільськогосподарська виставка, на

яку селяни представили «...235 своїх експонатів, а денежний оборот составил 2100 рублей». [7, 1901, с 18] Це дало можливість зробити частково безкоштовну роздачу зерна місцевим селянам.

Та попри це, в 1902 році Ніжинське «Товариство» переживає велику фінансову кризу.

Руссо-де-Жівон, будучи членом не тільки Ніжинського земства, але й губернського, докладає значних зусиль, щоб його дітище не припинило існування.

Він користувався великим авторитетом, до його думки прислухалися. Зусиллями Руссо-де-Жівона в Ніжині була організована чергова сільськогосподарська виставка, на якій було представлено 308 експонатів і яку відвідало 1754 чоловіки. Прибуток становив 696 рублів [9, 1903, с 15]

Значно покращилися справи і на сільськогосподарському складі, послугами якого користувались 1635 селян. Товариство не залишалось осторонь суспільно-політичного життя того часу. Коли в 1905 році 27 губерній царської Росії залишилися без хліба через неврожай, то саме його члени організували збір і відправку хліба голодуючим.

Дуже скоро за прикладом Ніжина подібні сільськогосподарські товариства почали з'являтися у селах повіту. Цьому Руссо-де-Жівон приділяв особливу увагу. Особисто він багато зробив для забезпечення їх діяльності за рахунок земства. Це зразу дало позитивні результати. Ось для прикладу звіт Володьководівницького товариства: «... в обществе состоит 42 человека. Занимались просветительской деятельностью, приобрели зерноочистительные машины. Использовали новые виды посевного зерна и в этом, 1905 году, собрали урожай 150 пудов зерна с десятины». [10, 1905, с 16]

У Вертіївці членами місцевого сільськогосподарського товариства був закладений плодовий розсадник, постійно проводилися курси з сільського господарства.

Низові товариства пішли ще далі. Вони почали створювати спеціалізовані сільські майстерні. Наприклад, у Володьковій Дівиці діяла токарна майстерня, а в Заудайці - слюсарна.

У 1910 році пішов з життя Л.І. Руссо-де-Жівон. Ніжинське земство на своєму засіданні прийняло постанову, в якій високо оцінило його заслуги перед Ніжинщиною:

«Був протягом чотирьох зібрань гласним і більше 11 років - головою Ніжинського сільськогосподарського товариства. Дуже гарні наслідки його діяльності у справі покращення сільського господарства взагалі і особливо в тваринництві. Покійний для покращення коневодства розводив арденську породу. Тому земство заснувало срібну медаль його імені для нагородження на кожній виставці кращих коней арденської породи». [11, 1910, с. 58] Але так тривало лише до 1917 року...

Джерела та література:

1. Журнал Уездного очередного земского собрания. - 1881. - 24 августа, - С. 65.
2. Там само. - 1884. - С. 35
3. Там само. - С. 45
4. Там само. - С. 65
5. Там само. - С. 66
6. Там само. - 1894. - С. 27
7. Там само. - 1901. - С. 18
8. Там само. - С. 28
9. Там само. - 1903. - С. 15
10. Там само. - 1905. - С. 16
11. Там само. - 1910. - С. 58

Лідія НЕСТЕРЕНКО

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ СЕЛЯНАМИ В І пол. ХІХ ст.

В історії є події, які фокусують у собі життя багатьох попередніх і наступних поколінь. До таких можна віднести введення реформи місцевого самоврядування кінця ХVІІІ - І пол. ХІХ ст., за яким жило багатомільйонне державне селянство Російської імперії. В різні часи сільське самоврядування вивчали О.Гурбик (ХІV - ХVІ ст.), А.Бондаревський (ІІ пол. ХІХ - поч. ХХ ст.), Н.Дружинін (кін. 30-х - поч. 40-х рр. ХІХ ст.) та інші, але узагальнюючої праці з проблеми до цього часу в українській історіографії і на регіональному рівні немає. Ця стаття є спробою

прослідкувати зміни в управлінні державними селянами в Чернігівській губернії протягом I пол. XIX ст., що не втратило своєї актуальності й на сьогодні.

Реформи проводилися перш за все в інтересах держави. Для забезпечення своєчасної і повної сплати ренти селянство підпорядковувалося через позаекономічний примус. Сільські общини (громади) використовувалися для фінансово-адміністративної мети. Самі общини, що з'явилися ще в період первіснообщинного ладу, були офіційно визнані «Руською правдою». В подальшому вони зазнавали змін, хоча в законодавчих актах не згадувалися, оскільки їх функції взяло на себе дворянство. З утворенням групи державних селян внаслідок реформ Петра I виникла потреба регулювати їх відносини з державою, передусім організувати з них збір податків і посилити контроль за громадським життям цієї категорії селянства. З іншого боку, з введенням рекрутської повинності, де основний тягар покладалася на державних селян, необхідно було координувати процес формування війська. Відтак з II пол. XVIII ст. приймається ряд законів щодо сільського самоврядування. У 1797 р. за Положенням «Про встановлення сільського розпорядку в казенних поселеннях Катеринославського намісництва» створювалася система однотипних сільських органів. У великих поселеннях, де проживало більше однієї тисячі чоловік, населенню дозволялося обирати свою адміністрацію (два виборні й особа, котра збирала податки) на чолі зі старостою. Останній перебував на посаді три роки, а інші виборні - один. За твердженням Н.Дружиніна, «у чіткому нормуванні посад і строків виборів прослідковується суворя урядова регламентація, яка не завжди збігалася зі звичаєвим правом». ¹

7 серпня 1797 р. за ініціативою Експедиції державного господарства Павло I підписав указ «Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління». Відтепер замість сільських виборних органів встановлювалася широка адміністративна одиниця - волость. Мотиви таких змін були цілком зрозумілі: держава прагнула підпорядкувати собі селянські маси. Саме через це розсіяне самоврядування укрупнювалося. «Волості, - писав О.Русов, - були єдиними органами станового управління непривілейованих верств». ² На думку урядових кіл, цим самим на місцях створювалися виконавчі інституції держадміністрації.

Волость могла включати жителів декількох населених пунктів, але не більше 3 тисяч ревських душ. Станом на 1818 р. у Чернігівській губернії була 71 козака і 31 казенна волость, ³ а через 40 років їх чисельність скоротилася до 52. ⁴ Для порівняння, у середині XIX ст. в Полтавській губернії нараховувалося 62 волості. ⁵

Кожна волость мала своє управління на чолі з волосним головою, який затверджувався Казенною палатою і писарем. Для вирішення важливих питань, як оподаткування, формування рекрутського набору тощо, скликалися волосні сходи. Запрошувалися на них сільські старости або виборні представники (вибори проводилися раз на 2 роки) від кожного населеного пункту. При волосних правліннях створювалися волосні суди, які називалися розправами. Вони розглядали цивільні та незначні кримінальні справи.

Нижчою ланкою волосного управління було сільське. Його структура передбачала сільські збори, куди входили домовласники, староста і десяцький. ⁶ Така система управління проіснувала до 1838 р., тобто до реформ П.Кисельова.

Реформу управління державними селянами зумовила криза феодално-кріпосницької системи, у процесі якої спостерігалася тенденція швидкого розорення селянства. Її суть зводилася до того, що в кінці 30-х - поч. 40-х рр. XIX ст. з'явився ряд законодавчих актів, що внесли зміни в життя і побут державних селян.

У 1837 р. виникло Міністерство державних маєтностей, до обов'язків якого входило опікування державними селянами (нагляд за сплатою страхових сум погорільцям, за влаштуванням й утриманням сільських хлібних магазинів, вчасним і правильним збором податків тощо) ⁷ і контроль за покращенням благоустрою сільських поселень. Місцеві структури повинні були належним чином зустрічати високопоставлених державних і церковних служителів, турбуватися про поширення освіти, розвиток медицини та ветеринарії.

Реформування П.Кисельова торкнулося й структури місцевого самоврядування

у сільських поселеннях. Волость, як територіальна одиниця, могла включати від 3 до 6 тис. ревських душ. Для управління державними селянами запроваджувалася чотириступенева система: сільська, волосна, повітова і губерньська (палати державного майна).

У кожному селі, незалежно від кількості проживаючих ревських душ, створювалися сільські самоврядування, які склалися із сільських сходів, сільських правлінь і розправ. Сільські сходи були розпорядчими органами, що вирішували всі господарсько-побутові справи місцевого характеру. Їх постанови набирали чинності лише після розгляду волосними правліннями і затвердження повітовими начальниками.

У сходах брали участь сільські старшини, старости, збирачі податків, наглядачі за сільськими хлібними магазинами і виборні від селян (по два чоловіки від десяти дворів). Збиралися вони тричі на рік: у січні - для визначення розмірів податків, місцевих зборів і повинностей; в кінці квітня - на початку травня - для розгляду справ про збір недоїмок із боржників за минулий рік та у вересні або на початку жовтня - для вирішення різноманітних поточних проблем. Проводилися сходи у чітко визначений час, як правило, у неділю або святковий день до початку Божественної літургії чи після її закінчення. Окрім цього, раз на три роки скликалися спеціальні сходи для виборів посадових осіб. В екстрених випадках сходи збиралися за дозволом окружного начальника.⁸ Регламентація кількості, термінів і мети проведення сільських сходів свідчила про обмежений характер місцевого самоврядування селян.

Ініціаторами сходів, крім надзвичайних ситуацій, були сільські старшини. Вони головували там і визначали порядок денний. При потребі їм допомагали сільські старости чи писарі.

Легітимність сходу визначалася присутністю всіх членів. Якщо виборний не міг його відвідати, то заздалегідь повідомляв старшину, аргументовано пояснивши причину. Враховуючи це, можемо зробити висновок, що участь у сході розглядалася не як вільне право селян, а як одна з обов'язкових повинностей, за невиконання котрої стягувався штраф.

Законодавством заборонялося розчленовувати поселення на декілька сільських товариств, але дозволялося об'єднувати в одне сільське товариство кілька невеликих сіл, якщо відстань між ними не перевищувала 15 верст, а загальна кількість жителів - 1500 ревських душ. Проте на практиці ця вимога порушувалася, насамперед у тих регіонах, де проживали різні категорії селян. До таких належали Чернігівська і Полтавська губернії, у селах яких концентрувалися державні селяни і козаки. Вони різнилися між собою формами землеволодіння, розмірами сплачуваних податків і видами виконуваних повинностей, що викликало часті непорозуміння. З метою уникнення таких кожній категорії населення дозволялося створювати своє сільське товариство. Так, у с. Високому Шаповалівської волості Чернігівської губернії в середині XIX ст. було два сільські товариства: козаків і державних селян. У цілому в Шаповалівській волості нараховувалося ще три козацьких товариства: Шаповалівське, Тростянське і Стрільницьке, всього 5, з яких 4 - козацьких товариства і 1 - казенне.⁹ У губернії в 1853 р. було 259 сільських товариств.¹⁰

Виконавчі функції сільських самоврядувань поклалися на сільські правління, очолювані сільськими старшинами. До складу правлінь входили старости, збирачі податків, наглядачі за хлібними магазинами і сільські писарі. Дозволялося поєднувати обов'язки старости і старшини, наглядача хлібного магазину і збирача податків.¹¹

Вибори до сільських правлінь проходили раз на три роки, як правило, у листопаді, за тиждень до дня Архистратига Михайла (за старим стилем), у приміщенні сільських управ.¹² Цей місяць був вибраний не випадково, оскільки на тоді завершувалися всі польові роботи, і в селян з'являлося більше вільного часу. Виборчим правом наділялися голови сімей, які досягли 25-річного віку і постійно проживали у населеному пункті. Права голосу позбавлялися особи, що перебували під наглядом поліції чи були раніше судимі.¹³

Перед виборами сільськими старшинами оголошувалися списки кандидатів на посади (на кожну пропонувалося не менше 3 осіб) і правила голосування. Відбувалося воно таємно, шляхом опускання кульок в урну (дерев'яний ящик, розділений на дві частини: праву, пофарбовану у білий колір, - для виборчих кульок і ліву - червону - для невиборчих). Урна закривалася сукном так, щоб при голосуванні не було видно, в яку частину кидається кулька.

Після закінчення процедури голосування старшина у присутності виборців рахував кількість кульок з червоної частини урни, така ж операція проводилася і з білою. Наслідки виборів фіксувалися у спеціальних виборчих листах, де проти прізвища кожного кандидата вказувалися результати голосування. Списки обраних оголошувалися перед виборцями і передавалися волосному голові.¹⁴

Окрім обрання осіб на посади у сільське правління, делегувалися виборні на заміщення вакансій пожежних старост, десяцьких, лісних сторожів та ін. Вибори проводилися таким чином, що жителі десяти дворів обирали собі десятника, а старший серед них призначався сільським правлінням. Десяцькі обіймали свою посаду лише один місяць, перебуваючи у підпорядкуванні сільського старшини та соцького.¹⁵

Вибори пожежних старост і лісних сторожів проводилися один раз на три роки. Населення не виявляло зацікавленості у виконанні даних обов'язків, тому ці посади пропонувалися сиротам, які досягли двадцятилітнього віку, чи одинакам, звільненим від рекрутської повинності.¹⁶ Списки обраних кандидатів передавалися на узгодження і затвердження волосного і повітового правління.

Для виконання судових функцій, насамперед розгляду дрібних справ і покарання державних селян за незначні порушення, формувалися розправи. Вони також проводили оцінку і продаж майна боржників по сплаті податків. Очолював розправу старшина, якому допомагали два помічники - «засідателі».

Теоретично, законодавством передбачалося відокремлення судової гілки влади від виконавчої, але фактично вони очолювалися однією людиною - сільським старшиною, що свідчило про обмежений характер реформи сільського управління. За висловом Н.Дружиніна, сільські і волосні розправи перетворювалися «у знаряддя коронної бюрократії для всебічного опікування і виховання державних селян».¹⁷

Наступною ланкою у структурі управління державними селянами була волость зі своїми сходом, волосним правлінням і судом (розправою). Сход формувався виборними від кожного населеного пункту волості. Характерно, що виборних обирали не шляхом голосування, а через опитування домогосподарів під безпосереднім керівництвом представників місцевої влади.¹⁸ Ними пропонувалося по 1 представнику від двадцяти дворів.

Основною функцією волосного сходу було обрання посадових осіб до виконавчої інституції - волосного правління. У період між виборами його діяльність припинялася, що свідчить про зведення ролі сходу до надання допомоги повітовому начальнику і Губернській палаті у формуванні волосних органів.

Виконавчою інституцією волості вважалось волосне правління у складі волосного голови, двох засідателів по господарській і поліцейській частинах, писаря і його помічника. Обиралося воно на сходах один раз на три роки (до 1838 р. - на два роки). Вибори проводилися за три дні до свята Введення до храму Пресвятої Богородиці (за старим стилем) у приміщенні волосної управи. Процедура голосування була ідентичною сільським виборам.¹⁹

На кожну посаду обиралося по три чоловіки, два з яких були у резерві на випадок звільнення призначеного. Дозволялося проводити дострокові вибори, але у списки кандидатів вносилися лише ті особи, котрі делегувалися на попередніх виборах.

Списки кандидатів на посади у волосне правління й обраних осіб, підписані членами волосного сходу, подавалися до повітової адміністрації для затвердження. Перевіривши їх правильність, начальник повіту повідомляв про успішне проходження виборів губернатора. Останній затверджував кандидатуру волосного голови. Така процедура формування волосного правління, з одного боку, юридично вказувала на можливість обрання всіх, хто користується повагою і

довірою односельців, але з іншого - фактично посади отримували лише «благонадійні» в політичному плані. Критерій цієї «благонадійності» визначався представниками повітової і губернської адміністрації, внаслідок чого державі вдалося передати організацію управління у сільських поселеннях заможній еліті, що цілком відповідало соціально-економічним зрушенням у країні при наявності старої політичної надбудови.

Обрані посадові особи приймали присягу у церквах, а потім повторювали її у волосних управах, обіцяючи вірно служити, «не шкодуючи життя свого до останньої краплі крові», турбуватися про «все довірене майно, відстоювати інтереси держави і царя».²⁰

Функції волосного правління були різноманітними, включаючи ознайомлення і роз'яснення населенню урядових законодавчих постанов; вирішення господарсько-побутових проблем місцевого характеру: регулювання земельних відносин, здійснення нагляду за законним утриманням земель державними селянами, недопущення захоплення їх сторонніми особами, контроль за вчасною сплатою населенням податків, виконанням натуральних повинностей, організація та утримання хлібних магазинів, сприяння активнішому впровадженню селянами нових сільськогосподарських культур, підвищення їх урожайності, допомога в організації боротьби зі шкідниками тощо. Волосні правління зобов'язувалися створювати умови для покращення благоустрою населених пунктів, вживати необхідних заходів для зменшення кількості безпритульних і жебраків, сприяти поширенню народної освіти, залученню селян до оволодіння навичками роботи в різних галузях сільського господарства, організації медичного обслуговування населення.²¹

Крім цього, на волосні правління покладалися й певні поліцейські функції, зокрема, нагляд за збереженням правопорядку в населених пунктах, затримання дезертирів, котрі залишили військову службу, кріпаків-втікачів і кримінальних злочинців; надання тимчасових паспортів для відхідництва. Всі статистичні дані такого напрямку роботи фіксувалися і передавалися до повітових правлінь, а звіди до губернських.²²

Судовою гілкою влади волосного управління була судово-апеляційна інстанція станового типу - волосна розправа. До її складу входили волосний голова та два засідателі: старший і молодший, в руках яких концентрувалися адміністративно-поліцейські і судові функції. Розправи могли накладати і стягувати з селян грошові штрафи, зобов'язувати відпрацювати на громадських роботах, піддавати фізичним покаранням, заарештовувати й утримувати у волосних в'язницях.²³

Таким чином, волосні правління і розправи були вищими інстанціями в системі управління державними селянами. Створювалися вони як виборні органи, але насправді були бюрократичним інститутом з чіткою регламентацією обов'язків, обтяжливим діловодством і значною залежністю від повітового і губернського правління.

Джерела та література:

- 1 Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. - М. - Л.; 1946. - Т.1. - С.55.
- 2 Русов О.О. Описание Черниговской губернии. - Чернигов, 1912. - Т. 1. - С. 181.
- 3 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.128. - Оп. 1. - Спр. 2346. - Арк. 69-73.
- 4 Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 12.
- 5 Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально - крепостнической системы. - К., 1989. - С. 72.
- 6 Полное собрание законов Российской империи (далее - ПСЗРИ). - Собрание 1. -СПб., 1798. - Т. 24. - № 18082.
- 7 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1838. - Т. 12. - № 10834.
- 8 Дружинин Н.М. - Названа праця. - С. 558.
- 9 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. 31. зв.
- 10 Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 12.
- 11 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1839. - Т. 13. - № 11189.
- 12 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 141. - Арк. 2.
- 13 Там само. -Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 63. - Арк. 3.
- 14 Там само - Арк. 566.

- 15 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 13.
16 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 53-54.
17 Дружинин Н.М. - Названа праця. - С. 570.
18 Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961. - С. 16.
19 ПСЗРИ. - Собрание 2. - СПб., 1839. - Т. 13. - № 11189.
20 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 156.
21 ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 287. - Арк. 28.
22 Там само. - Арк. 28.
23 Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1861 року // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 81.

ЮВІЛЕЇ

Володимир Половець

●

ІВАН ПЕТРОВИЧ БЛОКОНСЬКИЙ. 1855 - 1931 (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

І.П.Білоконський, вітчизняний освітній і громадський діяч, публіцист, прозаїк і статистик, народився 6 червня 1855 р. у збідній дворянській сім'ї лікаря, в Чернігівській губернії. Після закінчення Новозибківського повітового училища і Чернігівської гімназії Іван Петрович склав екзамени на звання народного вчителя і працював у сільських школах, а з 1874 р. слухав лекції в Київському і з 1878 р. - Новоросійському університетах. Як дворянин за походженням І.П.Білоконський приватної власності не мав і мусив заробляти на життя особистою службою. Рано розпочавши пробувати свої сили в літературі, він відзначався вільнодумством, спілкувався з передовою інтелігенцією, читав заборонену літературу. Як згодом писав Іван Петрович у своїй автобіографії, «під впливом літератури і оточення став нігілістом, а потім народником»¹. Переконання привели його в «Народницьку комуну» Д.А.Лизогуба. Дебютував у «Киевском телеграфе» статтею «Боротьба за існування в сфері народної освіти» (1875 р.). У цей же час у Києві окремим виданням вийшло його оповідання «Оля». З 1878 р. Іван Петрович співробітничав з «Одесским вестником», де познайомився з С.Т.Герцо-Виноградським, В.В.Лесевичем, С.М.Лисаковим, підтримував листування з О.І.Желябовим, І.М.Ковальським і Л.П.Симиренком.²

І.П.Білоконського вперше заарештували у 1879 р., коли він влітку перебував у своїх батьків у Новозибкові. З Новозибківської в'язниці його перевезли в Чернігівську тюрму, а потім - до Мценської пересильної тюрми. За зв'язок з народовольцями у 1880 р. Івана Петровича було заслано до Сибіру (спочатку в Красноярськ, а потім у Мінусінськ). На етапі до Сибіру в Нижньому Новгороді його партію арештантів об'єднали з новгородською. Тут І.П.Білоконський познайомився з В.Г.Короленком і разом з ним дійшов до Томська, звідки останнього повернули, визначивши місцем проживання Пермську губернію. З цього часу між письменниками зав'язалася тісна дружба, яка підтримувалася у формі листування упродовж 40 років.³ Тільки у відділі рукописів Державної бібліотеки Росії зберігається 50 листів Івана Петровича до В.Г.Короленка.⁴

Перші свої листи вони розпочали з обміну інформацією про те, як краще пристосуватися до життя в умовах Сибіру, де взяти папір, чорнило і взагалі, як організувати свою творчу роботу. Згодом, облаштувавши свій побут, письменники допомагали один одному встановити зв'язки з літературними журналами, газетами і видавництвами, де б можна було друкуватися. У своєму листі від 5 січня 1883 р. В.Короленко писав: «Спасибі, Іване Петровичу, за Ваше повідомлення. З великим

задоволенням відгукнувся б на пропозицію Ярдинцева»⁵. (М.М.Ярдинцев - відомий публіцист і сибірський громадський діяч на той час був редактором газети «Восточное Обозрение», яка видавалася в Петербурзі). Друкувалися вони, звичайно, під псевдонімами, щоб не завдавати цензурних прикрошів видавцям.

У роки сибірського заслання Іван Петрович писав нариси, оповідання, статті, які друкувалися в газетах «Сибирь», «Сибирская газета», «Восточный обзор» та ін. Основними темами опублікованих матеріалів були - становище селян і засланих, переселенське питання, релігійне сектанство в Сибіру, що знайшли своє продовження у книгах «По тюрьмам и этапам» (1887) та «Дань времени» (1918)⁶.

З 1886 р., після повернення із заслання, І.П.Білоконський працював у земствах Житомира, Харкова та інших міст. Займаючись земською статистикою, Іван Петрович мріяв про парламентський розвиток Росії, покладаючи надію на земський конституційний рух. З 1900 р. він підтримував зв'язок з «Союзом освобождения», вступив у партію кадетів⁷. В опублікованій у цей час книзі «Родина - мать. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства» (1900), І.П.Білоконський намагався показати існуючу в країні систему адміністративного свавілля⁸.

У грудні 1886 р. у кількох номерах газети з'явилася серія фейлетонів під заголовком «Приключения мистера Грумма, корреспондента американского журнала в городе Цар-Птицинску и его окрестностях», що були викривальною сатирою на дворянство. Фейлетони, підписані «Переклад І.П-ча», привернули увагу цензорських властей. Незабаром губернатор отримав від головного управління преси листа, в якому говорилося, що газета набрала найнеблагонадійнішого напрямку, бо друкує статті, спрямовані проти дворянства, а селян виставляє жертвами гноблення і несправедливості. Губернатора повідомляли, що видання віднині рецензуватиметься тільки в Москві. У той же час газета повідомляла, що готується до друку книга «По тюрьмам и этапам» І.П.Білоконського (Петровича). Книга мала підзаголовок «Очерки тюремной жизни и путевые заметки от Москвы до Красноярска». Книголюбам неважко було здогадатися, що автор «Приключений» і книги «По тюрьмам и этапам» - одна і та ж особа - І.П.Білоконський, який підписувався псевдонімом «Петрович»⁹.

«Автобіографія» Івана Петровича містить такі епізоди: 28 квітня 1889 р. помер видатний російський письменник М.Є.Салтиков-Щедрін. Уся країна була в траурі. Багатолюдну громадську панахиду організував Іван Петрович, який зробив оголошення про це через газету і тут же видрукував біографію письменника. Власті розуміли цей акт «як революційний», але були безсилі зірвати панахиду. Зате другого дня І.П.Білоконського заарештували і кілька місяців тримали в тюрмі. Після арешту він ще три роки був під гласним наглядом поліції «за высочайшим повелением»¹⁰.

Основною працею І.П.Білоконського вважається книга «Земское движение» (1914). Цій темі автор присвятив також численні нариси й оповідання, що висвітлювали тяжке становище селян, їх відносини з земськими начальниками. Вони друкувалися в «Русских ведомостях», «Образовании», «Русском богатстве», «Русской мысли», «Русской школе». Упродовж 1900-1907 рр. у Петербурзі і Ростові-на-Дону вийшло чотири томи «Рассказов» автора. Перший і другий з них під назвою «Деревенские впечатления» мали, як відзначала критика, «значення документів», котрі створювали у читача враження страшного безправ'я і беззаконня, в якому жило село¹¹.

Особливу увагу автор також звертав на становище земської інтелігенції. Він розглядав її як частину соціального прошарку російської інтелігенції, суспільний

характер професійної діяльності якої давав підстави вважати окремою групою. Утворившись разом з земськими установами, вона не перебувала на державній службі, але разом з тим учителі, лікарі, статистики, агрономи та інші службовці в масі своїй виявилися «чужими» земству. Загальностанова лише формально, земська інтелігенція з самого початку була дворянською по представництву і буржуазно-дворянською за своєю суттю. Класові інтереси безстанової земської інтелігенції, гласних губернських і повітових земських зборів, вважав І.П.Білоконський, були різними, але служба перших із них стала необхідна місцевому господарству, яке розвивалося в умовах товарно-грошових відносин. Становище земської інтелігенції між народними масами, в середовищі яких вона працювала, земством, на службі в якого вона перебувала, і адміністрацією, що здійснювала контроль за всім місцевим життям, зумовлювало специфічні риси цієї соціальної спільноти, яка ввійшла в історію під іменем «третього елемента»¹².

Аналізу цих рис, процесу формування самої групи, її складу і чисельності, участі в суспільному житті в різні історичні періоди присвячена монографія І.П.Білоконського «Земское движение». Дослідження цієї теми важливе саме по собі, тому що є частиною вивчення історії російської інтелігенції другої половини XIX - початку XX ст. в цілому.

Тема «третього елемента» - окрема проблема у листуванні Івана Петровича з В.Г.Короленком, у якого є навіть оповідання «Третій елемент»¹³. Ставши редактором «Русского богатства», останній залучив І.П.Білоконського до активного співробітництва в цьому виданні, а в листах-відповідях закликав Івана Петровича більше писати про земські проблеми, подавати статистику та оглядові матеріали.

У контексті зазначеного підкреслимо, що окремих досліджень історії становлення і розвитку земської інтелігенції як соціальної верстви в дореволюційній історичній літературі немає. Однак окремі автори, хто писав про історію земської медицини, земської школи чи взагалі про історію земства, не могли не висвітлювати тієї чи іншої проблеми, пов'язаної з діяльністю лікарів і вчителів. З ростом значення «третього елемента» з'явилися праці, де показана його роль у зв'язку з ліберальним земським рухом. До таких належать дослідження І.П.Білоконського. В 1907 р. у серії статей в журналі «Былое» він намагався обґрунтувати тезу про те, що «саму суттєву і важливу роль у земському русі відіграла безстанова, позакласова російська інтелігенція, яка взагалі була основним і, можливо, єдиним елементом життєдіяльності країни до самого того моменту, коли на арену російського життя виступили широкі маси населення»¹⁴. Уже в 1910 році, підкреслюючи роль союзу між «другим» і «третім» елементом, письменник наголошував на «тісному єднанні кращих земських сил з «третім елементом»¹⁵.

Окремої уваги заслуговує діяльність І.П.Білоконського як земського статистика, про що він писав: «статистиками робилися люди провінціальні, котрі щиро намагалися принести народу користь, як вони її розуміли; і тільки такими обставинами можна пояснити швидкий розвиток земської статистики при самих несприятливих умовах для статистиків»¹⁶. Перші кадри статистиків, за свідченням І.П.Білоконського, «безсумнівно, утворилися з активних народників, тих, хто або «ходили» раніше в «народ», або вбачали в експедиційних роботах здійснення їх мрії - проникнути легально в народне середовище і детально вивчити його»¹⁷. Опинившись після заслання в Орлі (влада заборонила повертатися на батьківщину, жити в столиці чи в університетських містах Росії), Іван Петрович влаштувався на службу в статистичне бюро земської управи, отримав, нарешті, можливість здійснити давнє своє прагнення вивчати село. «До своєї роботи я приступив зі

святим благоволінням. У перший же день у моїх руках опинилися неоцінними матеріали, неоцінними людські документи, дійсним, яким воно є - селянське життя»¹⁸.

Тривалий час Іван Петрович вивчав історію земської початкової освіти, особливо матеріальне становище вчителів. «Незручність у матеріальному відношенні: недостача жалування, так як вчителів приходилося купувати все, починаючи від хліба до картоплі і, взагалі, різних овочів, не кажучи вже про взуття і одяг... Сімейні вчителі зазнавали дуже багато незручностей: після важких занять не може поїсти поживної їжі, харчується тільки єдиним хлібом і не завжди, зрештою, чаєм»¹⁹.

Жодна розумова праця, вважав І.П.Білоконський, на той час не оплачувалася так низько, як праця вчителя. «Отримуючи мізерне жалування, цей сівач на народній ниві виконував масу нелегкого труда, який вимагав перш за все душевного спокою. А чи легко було мати такий спокій при постійному відчутті нужди. Тісно, сиро, холодно і не ситно»²⁰.

Далі автор писав, що умови побуту і праці були нерозривно пов'язані. Окремих приміщень для навчання, як правило, не було, школи розташовувалися в пристосованих будівлях. До всіх турбот про побут і працю додавалися ще й неминучі конфлікти з місцевою владою. Волосний старшина, урядник, місцевий поміщик, сільський куркуль, священник - усі намагалися керувати вчителем. Особливо важко приходилося вчителькам, які не завжди користувалися підтримкою сільської громади.

З цього приводу І.П.Білоконський писав: «Становище вчительки в суспільстві походить на зайця, якого можна травити коли, де і як завгодно. Начальства у них стільки ж, скільки й у чоловіків, і більшість цього начальства претендує на право задавати розпекації. Заняття вчительок величезні, - говоримо про більшість; - це мучениці, а коли б вони не відволікалися дітками, яких навчають і люблять, то їх труд можна було б прирівняти хіба що з каторжною роботою»²¹.

Народницький напрямок у діяльності земства був важливим, але не єдиним; наступним за чисельністю його учасників йшов земський ліберальний рух, до якого належав Іван Петрович. «Мені думається, - писав він, - що коли б земство завоювало широкі політичні права, коли б воно стало фундаментом, якщо не для республіканського ладу, то хоча б парламентаризму з відповідальним міністерством, зі всіма свободами, - то це був би вже пролам для плідотворної роботи в народному середовищі»²².

Питання про службу в земстві, і особливо в статистичних бюро, осіб, які знаходилися в адміністративній висилці і перебували під гласним наглядом влади, віддавна звернули на себе увагу департаменту поліції. Упродовж 80-х рр. XIX ст. департамент поліції неодноразово вимагав від місцевих органів звільнити із займаних посад політично неблагонадійних статистиків, але відсутність благонадійних завжди заважала здійсненню цього заходу. Тоді й розпочиналися справи по постійному і невсипному нагляду за ними, а також за статистиками взагалі, позаяк для адміністрації вони завжди були синонімом неблагонадійних осіб. Це постійно відчував на собі і пізніше про це писав у своїх творах Іван Петрович.

У різночинному земському середовищі були представлені різні громадсько-політичні течії того часу. В умовах другої половини 90-х рр. XIX ст. і початку XX ст., коли відбувався реальний процес формування політичних партій, земська інтелігенція була не тільки пасивним прихильником тієї чи іншої течії, але й активно брала участь у цьому процесі. Тоді І.П.Білоконський і вступив до партії конституційних демократів, сподіваючись діяти у відповідності з новими життєвими потребами. Революційні події 1917 р. застали Івана Петровича в Харкові. То був

час, про який писав йому В.Короленко, «коли Росія розквітне».

Увесь післяреволюційний період життя Івана Петровича пов'язаний з діяльністю на ниві народної освіти. Для цього він мав відповідний досвід роботи. У 1922 р. І.П.Білоконський був редактором і одним із авторів X тому «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний», присвяченого питанням народної освіти в Росії. Відійшовши від літературної діяльності, Іван Петрович працював над книгою спогадів «У роки безправ'я» і брав активну участь у ліквідації неграмотності населення. Помер І.П.Білоконський 7 лютого 1931 р. в Харкові. Своєю активною громадською, літературною і публіцистичною діяльністю І.П.Білоконський увійшов в історію як всебічно розвинута особистість, котра повсякденною працею дбала про щасливе майбутнє народу, його добробут, розвиток науки і культури, освіти і мистецтва.

Джерела та література:

1. Государственная библиотека России. ОР. - Ф. 695. - К. 6. - Д. 29. (Автобиография).
2. Русские писатели. 1800 - 1917. Библиографический словарь. - М., 1989. - С. 223.
3. Там само.
4. Государственная библиотека России. ОР. - Ф. 135. - Разд. 2. - К. 19. - Д. 3-4.
5. Владимир Короленко. Письма 1879 - 1887 гг.: В 3-х т. - Полтава, 1923. - Т. 1. - С. 109.
6. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. - С. 224.
7. Там само.
8. Там само. - С. 225.
9. Деснянська правда. - 1979. - 7 лютого.
10. Там само.
11. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. - С. 223.
12. Белоконский И.П. Земское движение до образования партии Народной свободы // Былое. - 1907. - № 5. - С. 54-55.
13. Короленко В.Г. Собрание сочинений: В 8-ми т. - М., 1953. - Т. 4. - С. 178.
14. Белоконский И.П. Земство и Конституция. - М., 1910. - С. 61.
15. Белоконский И.П. В годы бесправия. - М., 1930. - С. 49.
16. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконский И.П.). - Курск, 1897. - С. 221.
17. Там само. - С. 228.
18. Там само.
19. Там само. - С. 217.
20. Там само. - С. 216.
21. Там само.
22. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей. - Чернигов, 1894. - С. 114.

Григорій Курас

40-ЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

З квітня 2005 р. у затишному будинку Української Вільної Академії Наук (УВАН) в Нью-Йорку відбулася наукова конференція, присвячена 40-літтю Українського Історичного Товариства (УІТ). Її організаторами виступили УВАН у США (Історична секція), УІТ та Інститут дослідження української діаспори при Національному університеті «Острозька Академія» (Україна). Відкриваючи конференцію, голова історичної секції і президент УІТ др. Любомир Винар запропонував вшанувати пам'ять померлих визначних українських вчених - колишнього президента УВАН у США Марка Антоновича та колишнього президента УВАН в Канаді Олександра Барана. Після цього проф. Винар ознайомив присутніх з програмою конференції та доповідачами.

У першій доповіді «Українське Історичне Товариство та розвиток історичної науки» директор Інституту дослідів української діаспори Національного

університету «Острозька Академія» доцент Алла Атаманенко головну увагу приділила напрямкам діяльності товариства в Україні на сучасному етапі його розвитку. Доповідачка, яка є, до речі, заступником редактора журналу «Український історик», відзначила значне зацікавлення в Україні науковим доробком діаспорних істориків - членів УІТ. Вона розповіла про різні форми співпраці УІТ з українськими науковими установами. Цікаво було дізнатись про діяльність осередків УІТ. У їх числі був названий і чернігівський. На цьому місці висловлю надію, що він з часом стане одним з найактивніших, враховуючи великий потенціал, який мають місцеві історики та краєзнавці. Було сказано також про роль УІТ в організації наукових конференцій і конгресів, в тому числі і міжнародних. На думку А.Атаманенко, важливим завданням істориків є підготовка наукових книжкових серій УІТ, серед яких були названі «Оглоблініана», «Епістолярні джерела грушевськознавства», «Мемуаристика» та інші.

Другим був запрошений до слова голова секції античної історії УВАН др. Олександр Домбровський. Тема його доповіді: «Співпраця УВАН з УІТ: вибрані питання». Доповідач ознайомив присутніх з головними напрямами співпраці двох установ, наголосив, що багато українських вчених належали одночасно до УВАН, НТШ і УІТ. На його думку, спільне членство дозволяє встановити тіснішу співпрацю між установами. Др. О.Домбровський підкреслив роль видатного українського історика, колишнього президента УВАН і першого президента УІТ Олександра Оглоблина у встановленні тісних зв'язків між УІТ і УВАН. Принагідно зазначу, що й сам доповідач, дійсний член УВАН, НТШ, УІТ др. О.Домбровський, чимало зробив для розбудови як УІТ, так і УВАН і, маючи поважний вік (минулого року в УВАН святкували його 90-ліття), продовжує плідно працювати на добро української історичної науки. Автор цих рядків бажає йому так тримати і далі!

Цікавим і доволі емоційним був виступ голови історичної секції УВАН та президента УІТ Любомира Винара. У доповіді «Марко Антонович як людина та організатор наукового життя» він на основі нових джерельних матеріалів ознайомив учасників конференції з життєвим шляхом та творчим доробком визначного українського вченого та громадсько-політичного діяча. Проф. Л.Винар оприлюднив невідомі досі факти з дитинства та юнацтва М.Антоновича, підкреслив, що на його формування мала першорядний вплив атмосфера родини, празьке інтелектуальне середовище і, що важливо, знайомство з Олегом Ольжичем-Кандибою. Доповідач стисло проаналізував основні наукові зацікавлення др. М.Антоновича, підкреслив його внесок у розбудову УВАН і УІТ. У своєму виступі др. Л.Винар з вдячністю згадав про співпрацю з покійним колегою в редколегії журналу «Український історик», заступником редактора якого довгий час був др. М.Антонович. Очевидно, запам'ятовуються присутнім спогади доповідача про людські якості їхнього довголітнього колеги. Зокрема, він наголосив, що М.Антонович був кришталево чистою, надзвичайно скромною людиною. За життя категорично відмовлявся від складання своєї бібліографії, ніколи не брав грошей за проїзд з Монреаля до Нью-Йорка, вважаючи, що це його обов'язок перед українською наукою. Завжди намагався бути, так би мовити, гідним своєї славної родини. Гадаю, не тільки мене схвилювала розповідь Л.Винара про його телефонну розмову з дружиною М.Антоновича за кілька днів до його смерті. Вона розповіла, що вранці з подивом побачила чоловіка, вдягненого в костюм і краватку, і запитала, куди він зібрався. На це М.Антонович відповів, що сьогодні буде інавгурація В.Ющенко, і це для нього справжнє свято, що він завжди вірив у відродження України, служінню якій присвятив все своє життя. Др. Л.Винар завершив доповідь пропозицією вшанувати пам'ять вченого виданням збірки його праць.

У доповіді проф. Юрія Гасцького «Дослідження Олександра Оглоблина доби гетьмана Івана Мазепи» було розкрито внесок видатного українського історика у вивчення надзвичайно цікавої доби українського бароко, життя та діяльність великого гетьмана. На підставі аналізу праць О.Оглоблина Ю.Гасцький підкреслив державницький характер наукової діяльності нашого видатного історика.

Бібліотекар УВАН мгр. Людмила Шпильова виступила з доповіддю «Архів д-ра Романа Климкевича в УВАН». Вона розповіла про нещодавно одержаний від Наталії Климкевич архів її чоловіка - одного з провідних українських геральдистів, співзасновника Українського генеалогічно-геральдичного товариства та члена ініціативної групи, а пізніше дійсного члена УІТ, кількарічного редактора «Бюлетенів» обох установ. Л.Шпильова ознайомила присутніх з непростим життєвим шляхом вченого, стисло проаналізувала зміст одержаних архівних

документів. Після цього проф. Л.Винар коротко поділився власними спогадами про Р.Климкевича, з яким тісно співпрацював в УІТ і генеалогічному товаристві.

У ході дискусії доповідачі відповіли на запитання присутніх. Після цього др. О.Домбровський коротко розповів про найновіше видання «Вістей УВАН» (Нью-Йорк, 2004, ч.3), редактором якого він, до речі, є. Доц. А.Атаманенко ознайомила зі змістом щойно надрукованого останнього числа «Українського історика», присвяченого М.Грушевському та О.Кандибі-Ольжичу. Під час конференції експонувалися видання УІТ, деякі цікаві документи та фотографії з одержаного архіву Р.Климкевича, підготовлені бібліотекарем УВАН Л.Шпильовою. Після конференції відбулося засідання Історичної секції УВАН, яке проводив її голова проф. Л.Винар. Історики повідомили про свої наукові студії, плани, обмінялися думками щодо активізації діяльності секції, яка має славні традиції і здобутки в розбудові української історичної науки.

Традиційно після цього учасники конференції продовжили обговорення різних тем у неформальній атмосфері за кавою. Так Українське Історичне Товариство вступило в 41-й рік свого існування.

ВЕРСІЇ, ГІПОТЕЗИ

Сергій Павленко

ПОРТРЕТ І. МАЗЕПИ З КОЛЕКЦІЇ БУТОВИЧІВ

Особі Івана Мазепи присвячено тисячі студій, які нині вже дають більш-менш повне уявлення про його життя та справи. Разом з тим дослідники і досі дискутують, яким же на вигляд був сам гетьман, де справжній його портрет. Схоже, архівний документ, з яким ми мали радість ознайомитися у березні 2005 р., проливає світло на згадану тему.

Портрет гетьмана, який зберігається у Національному музеї історії України, з певних причин при зміні власників втратив свою історію. У виданні «Ілюстрованої історії України» М.Грушевського вміщена копія цього зображення з підписом «Мазепа - з портрета Бутовичів»¹. Саме цю ілюстрацію аналізують у своїй розвідці «Мазепа. Дослідження портретів гетьмана» Л.Шендрик та О.Янович². На копії не зображено Андріївської стрічки, ордена Андрія Первозванного, герба гетьмана. Звичайно, ці деталі не сприяли визначенню портрета як наближеного до дійсності. Маємо ще одну копію*, вміщену Ю.Іванченком на обкладинці збірника «Мазепа»³. Вона у багатьох моментах дублює портрет Національного музею історії України. Водночас Мазепа тут помолодшав. Йому років 35-40. По-іншому намальовані Андріївська стрічка та орден. Довкола герба немає літер.

У каталозі українських старожитностей колекції В.В.Тарновського під № 670 значилася копія портрета І.Мазепи (розмірами « 1аршин 6/8 вершка x 13 3/8 вершка»⁴) з гербом та літерами І.М.Г.В.Е.Ц.П.В. На цьому зображенні гетьман трішки старший від вміщеного у збірнику «Мазепа», йому десь 40-45 років. Це найбільш наближена копія, яка, здається, втрачена, хоча й маємо надруковану з неї репродукцію⁵. Вона дещо відмінна від портрета, який у родині Бутовичів називали «оригіналом»⁶. Насамперед невдалим домалюванням стрічки⁷.

Вивчаючи портрет І.Мазепи⁸ Національного музею історії України (ілюстрація № 1), виставлений на виставці «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Львів, 2003 р.), ми звернули увагу на важливу переконливу деталь, яку має це зображення: достовірно виписаний герб з літерами титулу І.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З. («Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого»). Подібний напис оточує герби закладної дошки 1702 р. Чернігівського колегіуму, книг Д.Туптала⁹, С.Мокрієвича¹⁰ та інших пам'яток. Такі подробиці важко було б вигадати, якби якийсь народний художник у XVIII чи XIX століттях фантазував. Автору довго б довелося шукати гербовий зразок, оскільки російська, церковна влади ретельно

*Ця копія, як повідомив нам Ю.Іванченко, знаходиться у запасниках Національного музею історії України.

проревізували-замалювали, знищили усе, що було пов'язане із зображенням гетьмана. Андріївська стрічка, орден - теж важливі атрибути, притаманні саме І.Мазепі, а не якомусь іншому можновладцю. Єдине, що викликало сумнів у цьому портреті, - десь 50-52-річний вік гетьмана. Коли І.Мазепа 8 лютого 1700 р. отримав орден Андрія Первозванного, йому було вже 60 років. Можливо, він так молодо виглядав? Адже не випадково у 1702 р. між ним та Мотрею Кочубей спалахнуло кохання.

Архівний документ Інституту рукопису НБУ ім.В.Вернадського дещо проливає світло на згадану суперечність. Борис Грінченко, беручи участь у підготовці каталогу¹¹ музею українських старожитностей В.В.Тарновського, отримав 20 вересня 1899 р. письмове пояснення від Володимира Бутовича про оригінал портрета гетьмана та одну з його копій, про яку йшлося вище. Ось що написав 26-річний уродженець м. Круполя Переяславського повіту, інспектор народних училищ Київської губернії¹²: «Оригінал портрета Мазепи, в синем кунтуше и с Андреевской лентой чрез него, копия с котораго имеетя в собрании В.В.Тарновского, находится в роде Бутовичей весьма давно, хотя с точностью определить, с какого именно времени она там находится, трудно. Но дядя мой - ныне старик 68 лет - передает, что уже в юности своей он слышал от брата своего дяди, тогда старца лет 70, что этот портрет Мазепи издавна находился в собственности рода Бутовичей, бывших в свойстве с Мазепой. Андреевская лента и звезда, по его словам, была пририсована в его детстве при общем подновлении портрета живописцем, неизвестным маляром. Действительно, на оригинале сразу бросается в глаза видимо позднейшая довольно неудачная пририсовка особенно ленты. Раньше до 1870 г. портрет сохранялся в с.Черевках, Переяславского уезда, принадлежавших Бутовичам с 1683 года, находящихся во владении одного из моих дядей. В 1870 г. после пожара (старинного) дома в Черевках портрет был перенесен в дом моего отца в м.Круполе, того же уезда, где он и находится»¹³.

Домалювання у середині XIX століття Андріївської стрічки, орден, а за всіма ознаками і рукава кунтуша (він неприродно великий і робить гетьмана крупнотілим. - **Авт.**) знімає питання невідповідності віку та нагороди зображуваного.

Отже, портрет І.Мазепи, що зберігається у Національному музеї історії України, оригінал (чи найбільш рання копія з оригіналу! - **Авт.**), написаний десь на початку 1690 років?

На користь останньої версії маємо ще низку важливих зауваг.

В.Бутович вважає, що їхній рід був «у свойстве с Мазепой». Це, за нашими даними, не зовсім так. Проте Бутовичі підтримали гетьмана у 1708 р. Вони належали до найближчого оточення зверхника України.

Зять прилуцького полковника Дмитра Горленка Григорій Бутович¹⁴ пішов разом з мазепинцями і не здався після Полтавського бою, як чимало старшин. Очевидно, він не займав впливового уряду (вірогідно, був значним військовим товаришем), але поділяв погляди гетьмана, прилуцького полковника. Низка документальних свідчень вказує на те, що Горленко вже на початку 1700-х рр. став одним з найактивніших підбурювачів Мазепи до рішучих дій щодо зміни статусу Гетьманщини, виходу її з-під юрисдикції Москви. П. Орлик у листі до С. Яворського навів такі красномовні слова прилуцького полковника, звернені до гетьмана: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига Ляцкого освободил, так противным способом и мы и діти наши во вичные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи оставши»¹⁵.

Дмитро Горленко брав активну участь у таємному обговоренні восени 1707 р. документів Гадяцького договору 1658 р.¹⁶ Влітку 1708 р. він разом з Д. Апостолом, Д. Зеленським, І. Ломиковським клявся Мазепі бути йому вірним, «чтоб и о своей и обшой всіх цілості промышлял»¹⁷.

Прилуцький полковник був одним з найрадикальніших мазепинців - саме він підштовхував гетьмана пошвидше визначатися, покінчити з ваганнями щодо моменту відходу від Московії. Д. Горленко залишився з Мазепою після Полтавської битви. Згодом він за підтримки старшини та козаків став реальним претендентом на посаду гетьмана. Однак Карл XII, під патронатом якого здійснювалися вибори, не схвалив цієї кандидатури¹⁸.

Григорій Бутович, котрий був одружений з Агафією Горленко, поневірявся з мазепинцями-емігрантами в Бендерах та інших місцях до 1715 р.¹⁹. Разом з Д. Горленком та частиною старшин, які втратили віру у можливість здобути перемогу, він повернувся додому і був відісланий до Москви²⁰, де вже перебували його дружина, мати та діти. За брата-мазепинця постраждали також Іван Бутович (відправлений у 1712 р. на заслання²¹) та Степан Бутович, генеральний осавул у гетьмана І. Скоропадського. Останній був довго під наглядом у царських урядовців.

Г. Головін 31 січня 1711 р. писав І. Скоропадському: «На генерального есаула Бутовича, который обретається от Вашей Вельможности за Днепром для надзирания тамошних мест и обращений неприятельских, есть здесь наречение: того для изволите, Ваша Вельможность,

его, Бутовича, оттуду переменить, и вместо него послать туда инаго кого добраго и вернаго человека по своему разсмотрению»²².

Завдяки турботам гетьмана Г. Головкін 7 листопада 1711 р. прийняв рішення «саула генеральнаго Бутовича ни к Москве, ни ко Двору выслать не извольте, ибо дела до него никакого не имеем, а велите ему, Вельможность Ваша, быть в прежнем уряде по Вашему разсмотрению»²³.

Але вже у 1712 р. це рішення змінено²⁴. Степан Бутович повернувся додому з Москви лише у 1715 р. з присудом «позволить ему жить на Украине в своих маестностях, и не в какие уряды его не допускать»²⁵. Під 1717 р. він згадується в урядовій документації як померлий²⁶.

Як на нашу думку, портрет І.Мазепи міг бути у родині Д.Горленка. Майже 15 років прилуцький полковник разом з дружиною Марією Захарівною пробув на засланні в Москві²⁷. Звідти він не мав права виїжджати²⁸.

Син Д. Горленка Андрій був у 1708 р. разом з батьком, пізніше завдяки заступництву тестя - миргородського полковника Д. Апостола - свій полон він трактуватиме як добровільну втечу від мазепинців - «устороживши зміни Мазепи хитрость и зміну, остав я отца и матеръ и свойственников, сам только с женою, з тоєю неприятельской стороны увоишол, еще на масляниці в 1709 году»²⁹.

У 1711 р. його запідозрили у зносінах з батьком. Канцлер Г. Головкін у січні того року повідомляв у Глухів І. Скоропадському: «Понеже прилуцкаго полковника изменника Горленка сын Андрей явился в немалой причине и подозрени, что он присланных к нему от отца его из Бендеры с письмами людей донине не объявляет и объявить не хочет; для чего весьма не безподозрительно ему, Андрею, на Украине ныне быть, за близостию от Бендеры, где отец его при короле шведском с прочими изменниками: того ради писал я ныне к Виниусу, дабы его Андрея прислал из Глухова в Москву, а на Москве он будет жить без утеснения»³⁰. У відправленого на заслання молодшого Горленка були відібрані маєтності. У Москві він пробув до 1715 р. Конфісковане повернули лише за гетьманства Д. Апостола. Восени 1735 р. Андрій Горленко разом зі своїм сином Андрієм знову потрапив у немилість царської влади.

«Горленки, - писав у січні 1736 р. Яків Маркович у своєму щоденнику, - отец и сын, взятые еще с осени в С.Петербург, отпушены и явились в Глухов свободными»³¹. Відібрані перед цим маєтності повернуто Горленкам лише у 1742 р. імператрицею Єлизаветою.

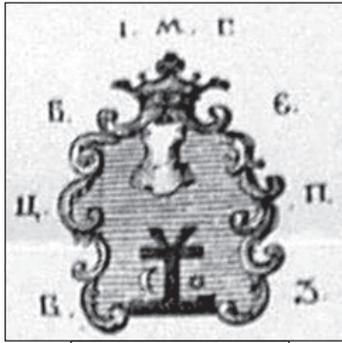
Зазначимо, що вищезгадані деталі дають пояснення, як портрет І.Мазепи міг при цих конфіскаціях, розподілах майна «сховатися» в опозиційній до царського режиму родині Агафії Бутович (Горленко), щоб потім все ж таки дійти до нас.

Л.Шендрик та О.Янович відкидають як недостовірний портрет гетьмана із зібрання Бутовича (Національний музей історії України). Мовляв, зображуваний має «повне, м'ясисте обличчя, маленькі вуста, невиразні очі». Проте ми б не робили таких категоричних висновків щодо цього. На початку 1690-х років І. Мазепа міг виглядати ще не таким аскетичним, як через 18 років (час шведських свідчень). Обличчя гетьмана на згадуваному портреті видовжене, має деяку схожість з рисами обличчя генерала Еріха Дальберга (на це вказувавав очевидець Гедерхілм³²).

На портреті із зібрання Бутовича на чоло гетьмана звисає кручене пасмо волосся. Ця деталь підтверджується й свідченнями очевидців. Військовий капелян Йоганн Вендель Барділі так описує зверхника України: «Мазепа... на тілі худорлявий, не високого росту, на голові мав багато зачісок, або польських кучерів»³³. Густав Адлерфельд помітив, що гетьман «носить вуса на польську моду»³⁴. Ще один шведський старшина у своїх нотатках зауважував, що «Мазепа був вельми негарний на обличчі і виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія»³⁵.

У 1885 р. князь А.Дабижа у «Киевской старине» надрукував герб І.Мазепи³⁶. Звичайно, він міг стати орієнтиром для художників-копіїстів або автора портрета з колекції Бутовичів. Однак при уважному зіставленні все-таки помічасмо низку відмінностей: герб з нотаток А.Дабижі має «повні» зірку, півмісяць (на портреті - «худі»), якірні нижні «крила» прямокутні (на зображенні гетьмана - дещо заокруглені), срібний панцир, перехрестя іншої форми. Зауважимо, що, зокрема, срібний панцир на портреті чимось нагадує панцир з герба племінника І.Мазепи Івана Обидовського³⁷. Крім того, обрамлення обох гербів абсолютно не схоже. Це говорить про те, що портрет І.Мазепи був написаний задовго до публікації А.Дабижі. Особливо у цьому упевнюють згадані вище літери навколо герба І.М.Г.В.С.Ц.П.В.З. («Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого»).

Д.Бантиш-Каменський у третьому виданні «Історії Малої Росії» (1842 р.) помістив герб І.Мазепи (ілюстр. № 2), практично тотожний тому, що вміщений на портреті з колекції Бутовичів.

Ілюстр. № 2

Важлива й примітка історика про те, як він потрапив до нього. Виявляється, «герб...Мазепи, с одного портрета сего гетмана»³⁸ подарував досліднику старовини Григорій Шафонський. Останній - син Опанаса Шафонського, відомого автора «Чернігівського намісництва топографічного опису», виданого М.Судієнком у 1851 р.³⁹ Г.Шафонський передав⁴⁰ публікатору батьківський рукопис, написаний у 1786 р. Таким чином портрет гетьмана з літерами І.М.Г.В.Є.Ц.П.В.З. довкола герба був відомий на Чернігово-Сіверщині. Можливо, О.Шафонський при дослідженні історії краю у 1783-1784 роках мав можливість бачити оригінал картини у картинній галереї Бутовичів.

В описі інших 13 так званих портретів Івана Мазепи⁴¹, що потрапили у колекцію В.Тарновського, не натрапляємо саме на такий супровід зображуваного. Натомість художники доби Мазепи найчастіше малювали своїх героїв з гербами та титульними літерами (портрети сотника Лук'яна Журавки⁴² (кінець 1690-х), полковників Леонтія Свічки⁴³ (1688 р.), Василя Дуніна-Борковського⁴⁴ (1701-1703), Михайла Миклашевського⁴⁵ (початок 1700-х), гетьмана Івана Самойловича⁴⁶ (кінець XVII ст.), ігумена Івана Монастирського⁴⁷ (кінець XVII ст.), значного військового товариша Григорія Гамалія⁴⁸ (орієнтовно до 1696 р.), наказного гетьмана Павла Полуботка⁴⁹ (початок XVIII ст.), полковника Івана Черниша⁵⁰ (початок XVIII ст.)). Отже, портрет І.Мазепи з колекції Бутовичів всіма своїми «непримальованими» деталями відповідає тим стандартам, які шанувались у ту епоху. А відтак можна зробити висновок про його достовірність.

Джерела та література:

- 1 Грушевський М. Ілюстрована історія України. - Київ-Львів: друкарня С.В.Кульженко, 1913. - С. 374.
- 2 Шендрік Л., Янович О. Мазепа, Дослідження портретів гетьмана. - Полтава: Верстка, 2004. - С. 60 - 61.
- 3 Мазепа. - К.: Мистецтво, 1993.
- 4 Каталог українських древностей коллекции В.В.Тарновского. - К.: типография К.Н.Милевского, 1898. - С. 74.
- 5 Крайнов В.С. Матрена Васильевна Кочубей: мифы и реальность. - Саранск: типография «Красный Октябрь», 2004. - С. 21.
- 6 Архив Гринченко. Местонахождение и описание одного из портретов Мазепы // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. І. - Спр. 31496. - Арк. 1.
- 7 Там само. - Арк. 2.
- 8 Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня -24 серпня 2003 р. м. Львів. - К.: Емма, 2003. - С. 14.
- 9 Туптало Д. Руно орошене. - Чернігов, 1696. - Арк. 2 (зв.).
- 10 Мокрєвич С. Виноград. - Чернігов, 1697. - 1 (зв.).
- 11 Погрібний А.Г. Борис Грінченко // Борис Грінченко. Твори в двох томах. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 10.
- 12 Модзалевский В. Малороссийский Родословник. - К.: Типография Т-ва Г.Л. Фронцкевича, 1908. - Т. I. - С. 138.
- 13 ІР НБУВ. - Ф. І. - Спр. 31497. - Арк. 1.
- 14 Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. - М., 1859. - Ч. II. - С. 268.
- 15 Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. - 1862. - № 10. - С. 8.
- 16 Допросы Кочубея и его доношение // Чтения ОИДР. -1859. - Кн. I. - С. 112.
- 17 Письмо Орлика к Стефану Яворскому. - С. 20-21.
- 18 Субтельний О. Мазепинці. - К.: Либідь, 1994. - С. 56.
- 19 Материалы для отечественной истории. - К., 1855. - Т. 2. - С. 243.
- 20 Там само.
- 21 Источники малороссийской истории. - Ч. II. - С. 268.
- 22 Материалы для отечественной истории. - Т. 2. - С. 172-173.
- 23 Там само. - С. 202.
- 24 Там само. - С. 206.
- 25 Там само. - С. 244.
- 26 Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. - 1998. - № 4. - С. 55.
- 27 Старинные заметки о роде Горленков // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. - К., 1892. - Кн. 6. - С. 93.
- 28 Там само. - С. 94.

- 29 Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Горленки // Русский архив. - 1875. - Кн. 2. - № 7. - С. 252.
- 30 Там само. - С. 255.
- 31 Там само. - С. 256.
- 32 Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. - К.: Україна, 2003. - С. 171.
- 33 Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 -1709. - Мюнхен: Український вільний університет, 1988. - С. 56.
- 34 Там само.
- 35 Там само. - С.57.
- 36 Дабижа А. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская старина. - 1885. - Т.ХІІІ. - Декабрь. - С.715 - 718.
- 37 Мазепа. - С. 157.
- 38 Бантыш-Каменский Д. Приложения // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - М.: Типография Степанова, 1842. - Часть третья. - С. 98.
- 39 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено. - К.: Университетская типография, 1851.
- 40 Там само. - С.VІІ.
- 41 Каталог музея украинских древностей В.В.Тарнавского. - Чернигов: типография губернского земства, 1900. -Т. 2. - №№ 540 -552. - С. 56 -57.
- 42 Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII -XVIII вв. - Ленинград: Искусство, 1981. - С. 81.
- 43 Там само. - С. 82.
- 44 Там само. - С. 91.
- 45 Там само. - С. 96.
- 46 Там само. - С. 68.
- 47 Оглоблин О. Два портрети діячів мазепинської доби // Український історик. - 1972. - № 3-4. - С. 11.
- 48 Там само. - С. 19.
- 49 Мазепа. - С. 115.
- 50 Там само. - С. 130.

Ольга Ковалевська

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕПОМІЧЕНЕ

Як відомо, зображення - від античних монет до живописних полотен, що зберігаються у музеях та картинних галереях, - допомагали історикам відтворити минуле. Однак дослідники, як правило, використовували візуальний матеріал лише як ілюстрацію до тексту письмового джерела. На думку сучасних західних фахівців¹, це дуже обмежує інформативні можливості зображувальних джерел. Помічено, що іноді зображення не просто ілюструють текст літературних творів або відображають події (реальні чи міфічні). Зображення можуть існувати як самостійна реальність та нести особливе інформативне навантаження. Тобто завдання історика має полягати не лише у тому, щоб розглянути зображення, «прочитати» його зміст. Головне - зрозуміти зображення як щось цілісне, врахувавши його форму, структуру, функції та механізм функціонування в суспільстві².

Розглянемо дві гравюри, присвячені українському гетьманові Іванові Мазепі: «Теза на честь Івана Мазепи», виконана професором Могиланської академії Іваном Мігурою 1705 або 1706 року, та «Хрещення Христа» роботи невідомого майстра кінця XVII - початку XVIII ст., і спробуємо виокремити те, що залишилося не поміченим попередніми дослідниками.

Почнемо з того, що мало хто звертав увагу на невеликі відмінності у зображенні герба Мазепи. У «Малоросійському гербовнику» В.Модзалевського та інших раніших геральдичних збірках зірка Давида в композиції герба «Курч», до якого належав рід Мазеп, розташована ліворуч по відношенню до глядача, а півмісяць - праворуч (ілюстр. № 1). Таке саме розташування спостерігаємо і на гравірованому листку, виконаному Іваном Мігурою. Однак вже на інших зображеннях - титульному аркуші книги П.Орлика «Алکید

Ілюстр. № 1

Російський», виданої 1695 р. у Вільно, гравіюрі «Хрещення Христа», зображенні в літопису С.Величка, на портреті Мазепи з колекції В.Бутовича тощо - маємо зворотнє розташування цих двох елементів. Якби йшлося просто про негатив або позитив зображення, то і всі інші елементи герба мали б міняти своє місцезрештування, але цього не відбувається. Проте варто згадати, що люди минулого краще володіли мовою символів, тому будь-яка зміна у їх розташуванні могла означати зміну змісту. Можна припустити, що в більш пізні зображення вкралася прикра помилка, тоді це просто слід мати на увазі і при необхідності користуватися більш ранніми зображеннями. Якщо припустити, що подібна зміна сталася не випадково, то це мало б означати зміну інформації, що несе у собі кожний елемент герба. На жаль, це питання до кінця залишається незрозумілим.

Ілюстр. № 2

Крім вищезазначеного, звертає на себе увагу ще такий момент: на шести корогвах (в гравюрі І. Мігури), що містяться в нижній частині композиції, є зображення (ілюстр. № 2). На першій з правого боку зображений меч з двома протиставленими півмісяцями, на другій - серце з двома хрестами всередині, на третій - ключ. З лівого боку на першому зображенні бачимо польського орла, на другому - зірку Давида над півмісяцем, на третьому - трикутник. Яку інформацію це несе? Що відразу кидається у вічі?

На першій корогві праворуч ми бачимо зображення основної частини польського герба «Остоя», до якого поміж інших належали два козацько-старшинські роди, представниками яких були Михайло Андрійович Миклашевський (+1706), полковник стародубівський, та Іван Петрович Забіла (1665 - 1703), знатний військовий товариш, які належали до однодумців та спільників Мазепи³.

Серце з двома хрестами всередині (на наступній корогві) є нічим іншим, як гербом роду Кочубеїв, один з представників якого - Василь Леонтійович - був генеральним суддею за гетьмана.

Складніша ситуація з «ключем», бо він є символом польського герба «Ясенчик», до якого, згідно з «Малоросійським гербовником», належали тільки два роди: Жебровських та Лук'яновичів-Лиждвоїв. Але яке відношення вони мали до Мазепи, поки не зрозуміло.

Зірка над півмісяцем (друге зображення ліворуч) є дуже розповсюдженим елементом. Перш за все, він символізує польський герб «Лелива». По-друге, серед родів, що належали до цього герба, є кілька, представники яких мали відношення до козацького війська і обіймали свої посади саме протягом часу гетьманування Мазепи (Сербін, Лишня, Дашенко, Джура). Але що саме мала означати присутність зображення цього герба на гравюрі, присвяченій Мазепі, залишається незрозумілим.

Щодо двох останніх зображень: польського (одноглавого) орла та ключа, припущень поки що немає, але їх варто пошукати.

Як виявилось, тієї інформації, що ми отримали внаслідок проведеного аналізу, явно недостатньо, щоб дати чітке та раціональне тлумачення змісту цих шести зображень і зрозуміти, що хотів підкреслити і донести до глядачів автор цього твору. Хоча, якби гравюра була виконана після подій 1708-1709 рр., то прочитати зображення можна було б досить цікавим чином, наприклад: польський орел міг би трактуватися як початок кар'єри гетьмана пажем польського короля Яна Казимира, зірка над півмісяцем могла б означати боротьбу християнського світу з мусульманським і причетність до цього Мазепи, трикутник як символ Святої Трійці, міг би тлумачитись як благословення Господнє усім справам, до яких був причетний Мазепа, ключ - знання таємниць та прощення гріхів, герб роду Кочубеїв міг би вказувати на ту роль, яку відіграв Василь Кочубей в тогочасній політичній ситуації та особистому житті Мазепи і, нарешті, герб «Остоя» міг вказувати на наявність соратників та послідовників гетьмана, які

Ілюстр. № 3

підтримали його політичну акцію і залишилися з ним до кінця життя. На жаль, подібне прочитання є хибним, враховуючи час створення гравюри, і тому пошук варіантів тлумачення згаданих зображень триває.

Інші цікаві сюжети, що варті уваги дослідників, містяться в гравюрі «Хрещення Христа»⁴ (ілюстр. № 3). По-перше, всюди по гравірованому листку можна побачити зображення герба Мазепи, що свідчить про присвяту цієї гравюри гетьманові, хоча з якої okazji вона була виконана і ким - невідомо. По-друге, привертає увагу церква, зображена з правого боку, на задньому плані. Її зовнішній вигляд не збігається з жодною з тих церков, що присутні на гравюрі Мігури і відомі як такі, котрими в різний спосіб опікувався і яким надавав фінансово-майнову допомогу гетьман Мазепа, а саме: собор Св. Миколая у Києві, Троїцька надбрамна церква, Успенська церква у Лаврі, братська Богоявленська церква, церква Всіх Святих у Лаврі і, найвірогідніше, церква у Переяславі. При уважному розгляді церкви можна помітити багато спільних рис між зображенням на гравюрі та зовнішнім виглядом Троїцького собору у Чернігові, побудованого 1695 року і оздобленого коштом Мазепи. На освяченні цієї церкви, між іншим, був присутній Антоній Тарасевич - відомий український гравер, автор іншої композиції на честь Мазепи⁵. Цей факт можна використати на користь припущення щодо авторства гравюри «Хрещення Христа» (тобто автором, імовірно, може бути саме Антоній Тарасевич), а також на користь припущення щодо мотиву створення даної гравюри - освячення даного храму, оздоблення якого коштом гетьмана Мазепи стало ще однією демонстрацією особливого ставлення Івана Степановича до православної церкви і його благодійництва на її користь.

Не менш цікавою для розгляду є група людей на березі, що спостерігають за хрещенням Христа (основним сюжетом гравюри). За образами св.Володимира розташовані святі Гліб та Борис, поряд з ними два царевичі - Іван та Петро, а за спиною Петра цікава постать, що молиться. Найвірогідніше, це і є сам Мазепа (ілюстр. № 4). Якщо таке припущення правильне, то ми маємо ще одне прижиттєве зображення гетьмана, яке можна залучити до справи пошуку його автентичного портрета і справжнього зовнішнього вигляду.

Але це ще не все. Внизу композиції серед козацьких клейнодів та зброї раптом бачимо обличчя літньої людини у чернечому одязі. Але хто це і чому там зображений - не зрозуміло. Можливо, що саме в такий несподіваний спосіб автор вирішив залишити інформацію про себе, тим більше, що жодних інших натяків на авторство гравюри ми не маємо. Якщо це справді так і наші припущення правильні, то маємо майже унікальну можливість поряд з відомим біблійним сюжетом побачити зображення реальних історичних постатей, візуальне відображення їхньої діяльності, а також портрет виконавця даного витвору мистецтва.

Як видно з наведених прикладів та інформації, закладеної в зображувальних джерелах, питань, що виникають при уважному розгляді цих зображень, більш ніж достатньо. Дослідницьке завдання полягає лише у тому, щоб помітити і правильно зрозуміти найдрібніші елементи зображувального джерела, а відтак і наблизитися до кращого розуміння минулого.

Ілюстр. № 4

Примітки:

1 Йдеться про Френсиса Хескелла та Жана-Клода Шмітта та їхні праці: «History and Images. Art and Interpretation of the Past» та «Историк и изображения» відповідно.

2 Жан-Клод Шмітт. Историк и изображения // Одиссей. - М.: Наука, 2002. - С. 10.

3 Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К.: Видавничий дім КМ Академія, 2004. - 602 с.

4 Deluga Waldemar. Grafika z kregu Lawry Pieczarskiej I Akademii Mohylanskiej. - Krakow, 2003. - S. XXXI (№ 51).

5 Йдеться про медьорит із зображенням св. Іоанна Хрестителя, що тримає згорток з цитатою з Євангелія, а внизу зображений герб Мазепи // Deluga Waldemar. Grafika z kregu Lawry Pieczarskiej I Akademii Mohylanskiej. - Krakow, 2003. - S. 88.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Віктор Довбня

●

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ КОСТЯНТИНА УШИНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИЧНИХ ІДЕЙ

Теперішнє бачення освіти і виховання в умовах плюралістичності і конфліктності світу характеризується багатоманітністю і складністю, що актуалізує значущість синергетичного світорозуміння. Перехідний стан українського суспільства також зумовлює підвищений інтерес до осмислення базових категорій синергетики, зокрема, понять «порядок» і «хаос». Взаємовідношення порядку і хаосу хоч і продовжує викликати дискусії в наукових колах, проте ідеї нелінійності різноманітних процесів, що розроблялися спочатку у зв'язку з тлумаченням закону зростання ентропії, дозволяють описувати розмаїття світу, включаючи міжлюдські стосунки як безупинний рух від порядку до хаосу і навпаки. Цілком очевидно, що дослідження І.Пригожина, І.Стенгерс, Г.Ніколіса, Г.Хакена та інших, у тому числі українських (І.Добронравова, В.Лутай тощо) вчених про становлення порядку із хаосу, біфуркаційні ситуації, їх незворотність і нестійкість, відкривають нові можливості, зокрема, в галузі філософської антропології та педагогіки як царини реалізації її концепцій.

Разом з тим сама філософська антропологія, взята в її педагогіко-прикладному аспекті, внутрішньо синергетична вже тому, що пропонує методології упорядкування безладдя людської поведінки процедурами навчання і виховання. Тому плідне дослідження синергетики філософської антропології і педагогіки передбачає вивчення доробку корифеїв вітчизняної філософсько-педагогічної думки, до числа яких належав і Костянтин Дмитрович Ушинський. Його творчість потребує в цьому сенсі нового прочитання в плані історико-філософського підґрунтя синергетики навчально-виховної діяльності. Пропонувана стаття саме й має на меті проаналізувати філософсько-антропологічні засади освітньо-педагогічного вчення К.Ушинського з позицій синергетики як теорії самоорганізації.

Виходячи з цього, основні завдання даної статті будуть зведені до наступного: розкрити філософсько-антропологічну інтерпретацію К.Ушинським специфіки соціокультурного буття людини як визначальної риси її самоіснування та окреслити філософську специфіку осмислення вченим освіти як способу соціокультурної реалізації здібностей людини, використовуючи синергетичну методологію.

Аналіз філософської антропології К.Ушинського дає підстави стверджувати, що уподобання вченого формувалися у річизні людиноцентризму, спертого, по суті, на синергетичний філософсько-методологічний дискурс. Було б однак методично некоректно безпосередньо виводити синергетичні ідеї із філософсько-антропологічної спадщини вченого, оскільки синергетика як наука постала тільки в останній третині ХХ століття. Та все ж під час дослідження творів К.Ушинського виявляються різочі паралелі між особливостями тлумачення ним людини, її діяльності та навчання і специфікою синергетичного розуміння буття людини та суспільства. Доцільно також брати до уваги, що будь-яке сучасне історичне, в тому числі історико-філософське дослідження, - це діалог сучасників із своїми попередниками. Але одночасно такий підхід завжди специфічний тим, що спирається переважно на типологічний (топічний) метод аналізу.

Нагадаємо, топос - це вже апробований і визнаний певний зразок або спосіб вирішення проблем, який і сьогодні має велике значення для пізнання та розуміння дійсності. Синергетика в цьому сенсі відрізняється від інших наук і методологій своїми топосами, котрі одночасно можуть використовуватися як методологічні основи й орієнтири в різних, в тому числі у філософських та педагогічних, дослідженнях. Зокрема, в роботі К.Князевої і С.Курдюмова «Синергетика як нове світобачення: діалог з І.Пригожиным» сформульований ряд положень, в контексті яких особливо яскраво проявляється оригінальність філософсько-антропологічних засад освітньо-педагогічного вчення К.Ушинського [1,4-5]. Маються на увазі такі положення.

1. «Складноорганізованим системам неможливо нав'язати шляхи їх розвитку».

Сьогодні це положення не викликає сумнівів. Але К.Ушинський жив і творив в умовах усталення промислово-урбанізованого суспільства. Тоді управління складною системою, якою, безперечно, є людина, базувалося на припущенні, згідно з яким результат зовнішнього управляючого впливу на неї є однозначним і лінійним, а наслідок докладених зусиль цілком передбачуваний. Тобто педагогіка, як прикладна антропологія, виходила з того, що чим більше вчителі витрачають у навчальному процесі своєї енергії, тим більшою має бути і «віддача», тобто результати навчання учнів. Проте на практиці, і це помітив К.Ушинський, багато зусиль вчителів виявляються марними або навпаки, шкодять людині, якщо навчальні дії протистоять її особистим тенденціям саморозвитку. Ураховуючи сучасні наукові досягнення, варто відзначити й те, що розвиток людської одиниці генетично запрограмований. Змінивши генетичну програму людини або протидіючи їй різними навчальними методиками, можна при певних обставинах привести її до загибелі.

Звичайно, К.Ушинський не володів даними генетичної науки, без яких неможливо уявити сучасну педагогіку і все людинознавство загалом. Але, розглядаючи самоорганізацію і самозростання людини, він у своїх творах проводить думку, згідно з якою вихователь не повинен жорстко нав'язувати учням спосіб поведінки, бо це врешті-решт призведе до негативних наслідків, серед яких крайнощами виступають моральна і фізична деградація.

Проте, вважав К.Ушинський, в суспільстві не можна дозволяти, щоб кожний індивід реалізовував свої інстинкти свавільно і безборонно, оскільки він може негативно впливати на інших, обмежувати простір їхньої свободи. Це означає, що біологічна програма (К.Ушинський часто вживає вислови «план росту», «план організму» тощо) повинна доповнюватись інформаційно-смісловою програмою, котра, власне, і є навчально-виховним процесом. Він передбачає виклад правил, знань, норм і т.д., які й упорядковують початкову невизначеність і безладність індивідуальних дій та інтегрують особу в систему міжлюдських відносин.

Зауважимо, К.Ушинський виходив з того, що вихователь через механізми навчання повинен сприяти суспільно прийнятним тенденціям розвитку людини в цілому, але одночасно він брав до уваги, що всі - конструктивні і деструктивні - природні схильності людини неможливо «організувати», тобто упорядкувати. Хоча він і не використовував синергетичної термінології, проте переконував, що проблема скерованого розвитку набуває в антропології і педагогіці форму проблеми самоуправляючого розвитку людини, запорукою якого є нагромадження інформації, різнобічних знань про людину. «Якщо педагогіка, - писав учений, - хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна спочатку пізнати її також в усіх відношеннях» [2, 28]. Проте це не гарантує, що поза знаннями перебуває саме те, що вирішально впливає на розвиток людини як особистості і, зрештою, вимагатиме перегляду системи навчання.

2. «Хаос може виступати як творяще начало, конструктивний механізм еволюції, з хаосу власними силами може розвинути нову організацію».

Із цієї загальної ідеї, зокрема, випливає те, що зусилля, дії навіть «непомітної» людини не минають даремно, вони не завжди повністю нівелюються у загальному поступі людства. Тому К.Ушинський вважав, що у випадках нестійкості, хитавиці соціального середовища, ці окремо взяті людини можуть істотно впливати на макросоціальні процеси. Через це принциповим пунктом його філософської антропології було виявлення чинників, за яких кожна людина усвідомлює той тягар особистої відповідальності, що вона несе за долю всього людства.

Одночасно згаданий вище топос дозволяє розглядати школу як інституцію, в якій

концентровано і найрельєфніше виявляється хаотичність світу через хаос людської поведінки. Педагогіка в цьому сенсі виступає як теорія і практика приборкання цього хаосу. Причому сам хаос в даному разі можна розглядати як безладдя людських здібностей, які виявляються і визначаються спочатку в ранньому віці при освоєнні індивідом світу через спорадичні зіткнення з довкіллям.

Даний аспект особливо випукло представлений у творах К.Ушинського у зв'язку з розробкою ним теорії гри. Власне гра - це хаос ситуацій, в які потрапляють як діти, так і дорослі. Хоча гра, безумовно, з самого початку має певні умовності, тобто деяку систему ролей, все-таки лише спорадичність гри дає підстави для встановлення її правил. Вони усталюють гру, надають ролям ієрархію, координацію, тривалість, початок і кінець тощо. Загалом початковий ігровий безпорядок, вважав К.Ушинський, згодом дає «нову організацію», яка заздалегідь не передбачалася. Але одночасно з цим з'являється і «нова організація» самої людини, котра, знову-таки, у межах ігрових правил виявляє творчість як дискретну, вільну і заздалегідь не передбачувану поведінку.

Причому «дуалізм гри», що проявляється як упорядкування початкової хаотичності дій і перетворення їх у винахідливість (творчість) в міру того, як гра набуває «правильності», у філософсько-педагогічних міркуваннях К.Ушинського пов'язується із «двоїстістю людської природи». Здатність людини до творчості, а відтак - до непередбачуваності, мислитель називав по-різному - «свободна діяльність», «душевна діяльність», «діяльне ество» [3, 380]. Здатність же людини акумулювати і зберігати досвід свого життя, що рівнозначне синергетичному принципу малою енергією нагромаджувати великий енергетичний потенціал, він характеризує як людську пасивність, нарощування «інертної матерії». Висновувалося, що людина тотожна як упорядкованій в ній «інертній матерії», так і своєму спонтанному «діяльному еству». Тобто творча людина одночасно енергійна і пасивна, діяльна й інертна. Розуміючи це як «дуалізм» людського буття, дослідник вважав «дуалістичний погляд на людину єдино можливим і корисним для педагога, тому що він виходить із неосяжного життя, а не з односторонніх теорій» [2, 434]. Адже «нова організація» - гра, творча особистість, зрештою, «нова школа» - постають саме з синергетики, відзначеного К.Ушинським «дуалізму» людей.

3. «Для складних систем, як правило, існує декілька альтернативних шляхів розвитку».

Філософська антропологія К.Ушинського виходить із того, що обставини життя людина не вибирає, але вона може вибирати (встановити) умови, серед яких живе або існує. Буття людини в цьому сенсі залежить від її здатності діяти в напрямку свідомо поставленої мети, долаючи внутрішні (власні бажання й устремління) та зовнішні (обставини життя) перепони. Інакше кажучи, самодостатнім джерелом людської активності, що зумовлює незалежність поведінки від об'єктивних і суб'єктивних чинників, виступає воля. Оскільки будь-яка людина не живе і не може жити виключно в сфері розумового життя або життя серця чи «життя дії», остільки явища всіх трьох сфер перемішуються і переміщуються в житті кожного. Але, спостерігаючи за людськими характерами, відзначав К.Ушинський, можна помітити, що в одному характері переважає діяльність розуму, в іншому - діяльність серця, у третьому - діяльність волі.

Як відомо, для того, щоб утворився обширний і сильний розум, треба багато спостерігати й думати, тобто жити розумово. К.Ушинський був переконаний, що «теоретичне життя розуму утворює розум, але тільки практичне життя серця й волі утворює характер» [3, 321]. Якщо розум він тлумачив як добре організовану систему знань, то характер - як організоване зібрання слідів почувань і бажань, що з них виникають. Моральні настанови батьків, вихователів і наставників тільки частково впливають на розвиток розуму і зовсім можуть не вплинути на серце й волю дитини. Для утворення характеру дитини, за К.Ушинським, треба, щоб вона жила серцем і діяла волею. Але батьки і вихователі, не знаючи властивостей душі людини, часто втручаються в її життя і не дають їй вільно ні почувати, ні бажати. Тому К.Ушинський застерігав: «Найвищий розвиток розуму може сполучатися з найнікчемнішим і цілком розрізненим характером, і, навпаки, найпосередній розвиток розуму не заважає людині мати сильний і добре організований характер» [3, 324].

Вихователь, якщо він хоче вплинути на формування характеру вихованця, повинен залишати йому розумний простір для самостійного життя серця й волі. Загалом К.Ушинський виступав проти виховання, яке дбає виключно про утворення розуму.

Він дотримувався точки зору, згідно з якою «людина більше людина в тому, як вона почуває, ніж у тому, як вона думає. Почування, а не думки, становлять осереддя психічного життя, і саме в їх утворенні має бачити вихователь свою головну мету»[3, 325]. Отже, різноманітність, навіть альтернативність шляхів виховання, відсутність жорсткої передвизначеності лежать в основі людинознавчої концепції К.Ушинського.

4. «Синергетика відкриває нові принципи суперпозиції, створення складного еволюційного цілого із частин, побудови складних структур, що розвиваються, із простих».

Філософсько-антропологічні засади освітньо-педагогічного вчення К.Ушинського передбачають побудову системи навчання, яка б забезпечувала органічність або «цілісність розвитку». У своїй «Педагогічній антропології» він проводить кілька важливих думок.

По-перше, в бутті та вихованні людини принципову роль відіграють розум та «розсудок». Учений розрізняє поняття «розсудок» та поняття «розум», називаючи перший плодом свідомості, а другий - плодом самосвідомості. Якщо розсудок у своєму прагненні до знищення суперечностей виконує роль «рушійного принципу науки», то розум з його спокійним усвідомленням самих цих суперечностей виступає «основою практичної діяльності людини» [2, 451]. Тобто розсудок виступає як принцип науки, а розум як принцип практичного життя. Ось чому не розсудок, а розум, за К.Ушинським, є «основою виховного мистецтва». Розсудок створює «частини» наукових знань, із яких у навчальному процесі формується «цілий» розум.

По-друге, розум є показником розвитку особистості, що дидактично, на думку К.Ушинського, забезпечується системністю навчання, котре включає специфічні суперпозиції. Це пов'язане з організацією неперервної освіти. Так, вважав учений, маючи деякі першопочатки знань, у початковій школі діти набувають уміння вчитися і розвивають навички, від яких залежить успіх подальшого навчання. Отримавши підготовку в початковій ланці, учні мають можливість здобути загальну і вищу освіту з її складною системою основ наук і підготовкою до життя. Вона утворює розум як добре організовану систему знань, що забезпечує готовність до самостійної діяльності в соціумі. Таким чином, суперпозиція в структурі навчання складається з першопочаткової і початкової освіти, загальної та вищої освіти, що є частинами єдиного еволюційного процесу навчання.

5. «Синергетика дає знання про те, як належним чином оперувати зі складними системами і як ефективно ними управляти».

Формування розуму як «складання» частин знань у цілісність, вважав К.Ушинський, потребує обов'язкового врахування унікальності людської природи. Якщо людина - це складна система, що має відповідні органи, функції між якими розподілені, то вихователь може так чи інакше впливати на людський організм. «Людина, - підкреслював мислитель, - це організм, що розвивається, як і будь-який інший організм, за своєю внутрішньою ідеєю» [2, 185]. Тому запорукою успішного виховання мають бути всебічні відомості про людську природу.

Разом з тим філософ-педагог застерігав від однобічного напрямку знань і мислення у мистецтві виховання, якою є педагогічна практика. К.Ушинський не сприймав однобічний підхід до людини як з точки зору природничих наук, так і погляд на неї як на економічну одиницю. Ставлячи мету досягнення ідеалу «довершеної людини», він вважав, що для цього «вихователь повинен прагнути пізнати людину такою, якою вона є в дійсності, з усіма її слабкостями і в усій її величч, з усіма її буденними, дрібними потребами і з усіма її великими вимогами» [2, 36].

Людиноцентричний підхід ставить перед освітою і вихованням комплекс інших питань, зокрема, моральних, які були в полі зору К.Ушинського. Чи має право вчитель розпоряджатися долею людини, чи є гарантії, що вплив, якого зазнає людина з боку вихователя, принесе їй користь? Тут є і політичний аспект, що цікавив ученого: якою мірою вплив вихователя позначиться на розв'язанні питань, що, наприклад, були передбачені в Російській імперії державними освітніми програмами? Цікавили К.Ушинського й питання соціальної гігієни в тому розумінні, який результат освіти: чи не стане навчання цілеспрямованим «виготовленням» ідіотів, які фізично здорові, але інтелектуально неспроможні?

Шукаючи обґрунтовані шляхи вирішення вказаних вище антропологічних питань, К.Ушинський виходив із того, що кожна людина реалізує свою власну програму життя,

і вихователю необхідно знаходити засоби, які дають той «середній» ефект, що задовольняє вихованця. Мистецтво виховання, а К.Ушинський саме так ставив питання, не може бути «збіркою правил виховної діяльності». Вчений вважав педагогіку не набором незмінно обов'язкових правил, а системою антропологічних знань, необхідних або корисних для педагога [2, 23]. Звідси випливало, що базою управління такою складною системою, якою є людина, її навчання і виховання має бути знання про умови їх організації і функціонування. В цьому сенсі можна говорити, що методологія управління педагогічним процесом, що властива філософській антропології К.Ушинського, рухалася в напрямку синергетизму. Причому він наголошував на тому, що головне в управлінні працею виховання - не сила (авторитарна педагогіка тут приречена), а вибір правильної топологічної конфігурації, «архитектури» впливу на людину. Малі, але правильно організовані впливи в управлінні надзвичайно ефективні.

6. «Синергетика розкриває закономірності й умови проходження швидких, лавиноподібних процесів і процесів нелінійного, самостимулюючого росту».

Розвиток організму, зазначав К.Ушинський, відбувається за лінійним принципом, але поведінка організму - нелінійна. І саме поведінка людини є результатом виховного нелінійного впливу на «план» розвитку організму. Але при одному й тому впливові на організм людини результати можуть бути різні. Пояснюється це тим, що кожен організм має свої індивідуальні особливості, які повною мірою необхідно враховувати в антропології та її використанні у виховній діяльності. Крім того, нелінійність передбачає можливість на певних стадіях надшвидкого розвитку процесів. У основі такого розвитку лежить нелінійний позитивний зворотний зв'язок, який особливо треба враховувати, бо в певні періоди життя людини зміни і відхилення йдуть в основному лавиноподібно. Насамперед, це характерне для дитячого віку.

Антропологічні погляди К.Ушинського враховували не тільки найближчий, але й найвіддаленіший зв'язок між раннім дитинством і юністю, між юністю і старістю. Він вважав, що людина не складається з окремих вікових блоків, які можуть «опрацюватися» відособлено. Стверджуючи цю ідею, К.Ушинський разом з тим розумів, що цілісність людини формується в ході її індивідуального розвитку. При цьому дослідник акцентував: вихователь повинен навчати дітей «істини», вибираючи між істинами ті, які відповідають можливостям вихованця даного віку.

Вихователь, на думку К.Ушинського, повинен сміливо вводити вихованця в дійсні факти життя, душі й природи, ніде не прикривати особисте незнання оманливим тлумаченням, але «додержуючись тільки закону своєчасності». Розуміння К.Ушинським людини як граничної і засадничої підстави світобуття, усвідомлення того, що «все ... в цьому світі (і держава, і народ, і людство) існує тільки для людини» [4, 498], означало для нього й те, що освітні проблеми неможливо вирішувати без належного пізнання темпів і тривалості етапів розвитку самих людей. Історично так склалося, що дослідники поглядів К.Ушинського загалом обминали властиві йому філософські питання людинознавства, хоча він підкреслював необхідність набуття вихователем «всєбічних відомостей про людську природу». Філософське тлумачення антропологічних проблем давало вченому підстави твердити, що задоволення матеріальних потреб не є задоволенням усіх потреб людини. Душа передусім прагне жити, тоді як організм тільки прагне бути.

Завершуючи викладене, доцільно підкреслити, що тривале панування в Україні зарубіжних філософсько-освітніх концепцій (марксистських, неомарксистських, позитивістських, прогресистських та інших) витіснило на другий план історико-філософських досліджень аналіз проблем людини класиками педагогічної думки. Навіть дослідження в галузі філософії освіти, котрі розпочалися в роки незалежності України, далеко не завжди розкривають оригінальність людинознавчих поглядів вітчизняних філософів-педагогів. Тому звернення до творчості К.Ушинського, який розробляв філософський погляд на людинознавчі проблеми, сприяє вирішенню питань сучасного оновлення змісту освіти в Україні через пізнання людини такою, «якою вона є в дійсності».

Антропологічні погляди К.Ушинського як одного із провідних представників філософсько-педагогічної думки XIX сторіччя, безумовно, потребують подальшого вивчення, в тому числі в контексті синергетичних ідей. Заслуговує на увагу більш широке і системне дослідження різних аспектів синергетичних підходів до освіти в працях інших

українських педагогів-мислителів упродовж XIX-XX ст. Крім цього, можливий варіант вивчення синергетичних принципів освіти провідних науково-педагогічних діячів України і Росії. Актуальними в контексті загально цивілізаційних і посткомуністичних трансформацій є дослідження теорії самоорганізації й нових підходів до освіти і навчання, нових способів адаптації людини до життя в епоху нестабільного розвитку. Синергетичного осмислення вимагають процеси, що відбуваються в системі ціннісних орієнтацій освіти, зокрема, освіти як умови виживання та глобальної відповідальності особистості за інших людей і природне оточення.

Підсумовуючи наше дослідження, відзначимо, що одна з ліній синергетики пролягає через освітню роботу. Тут, можливо, найрельєфніше виявляється хаотичність світу через хаос людської поведінки. Педагогіка в цьому сенсі виступає як теорія і практика приборкання цього хаосу, через що в розробці синергетики значущості набувають ідеї корифеїв педагогіки, одним з яких був К.Ушинський. Розглянуті в цій статті деякі підходи дають підстави стверджувати, що засади його освітньої системи перегукуються з основними принципами синергетичної методології. Отже, К.Ушинського можна вважати одним із попередників педагогічної синергетики.

Джерела та література:

1. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. - 1992. - № 12. - С. 3-20.
2. Ушинський К.Д. Твори в 6-ти т. - Т. 4. - Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. - К.: Рад. школа, 1952. - 520 с.
3. Ушинський К.Д. Твори в 6-ти т. - Т. 5. - Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. - К.: Рад. школа, 1952. - 432 с.
4. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6-ти т. - Т. 6. - М.: Педагогика, 1990 . - 528 с.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Володимир Половець

●

ДЕРЖАВНА МОВА РЕСПУБЛІКИ: ПРОБЛЕМИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Анатолій Боровик. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917 - 1920 рр.). - Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. - 270 с.

Завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін, доцент Чернігівського державного педагогічного університету А.М.Боровик опублікував монографію «Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917 - 1920 рр.)». Узагальнивши значний масив фактичного матеріалу, автор зазначеної книги на фоні стислого викладу перебігу основних історичних подій, загальних тенденцій і специфіки української революції досліджує початковий період українізації школи. В основі викладу матеріалу - проблемно-хронологічний принцип і сучасні підходи в оцінках довічизняного минулого, глибокий аналіз джерел та монографічної літератури. А.М.Боровиком вивчені позиції урядів Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського та Директорії УНР з питань запровадження українізації. З допомогою системного аналізу простежується еволюція та особливості суспільно-політичної української думки, пов'язаної зі становленням системи народної освіти.

Вивчення проблеми українізації загальноосвітньої школи у період революції в Україні (1917-1920 рр.) має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Процеси, що відбуваються в сучасній українській державі, становлення економіки, культурне й духовне відродження неможливі без вивчення і використання досвіду минулого. Історична пам'ять, наголошується автором, - не тільки джерело морального оновлення і духовної енергії, а й вагомий аргумент суспільно-політичного виховання. Тим більше, коли мова йде про національно-визвольні процеси українського народу, пов'язані зі здобуттям своєї державності, розвитком освіти й науки. Яскравою сторінкою в розвитку національної школи стала українізація навчального процесу, створення нових українських загальноосвітніх закладів і запровадження навчальних планів українознавчих дисциплін з української мови й літератури, історії та географії України.

Структурно монографія складається з 4 розділів і 13 підрозділів, всього - 270 стор. Змістом рукопису охоплені проблеми українознавства, пов'язані з вирішенням організаційних заходів та політикою урядів з визначених питань, роллю вчителів і педагогічних громадських організацій в українізації,

підготовкою українських підручників та їх значенням у вирішенні загальнодержавної справи. Монографія, безумовно, матиме пізнавальне, інтелектуально-розвиваюче і світоглядно-виховне значення, сприятиме розвитку загальнолюдських цінностей, творчого мислення, активної суспільної діяльності українців.

Отже, приступимо до аналізу її змісту. Актуальність теми безперечна. Дослідження процесу українізації загальноосвітніх шкіл визначається завданнями вирішення загального комплексу існуючих освітянських проблем і виробленням конструктивних підходів у вивченні історії попередніх шкільних реформ, узагальненням позитивного досвіду і з'ясуванням помилок та недоліків, що мали місце. Вивчення даної теми зумовлюється також потребами розбудови національної школи та відсутністю комплексного дослідження з вищезазначеної проблеми.

Ступінь наукової розробки теми, обраної автором, засвідчує, що сучасна історична наука в Україні має певні труднощі в дослідженні проблеми українізації в цілому, а тому звернення дисертанта до згаданої проблеми цілком відповідає комплексній науковій темі «Політичні та соціально-культурні процеси в Україні (1917-1939 рр.)», розділом якої є проблема «Історія розвитку освіти в Україні», що вивчається на кафедрі історії слов'ян ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка.

Перший підрозділ першого розділу монографії присвячено історіографії. У ньому підкреслюється, що, виходячи з проблемно-хронологічного принципу, наукові праці умовно можна поділити на три періоди: 1/ 1907-1920 рр.; 2/ 1921 - до кінця 80-х рр. ХХ ст.; 3/ з кінця 80-х - до наших днів. Наголошується на існуванні двох історичних шкіл - національно-демократичної та радянської. Національно-демократична історіографія, започаткована на першому етапі, була продовжена на останньому. У перший період, за часів революційних змін, склалися сприятливі умови для підготовки ґрунтовних праць з історії України, в яких були висвітлені питання організації національної системи освіти. Під час другого періоду на оцінку шкільної реформи 1917-1920 рр. мало вплив негативне ставлення лідерів більшовицької партії та радянської влади до діяльності Української Центральної Ради, гетьмана Скоропадського та Директорії УНР. Це призвело до замовчування набутого досвіду та фактичної його заборони під гаслом проявів «буржуазного націоналізму». Третій період характерний тим, що здобуття Українською державою незалежності, яка настала після політичних змін у суспільно-політичному житті в кінці 80-х рр. ХХ ст., зумовило нові підходи до вивчення проблеми. Дослідники звернулися до питань політики українізації в часи української революції. У цей період поряд з історичними дослідженнями з'явилися дисертації, в яких автори значну увагу почали приділяти загальним аспектам політики українізації, вивчення її ролі і місця в суспільному житті.

Тепер щодо джерельної бази. У монографії підкреслюється, що за своїм походженням матеріали і документи можна поділити на кілька груп. До першої з них віднесені неопубліковані документи і матеріали, які зберігаються у державних архівах України. До другої групи - основоположні документи з історії реформування загальноосвітньої школи; до третьої - матеріали періодичної преси 1917-1920 рр. Групи поділяються на окремі підгрупи, що дає можливість значною мірою розширити джерельну базу досліджуваної проблеми. В окрему групу джерел віднесені шкільні підручники та методична література для учителів, а також мемуарна література.

Другий розділ монографії - «Українізація загальноосвітніх шкіл за часів національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.)» - складається

з чотирьох підрозділів: а/ практичні кроки по реалізації планів українізації шкіл за часів Центральної Ради; б/ українізація шкільної освіти за часів Української держави гетьмана П.Скоропадського; в/ українізація шкільної освіти в добу Директорії УНР; г/ українізація освіти та політика державного керівництва щодо шкіл національних меншин. Кожен з визначених підрозділів має довершену структуру, насичений достатнім фактологічним матеріалом. Наголошується, що з утворенням молодих держав, які виникли на теренах колишніх імперій, гостро постало питання про національну мову. Нав'язуючи свої «цивілізовані мови», метрополії ніби визнавали рівноправність усіх мов, хоча при цьому посилалися на недосконалість автохтонних і неможливість на їх основі розвивати освіту, культуру і навіть економіку кожної молодої держави. На прикладі одного з переломних етапів в історії України, зокрема періоду виборювання державності 1917 - 1920 рр., який впритул підвів українське суспільство до здобуття незалежності, автор показує, як саме тоді гостро постало питання реформування шкільної освіти на основі її українізації.

За Центральної Ради шкільна освіта зазнала значних змін і перетворень. Започаткування нею українізації призвело до утворення нових за змістом і сутністю навчальних дисциплін та нових підходів в організації навчально-виховної роботи у школах. Реалізація планів українізації краще проходила в початкових класах, зосереджених переважно в селах, а в губернських центрах та великих містах, де проживала значна частина зрусифікованого населення, українізація зустрічала великі перешкоди. Супротив висловлювала значна частина батьків та учителів середніх шкіл. Процесу українізації сприяло проведення таких заходів, як ліквідація шкільних округ та утворення губернських і повітових комісаріатів освіти, на яких було покладено обов'язки по виконанню цієї роботи. Центральна Рада не змогла завершити створення мережі нових органів освіти по всій території України, а тому і не було своєчасно вирішено проблему українізації.

Українська держава гетьмана П.Скоропадського, на перший погляд, базувалася на розвитку національної освіти і виховання, тобто на принципах, започаткованих Центральною Радою. Рішучу позицію щодо українізації, на відміну від проросійськи налаштованого міністра народної освіти і мистецтва М.Василенка, зайняли заступник міністра П.Холодний і значна частина керівників підрозділів Міністерства. Вони намагалися проводити в життя раніше розроблені плани реформування школи та її українізацію.

Міністерство розробило і видало значну кількість державних документів, що стосувалися реформування шкільної освіти, але практична реалізація прийнятих державних законів і міністерських постанов залишалася на низькому рівні. Головною причиною цього була відсутність проміжної національно переконаної управлінської ланки між Міністерством і навчальними закладами. У ній було багато прихильників єдиної і неділимій Російської імперії, тому існування Української держави сприймалося ними як тимчасове явище. Такі керівники розглядали українізацію як надуманий і непотрібний захід і всі міністерські розпорядження ігнорували. В цілому за Гетьманату продовжувалося протистояння між противниками і прихильниками українізації.

За часів існування Директорії одним з головних напрямків реформування шкільної освіти було впровадження в навчальний процес української мови. Проте в умовах внутрішньої державної нестабільності добитися неухильного виконання як державних законів, так і відомчих наказів та інструкцій було неможливо. Небажання виконувати закон про державну мову та відповідний наказ Міністерства призвело до того, що в окремих школах учителі та батьки, невдоволені цими документами, стали підбурювати дітей до протестів проти

українізації шкіл. Сталося так, що процес реального реформування школи за часів Директорії тривав на всій території України недовго і був перерваний за підтримки місцевих прорадянських сил наступом більшовицького уряду.

Отже, в ході проведення українізації шкільної освіти в 1917-1920 рр. українські уряди намагалися забезпечити рівність прав і можливостей у розвитку освіти, в тому числі і в розвитку освіти національних меншин. Найчисельнішим з них були надані права навчати дітей рідною мовою. В умовах військового протистояння іноземним арміям, коли вирішувалася доля держави, українська інтелігенція виявилася слабкою і не зуміла ідейно та організаційно скерувати народні маси на підтримку процесу українізації школи.

«Реформування системи підготовки учителів та роль педагогічних громадських організацій у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл» - третій розділ монографії, який включає такі підрозділи: а) діяльність шкільних рад по вирішенню проблем українізації (1917-1920 рр.); б) професійна спілка учителів та її роль в українізації шкільної освіти (1917-1920 рр.); в) курси українознавства для учителів та їх роль у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл. Як і в попередньому розділі, кожен підрозділ глибоко аргументований, виважений за формою і змістом. Автор зазначає, що успіх справи українізації значною мірою залежав від позиції учителів та педагогічних громадських організацій, але сприйняття процесів українізації загальноосвітніх шкіл серед них було неоднозначним. Провідниками ідей українізації виступили шкільні ради та професійні організації вчителів. У реалізації планів реформування школи неабияке значення мала також теоретична і методична підготовка вчителів до переходу на викладання українською мовою.

Складовою частиною демократизації суспільного життя стало виникнення різного роду рад. Поряд з Центральною Радою з'явилися галузеві ради, що намагалися здійснювати колегіальну, дорадчу і координаційну роль у перебудові суспільного життя. Саме такими організаціями, що мали важливе значення у реформуванні всієї системи освіти, стали шкільні ради. Найбільший вплив на вирішення проблем українізації освіти мали Всеукраїнська, повітові і міські шкільні ради. Ініціатором і розробником ідей українізації стала перша з них. У монографії наголошується, що діяльність шкільних рад була найпродуктивнішою за часів Центральної Ради, коли відбувалося їх організаційне становлення, а разом з тим і формування керівних органів освіти України. Всеукраїнська шкільна рада колегіально виробляла положення про завдання, структуру, склад, функції та інші питання існування шкільних рад.

В українізації шкільної освіти важливу роль відіграла професійна спілка учителів, питання про необхідність утворення якої вперше було розглянуто на I Всеукраїнському учительському з'їзді, що проходив 5-6 квітня 1917 р., де з доповіддю по цьому питанню виступила С.Русова. Далі сталося так, що за час виборювання незалежності 1917-1920 рр. проблема українізації шкільної освіти стала головною причиною поділу профспілкового учительського руху на дві організації. Противників цього процесу об'єднав Київський обласний професійний союз, який став складовою частиною Всеросійської профспілкової учительської організації. Всеукраїнська учительська спілка об'єднувала у своїх лавах прихильників існування української школи і відіграла, як зазначає автор, важливу роль в її створенні. Значна роль у координації діяльності місцевих спілок належить і часопису «Вільна українська школа», на сторінках якого висвітлювався кращий досвід організації цієї роботи та відповідний обмін думками.

Серед провідних напрямків у вирішенні проблеми українізації загальноосвітніх шкіл була підготовка учителів до викладання українською

мовою та навчання учнів українознавчих дисциплін. Виникла потреба у проведенні в період літніх шкільних канікул курсів з українознавства для учителів. За короткий час (терміном до одного місяця) потрібно було ознайомити педагогів зі шкільними програмами, підручниками і методичними посібниками та показати можливості їх практичного використання. Проведені курси українознавства стали першими практичними заходами Міністерства по підготовці учителів до викладання українознавчих дисциплін та переходу на навчання українською мовою. Курси допомагали їм поповнити свої знання з української розмовної мови і правопису, а також з педагогічних дисциплін та методики викладання, оновлення всього шкільного життя.

Четвертий розділ монографії - «Підготовка українських підручників» - складається з чотирьох підрозділів: а) створення українських підручників за часів Центральної Ради; б) підготовка шкільних підручників за часів Української держави гетьмана П.Скоропадського; в) вирішення проблеми забезпечення українськими шкільними підручниками за Директорії УНР; г) діяльність педагогічної місії за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками.

Створення українських підручників стало однією з нагальних проблем українізації. Вони були покликані сприяти відродженню українського мовного середовища, вихованню в школярів національної гідності. Основна проблема полягала в тому, щоб зміст навчальних дисциплін, що входив як обов'язковий мінімум до підручників, базувався на національному ґрунті, був викладений українською мовою і включав опис національних традицій, обрядів, звичаїв. Текст підручників мав стати джерелом знань, допомагати учням закріплювати і повторювати інформацію, отриману на уроках, відновлювати її в пам'яті, виконувати домашні завдання.

Підручники мали бути помічниками для учителів у підготовці до уроків, їх плануванні і проведенні, а також сприяти організації самостійної роботи учнів у школі та вдома.

За короткий час існування Центральної Ради вдалося в основному забезпечити перші класи нижчих початкових шкіл необхідними підручниками. То була навчальна література, що передруковувалася з раніше виданої, але для її удосконалення комісії видавничого відділу аналізували зміст і пропонували внести корективи до наступних видань. Вирішити питання підготовки рукописів нових підручників за цей час не вдалося. Мали місце проблеми з підготовкою підручників по історії та географії України, які повинні були викладатися у початкових та старших класах середніх шкіл.

З приходом до влади гетьмана П.Скоропадського роботою по підготовці українських шкільних підручників продовжував займатися видавничий відділ Міністерства освіти, яке очолив М.Василенко, а основними підрозділами керували попередні його наставники: С.Русова, О.Музиченко, А.Лещенко та інші прихильники українізації. З їх допомогою значний внесок у формування національного змісту освіти внесли комісії видавничого відділу, які стали називатися експертними. Вони продовжували роботу з рецензування існуючих українських підручників, а також їх рукописів, розпочату ще на початку квітня 1918 р.

Характерною особливістю аналізу змісту посібників на засіданнях комісій було те, що кожен підручник (рукопис) обов'язково рецензувався двома членами комісії, а у випадку розходження в оцінках остаточно висновки пропонував третій рецензент, і лише після детального обговорення приймалося рішення комісії. Одним з актуальних питань, що розглядалося на засіданнях комісій, була проблема закупівлі паперу як в українських, так і в закордонних фірмах.

Актуальним залишалося здешевлення друкованої продукції, що пропонували закордонні видавництва, особливо австрійські. В цілому за період Гетьманату Міністерством освіти було зроблено немало для формування фондів українських підручників та української початкової школи, але, на жаль, не були забезпечені підручниками вищі початкові та середні школи, основна частина яких користувалася російськими. Таке становище не сприяло порозумінню між прихильниками і противниками українізації шкіл і давало привід для використання аргументу про непідготовленість розпочатих шкільних реформувань.

З відновленням Української Народної Республіки, на чолі якої стояла Директорія, зазначається в монографії, продовжувалися освітянські реформування, розпочаті ще Центральною Радою. Важливим напрямком цих перетворень була українізація всіх типів шкіл та вирішення проблеми забезпечення їх українськими підручниками. У січні 1919 р. в Києві була проведена нарада діячів української середньої школи, де розглядалися питання про видання підручників українською мовою. Координуючі функції по забезпеченню шкіл підручниками здійснював видавничий відділ Міністерства освіти. Він визначав конкретні завдання з підготовки до нового навчального року: спочатку підручниками з усіх навчальних дисциплін, потім - книжками для читання, серед яких переваги віддавалися творам українських письменників, а далі - виготовленню таблиць, малюнків, діаграм, географічних та історичних атласів, карт, іншого обладнання, потрібного для навчального процесу.

У контексті зазначеного Директорія УНР, переживаючи складну матеріальну скруту, значну увагу зосереджувала на вирішенні проблеми реформування школи та українізації. Створення національної школи вимагало збільшення видання українських підручників і забезпечення ними всіх типів навчальних закладів. Уже на початку 1919 р. видавничий відділ Міністерства розробив конкретну програму видавництва підручників та іншої навчальної літератури. Здійснюючи перевірку наукового та педагогічного рівня існуючих підручників і нових рукописів, комісії аналізували їх і визначали придатність до навчального процесу, вимагали вилучення з бібліотек застарілих книг, що мали негативний вплив на виховання школярів. До друкування підручників українською мовою представники Міністерства залучали видавництва та їх філії за кордоном, але за умов постійного військового стану, внутрішньої нестабільності, розрухи та окупації значної частини території, наголошується в монографії, вирішити поставлене завдання було неможливо.

Останній підрозділ книги присвячено висвітленню діяльності педагогічної місії за кордоном по забезпеченню шкіл українськими підручниками. У ньому зазначається, що ускладнення, які виникли в Україні у зв'язку з друкуванням підручників, призвели до необхідності відрядити до Відня групу діячів освіти для налагодження видавничої справи. Заслуговує на увагу програма діяльності педагогічної місії, що передбачала друкування підручників, визначених Міністерством народної освіти, встановлення зв'язків з авторами, які мали підготувати українські підручники, інформування про роботу приватних українських видавництв за кордоном, можливості закупівлі друкарень і літографій для справи державного видавництва, видання «Бібліотеки українських класиків», підготовку словників та енциклопедій для школярів. Керівництво місії очолював колишній міністр освіти, а на той час радник міністерства Антон Крушельницький. Він особисто замовляв підготовку українських підручників у різних авторів, але не завжди обдумано підходив до цієї справи: окремим авторам робилося замовлення на декілька підручників, виконання чого реально було неможливим.

Основним гальмом у здійсненні наміченого, як наголошується в дослідженні, стала фактична відсутність коштів для ведення видавничої справи. Її не можна було виконати за рахунок позичок від українських урядовців, що перебували у Відні. Виділені урядом Директорії кошти для шкільної справи не використовувалися за призначенням. Службові зловживання посадових осіб призвели до того, що значна частина грошей осідала у їх кишенях і виділялася на освітянські справи як позичка, а в таких умовах виконати визначену програму місяця не змогла.

У висновках монографії зазначається, що шкільна освіта в період революції 1917-1920 рр. розвивалася як важлива складова суспільно-політичного життя, з усіх сфер якого саме вона зазнала значних змін та перетворень. Одним з перших реформувань стало започаткування процесу українізації, тобто введення до навчального процесу українознавчих дисциплін, перехід до викладання українською мовою, створення мережі українських шкіл тощо. Ці зміни мали привести до нових підходів в організації навчально-виховної справи, утворення нових навчальних закладів, розширення українського мовного середовища.

Українізація загальноосвітніх шкіл мала певний комплекс заходів, які склалися з поетапного вироблення планів дії, створення системи курсів для учителів, державного фінансування підготовки та друкування шкільних підручників, дитячої та методичної літератури українською мовою тощо. Початковий етап українізації проходив у складних умовах протистояння зросійщеного міського населення і значної частини учителів середніх шкіл, неузгодженості у прийнятті рішень з реальними можливостями галузі, протистояння іноземним арміям, економічної та господарської розрухи.

Втім навіть за таких складних умов було досягнуто значних результатів. Нижча початкова школа перейшла на викладання українською мовою. Були створені курси по підготовці учителів, а учні забезпечені підручниками. Значних зрушень досягли вищі початкові та середні школи, де українознавчі дисципліни вивчалися як обов'язкові навчальні предмети. Завершуючи своє монографічне дослідження, автор зазначає, що реальні кроки з українізації загальноосвітніх шкіл, здійснені в період виборювання незалежності 1917-1920 рр., набутий тоді практичний досвід мали важливе державне значення і користувалися підтримкою серед українського населення.

Разом з тим, на наш погляд, було б доцільним авторові утриматися від дещо забарвлених політичними пристрастями висновків на адресу урядів і політичних лідерів тогочасного національно-визвольного руху в боротьбі за повернення втраченої державності та проведення українізації загальноосвітніх шкіл. Глибшого узагальнення і теоретичного обґрунтування вимагає визначення «національно-демократична революція 1917-1920 рр.», особливо, коли мова йде про Українську державу гетьмана П.Скоропадського, в якій політичні партії були заборонені, а їх лідери перебували в підпіллі або сиділи у в'язниці. І, нарешті, наступний недолік, який не залежить ні від автора, ні від видавця - вкрай незначний, 350 примірників, наклад книги, що занадто мало для науковців, викладачів, учителів і студентів педагогічних навчальних закладів нашої країни.

Проте зазначені недоліки не применшують наукової цінності роботи. Вона здійснена на належному науково-теоретичному рівні, вводить у науковий обіг нові відомості з історії України, справляє приємне враження на читача та заслуговує позитивної оцінки. Монографія А.М.Боровика «Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917-1920 рр.)» є оригінальним і необхідним дослідженням актуальної проблеми нашого суспільно-політичного життя.

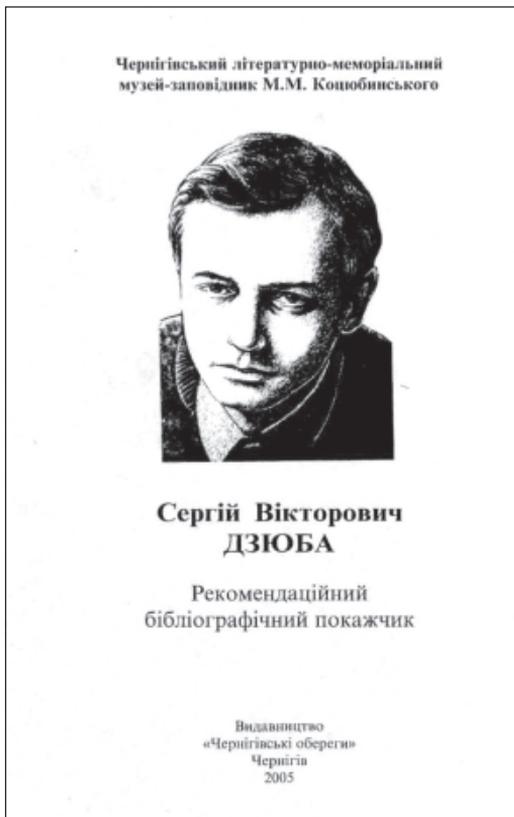

КНИГА ПРО СЕРГІЯ ДЗЮБУ

Нещодавно у видавництві «Чернігівські обереги» побачила світ нова наукова книжка. Це - бібліографічний покажчик «Сергій Вікторович Дзюба», де систематизовано всі друковані джерела, що розкривають творчість відомого письменника, журналіста і громадського діяча. Подано детальну інформацію про всі книги Сергія Дзюби, а також більше ніж п'ятсот його публікацій та статей про нього у різних газетах та журналах в Україні і за кордоном. У посібнику дотримано хронологічний характер розміщення літературних джерел. Бібліографічний опис здійснено у відповідності з існуючими державними стандартами. Також тут вміщено велику літературознавчу статтю про творчість С.В.Дзюби, в якій ґрунтовно аналізуються його книги (поетичні, прозові, казки для дітей, гумор тощо).

Усі зазначені в покажчику та деякі інші публікації про Сергія Дзюбу зберігаються, зокрема, в обласному державному архіві - в особистому фонді С.В.Дзюби. В бібліотеці архіву є і його книги. Також в облдержархіві знаходяться листи до С.В.Дзюби багатьох відомих письменників, громадських діячів, видавців, журналістів, друзів.

Над покажчиком працювали науковці з Чернігівського літературно-меморіального музею М.Коцюбинського та письменник Володимир Коваль.

ЕКОНОМІКА

В. Іванець

●

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ТА КАДРОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА

Економічна безпека підприємства являє собою сьгодні універсальну категорію, що відображає захист суб'єктів соціально-економічних відносин на всіх рівнях - від держави до її громадянина та працівника підприємства.

Статистика показує, що до 80% збитків підприємство несе через пряму участь власних співробітників у тих чи інших злочинних діях.

Адже становлення та розвиток будь-якого підприємства пов'язано з необхідністю залучення до роботи достатньо великої кількості кваліфікованих спеціалістів з метою комплексного забезпечення безпеки підприємства. На даному етапі свого розвитку в Україні ще недостатньо спеціалістів у сфері захисту інформації, перевірки приміщень, застосування комплексних систем безпеки, але найслабшою ланкою у системі збереження інформації є все ж таки людський фактор - психофункціональна можливість та надійність людини, її відношення до праці і підприємства, де вона працює, та суспільства до неї. Спеціалісти виділяють такі критерії надійності, яким повинен відповідати кожен співробітник підприємства: професіональна, психологічна та моральна [1, ст. 48-50]. Людський фактор - це актуальна проблема, яку повинно вирішувати кожне підприємство у сфері бізнесу та підприємництва в умовах зростання загроз, небезпек, конфліктів та жорсткої конкурентної боротьби за сфери впливу - нові наукові відкриття, технології, ринки. Тому в управлінській діяльності, як ніколи, і в організації та забезпеченні безпеки підприємства зростає роль вміння менеджерів, керівників і спеціалістів охоронних, режимних, детективних підрозділів враховувати та аналізувати всю інформацію, що стосується людського фактора [1, ст. 48-49].

Рівень економічної безпеки підприємства певним чином залежить від стану кадрового потенціалу підприємства, його якісного і кількісного складу, ефективність використання якого забезпечується соціальною політикою підприємства, науково обгрунтованими організацією і мотивацією праці.

Кадрова складова економічної безпеки підприємства включає в себе два взаємопов'язаних напрямки діяльності: упередження зовнішніх і внутрішніх загроз комплексній системі безпеки; роботу з планування і управління персоналом підприємства. Перший - націлений на підтримання діяльності комплексної системи безпеки зі збереження і розвитку інтелектуального потенціалу підприємства, який включає в себе наявні у підприємства права на інтелектуальну власність чи на її використання, серед яких патенти, ліцензії, інші права, які підлягають законодавчому захисту, об'єкти інтелектуальної власності. Другий - це робота з планування персоналу, упередження загроз негативних впливів на економічну безпеку підприємства за рахунок недостатньої кваліфікації його співробітників, недостатньої організації системи управління персоналом, його підбором, відбором, навчанням і мотивацією. Поняття інтелектуального капіталу (сума тих знань всіх співробітників підприємства, які забезпечують його конкурентоздатність) і пов'язане з ним поняття інтелектуальної власності невіддільні від нової економіки. Головним носієм інтелектуального капіталу є спеціально підібраний і

підготовлений персонал підприємства. Інтелектуальний капітал має декілька складових елементів, і на його формування та величину впливає достатньо численна група факторів. Тому інтегральна оцінка інтелектуального капіталу повинна відображати багатогранну діяльність підприємства в цілому. Таким чином, високий рівень економічної безпеки підприємства значною мірою залежить від складу кадрів, їх інтелекту і професіоналізму.

Заходів та засобів, які могли б повністю забезпечити безпеку діяльності підприємства, поки ще не існує, як не існує і засобів забезпечення стопроцентної безпеки. Однак є можливість максимально знизити цю небезпеку, тримати її під контролем і запобігати небажаним наслідкам через усвідомлену, організовану, послідовну і ціленаправлену кадрову політику, яка становить таку ж необхідну умову нормальної роботи підприємства, як і продуманий бізнес-план. Цей процес управління персоналом базується на трьох основних принципах: планування та організації розумного підбору, відбору, найму персоналу за допомогою сучасних методів; навчання та мотивація праці, включаючи як грошові способи мотивації (продуману та грамотно побудовану систему винагороди), так і моральні мотиви (як престиж, професіональний ріст співробітників підприємства, свобода творчості і висловлювання своєї думки); організаційна культура, яка підтримує на підприємстві клімат стосунків, сприятливих для роботи персоналу, відчуття соціальної захищеності робітників підприємства і їх захищеність соціальними благами [2, ст. 140-141].

Життєва практика підтверджує, що основні випадки загроз безпеці підприємства проявляються через зниження продуктивності праці співробітників підприємства, їх низьку кваліфікацію, зниження віддачі від творчості персоналу, збільшення плинності кадрів і пов'язане з нею послаблення інтелектуального потенціалу підприємства та кваліфікаційного рівня персоналу, моральну незадоволеність роботою, шкідливі звички.

Але значні інформаційні витоки можуть здійснюватись навіть не зі злих умислів співробітників. Історія підприємництва знає випадок, коли прискіплива старанність, акуратність, доброзичливість та хворобливе сприйняття реакції клієнтів на свою поведінку однієї із співробітниць фірми призвели до систематичного витоку протягом півроку важливої службової інформації, якою не погребували скористатися конкуренти [3, ст. 206].

Кадрова безпека, підбір і перевірка щодо економічної безпеки кадрів, які задіяні на ключових ділянках бізнесу підприємства, - справа достатньо тонка і повинна стояти на першому плані, вона потребує і скрупульозного вивчення обстановки, і вміння виключно швидко скласти необхідну «мозаїку» з часом різномірної інформації щодо компетенції та професіоналізму осіб, від яких залежить прийняття рішень в економічній і фінансовій сферах. Це стосується, в першу чергу, стратегії управління персоналом, яка взаємопов'язана і стоїть поруч за кадровою безпекою, в процесі організації чи модернізації підприємства. Керівній ланці повинні бути притаманні такі навички та вміння:

- стратегічне мислення щодо загроз зовнішнього середовища та оптимального стратегічного реагування;
- здатність впроваджувати зміни в життя колективу підприємства чи організації, враховуючи його адаптивну реакцію як реальну;
- управління відносинами і зв'язками підлеглих та партнерів для досягнення підприємством чи організацією кінцевого успіху.

Менеджер повинен володіти:

- еластичністю в управлінських змінах;
- вмінням керувати процесом впровадження змін;
- міжособистісним розумінням вкладу кожного члена процесу змін;
- вмінням забезпечити підтримку учасників організаційних змін;
- вмінням встановлювати чіткі цілі і розподілення ролей;
- здатністю до швидкої адаптації і ефективної роботи у будь-якому незнайомому середовищі [5].

Особливо у нинішніх умовах, коли саме поняття економічної безпеки все більше переходить у площину захисту інтелектуальної власності підприємств і організацій і збереженні своїх ноу-хау у сфері технологій, промислових розробок і т.д. в умовах загострення конкуренції, комплексних методів ведення економічної розвідки та контррозвідки, переманювання і підкупу кваліфікованих спеціалістів. Практика показує [3, ст.208], що найбільшого впливу на підлеглих з боку конкурентів зазнає середня керівна ланка, яку намагаються в першу чергу переманити і на яку припадає найбільша кількість випадків свідомої діяльності на користь конкурента.

Справа в тому, що саме ці люди знають, як правило, набагато більше про поточний стан справ на підприємстві, ніж як прийнято вважати. Крім того, вони спостережливіші, кмітливіші, уміють правильно систематизувати крупинки тих даних, які, за переконанням керівництва, їм недоступні, і робити правильні висновки.

Останнім часом підвищеним попитом у російських підприємців користуються такі послуги [3, ст.209], як складання психологічних портретів (описова характеристика певних психологічних позитивних та негативних якостей конкретної особи, що характеризують дану особу і її поведінку) і психологічних висновків (заключний службовий документ про результати вивчення психологом підприємства одержаної психологічно значущої інформації про співробітника) не тільки на співробітників підприємства, але й на партнерів та потенційних конкурентів. У цій справі слід остерігатися крайнього непрофесіоналізму з боку рекрутерів (вивчаючі фірми) щодо кандидатів під час первинного відсіву претендентів на одержання відповідальної посади. Вони можуть повально зловживати психологічним тестуванням чи поліграфом, в результаті чого якості претендентів, які пройшли такий відбір, залишаються на совісті тестуючих психологів. Певна частина підприємців користується уже знайомими і перевіреними для них способами: рекомендованими листами від їх родичів та знайомих, характеристиками з попередніх місць роботи претендентів, документальними підтвердженнями психофункціональної надійності претендентів.

Економічна безпека підприємства сьогодні просто немислима без комплексного вирішення всієї структури наявних фінансових, кредитних, правових і кадрових проблем. Тому уже зараз деякі фірми (наприклад, російська Міжнародна асоціація охоронно-детективних підприємств «Клен», м.Санкт-Петербург [3, ст.210], спеціалізуються на утриманні власних кадрових банків: спеціалістів як у сфері охоронного бізнесу, так й у сфері забезпечення безпеки в цілому (кваліфіковані експерти у сфері валютно-фінансових операцій, операцій з нерухомістю, спеціалісти з фондового ринку і антикризового управління); з підготовки кадрового резерву для всіх самостійних членів і постійних ділових партнерів, підтримуючи обдарованих студентів з перспективою їх майбутнього працевлаштування; з кадрової ротатії як по горизонталі, так і по вертикалі відповідно до назрілої необхідності та кваліфікації претендуючих на високі посади, на зразок багатьох американських, японських та європейських фірм; з накопичення відповідних фінансових можливостей для матеріального стимулювання співробітників з метою допомоги їм у вирішенні буденних соціальних проблем.

Важливу роль у здійсненні профілактики негативних процесів на підприємстві, які загрожують безпеці підприємства чи персоналу, відіграють психологи з менеджерами безпеки шляхом визначення відповідності займанім посадам, складання психологічного портрета об'єкта професіонального інтересу, виявлення осіб девіантної поведінки, здійснення психологічного вивчення співробітників, а також одержання додаткових даних про претендентів на відповідальні посади на підприємстві від партнерів, державних і недержавних інформаційних структур [1, ст.399-400].

Таким чином, управління персоналом та кадрову безпеку слід розглядати як складові єдиної комплексної економічної безпеки підприємства. Дані можуть бути використані при формуванні та управлінні персоналом підприємства.

Джерела та література:

1. А.С.Соснин, П.Я.Прыгунов. Менеджмент безопасности предпринимательства: Учеб. пособие.- К: Изд-во Европ. Ун-та, 2002. - 357 с.
2. В.И.Ярочкин. Система безопасности фирмы. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Ось - 89, 2003. - 352 с.
3. Драчев С.С. Основы корпоративной безопасности. - СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. - 240 с., ил.
4. Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України: Зб. матеріалів наук. - практич. конф., Київ, 16-17 трав. 2001 р./ Редкол.: І.І.Тимошенко (голова) та ін.- К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2003.-480 с.
5. «О стратегии управления и развития персонала в процессе модернизации организации» С.В.Козаченко, Вісник українського відділення міжнародної академії наук вищої школи. Видавничий центр МНТУ, № 1 (1) / 2003р., ст. 89-90.

НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ НА ПОТЕНЦІЙНО НЕБЕЗПЕЧНИХ ОБ'ЄКТАХ: ПРОБЛЕМА ЗАКРИТТЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АЕС

Пожежі (вибухи) в шахтах, підземних та гірничних виробках, на об'єктах розвідки, видобування, переробки горючих та вибухових речовин, пожежі на радіаційно-, хімічно- та біологічно небезпечних об'єктах, у спорудах, на комунікаціях і технологічному обладнанні промислових об'єктів призводять до загибелі та страждань тисяч людей. Протягом останніх років в Україні внаслідок надзвичайних ситуацій загинуло понад тисячу осіб, причому найбільші ризики смерті від надзвичайних ситуацій характерні для Львівської області, де в серпні 2002 р. сталася катастрофа на аеродромі «Скнилів» у м. Львові, та Донецькій області, що відноситься до територій надзвичайно високого ступеня ризику виникнення техногенних аварій на шахтах з великою кількістю загиблих та постраждалих.

Вагомий внесок у дослідження проблеми управління безпекою техногенно-екологічної ситуації зробили: О. Бутрім, Б. Порфир'єв, В. Фальцман, В. Барановський, В. Слюсаренко, А. Степаненко, В. Луцько та інші науковці. Питання, що розглядаються в статті, пов'язані з програмами і планами Міністерства з надзвичайних ситуацій України, Ради національної безпеки і оборони України, інших урядових структур. Згідно з концепцією створення єдиної державної системи запобігання і реагування на аварії, катастрофи та інші надзвичайні ситуації в Україні, до складу єдиної системи запобігання входять окремо визначені органи державної виконавчої влади усіх рівнів, до компетенції яких належать питання, пов'язані з безпекою та захистом населення, запобіганням, реагуванням на надзвичайні ситуації, а також уряд Автономної Республіки Крим, виконкоми міських, районних у містах рад, сили та засоби цих органів, відомчі системи зв'язку, оповіщення та інформаційного забезпечення [1, с. 442-444].

Єдина система запобігання діє у таких напрямках:

- управління техногенно-екологічною безпекою;
- підвищення готовності до надзвичайних ситуацій;
- реагування на надзвичайні ситуації й управління силами реагування;
- ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій.

Метою створення єдиної системи запобігання є забезпечення безпеки населення, навколишнього природного середовища, об'єктів і споруд та уникнення або зменшення на цій основі можливих економічних, соціальних та інших втрат суспільства від надзвичайних ситуацій, класифікація яких наведена на рис 1.

До потенційно техногенно небезпечних об'єктів, на яких в основному виникають надзвичайні ситуації техногенного характеру, належать: хімічно небезпечні об'єкти, радіаційно небезпечні об'єкти, вибухо- та пожежонебезпечні об'єкти і гідродинамічні небезпечні об'єкти.

Окрім класифікації надзвичайних ситуацій за рівнем поширення або масштабами наслідків, останні також класифікуються за галузевою ознакою, виокремлюючи надзвичайні ситуації у лісовому господарстві, на заповідній території, об'єктах особливого природно-охоронного значення, у водоймах, матеріальних об'єктах інфраструктури промисловості, транспорту, житлово-комунального господарства [2, с. 41-42].

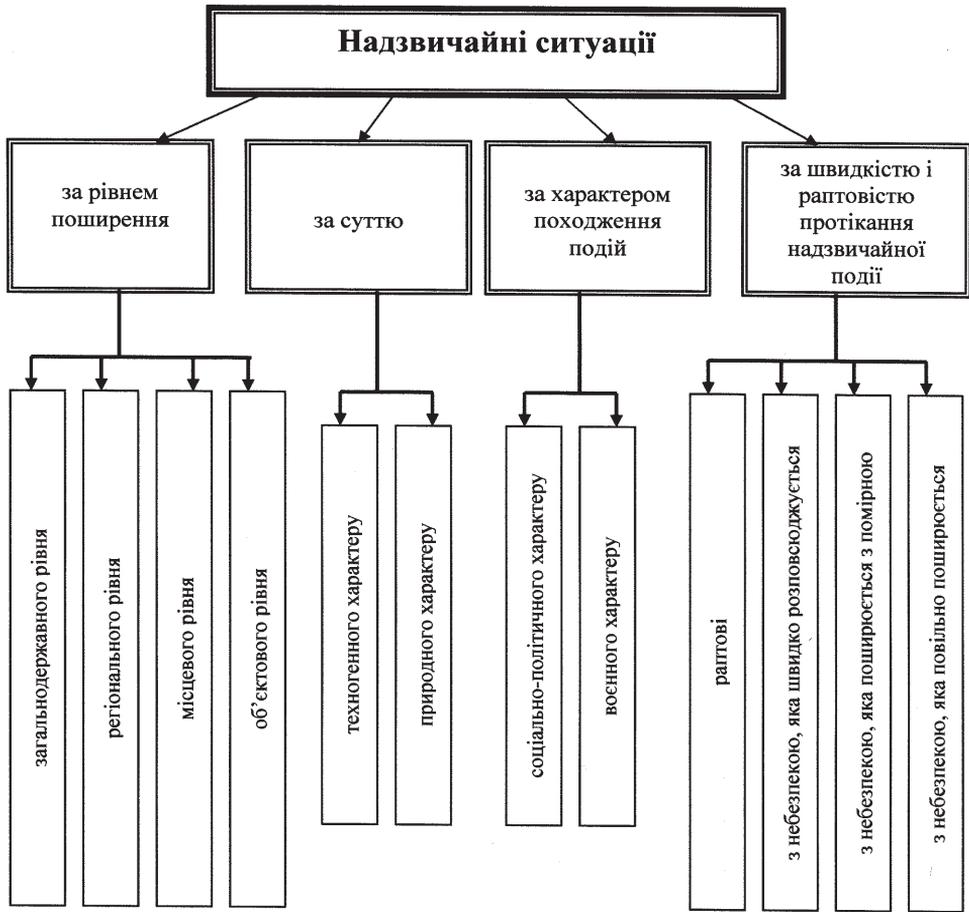

Рис. 1. Види надзвичайних ситуацій

Внаслідок функціонування радіохімічних виробництв, аварій та катастроф на об'єктах ядерної енергетики відбувається радіоактивне забруднення території країни. Серед всіх виробників енергії (ТЕС, ГРЕС, хімічних, нафтопереробних заводів) найруйнівніший вплив на екологію території та стан здоров'я населення здійснює функціонування АЕС, близько 40% яких розміщено в Україні [3, с. 179]. В результаті аварій і катастроф цілі регіони опинились у критичному екологічному стані, причому найстрашнішою техногенною катастрофою ХХ століття вчені вважають Чорнобильську, що сталася у 1986 році. Катастрофа на ЧАЕС призвела до забруднення 42 тис. кв. м території, де розміщено близько 2000 населених пунктів з населенням до 2 млн. чол. Зона обов'язкового відселення нараховує 92 населених пункти, зона гарантованого добровільного відселення - 835, зона посиленого радіоактивного контролю - 1266 населених пунктів.

Проведені соціологічні опитування у 1995-2000 роках показали велику увагу респондентів до наслідків Чорнобильської катастрофи, причому серед усіх інших об'єктів інтересу (вплив наслідків аварії на довкілля (екологію), вплив наслідків аварії на здоров'я людини, стан «саркофага» над зруйнованим реактором, безпека діючих реакторів атомної станції) найбільший викликає вплив наслідків аварії на здоров'я людини. В зоні радіоактивного забруднення спостерігаються негативні соціально-демографічні тенденції у вигляді підвищення темпів «старіння» населення, погіршення його здоров'я, зменшення народжуваності та зростання смертності, інтенсивного відтоку молоді за межі зони. Дестабілізація економіки регіонів зони радіоактивного забруднення поряд з погіршенням соціально-

демографічної ситуації зумовлює загострення економіко-соціальної ситуації, активізує необхідність розв'язання соціально-економічних та організаційних проблем перерозподілу трудових ресурсів у зв'язку з виникненням ситуації масового вивільнення кадрів.

Відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння між урядом України, урядами країн Великої сімки і Комісією Європейської Співдружності та на виконання п. 1 Постанови Кабінету Міністрів України від 29 березня 2000 року № 598 було прийнято рішення про дострокове закриття Чорнобильської АЕС, що викликано урахуванням Україною звернень світового співтовариства, занепокоєного негативним впливом подальшої експлуатації ЧАЕС на долю населення. Заходи зі зняття діючого ядерного енергетичного промислового об'єкта в Україні проводяться вперше, тому існує ціла низка проблем, що потребують комплексного розв'язання.

На думку колишнього голови комісії з диверсифікації ВП «ЧАЕС» В. Г. Щербини, в разі початку процесу диверсифікації Чорнобильської АЕС у 1992 році (відразу після розвалу СРСР) або у 1995 році (відразу після підписання Меморандуму про закриття ЧАЕС до 2000 року) він не супроводжувався б такими істотними втратами, як у складних умовах сьогодення. Натомість початок даного процесу менш ніж за рік до закриття станції значно ускладнює дану ситуацію, ставлячи під загрозу достатність рівня життя більшості персоналу ВП «ЧАЕС» у майбутньому.

Закриття ЧАЕС одночасно всіма енергоблоками до закінчення проектних строків експлуатації означає поступове її зникнення як структури атомної енергетики.

Подолання всього комплексу соціальних наслідків закриття станції уможливує узгодження у розробці і реалізації соціальних і технологічних програм, що вкрай важливо у перші роки після закриття станції. При цьому ефективність розв'язання соціальних проблем значною мірою залежить від професійно розробленої стратегії і тактики дій керівництва станції та його міцної співпраці з основною масою колективу. Водночас відсутність застосування комплексного підходу до розв'язання проблеми управління трудовими ресурсами може спричинити міграцію населення за межі міста або загалом від'їзду за кордон.

Необхідність розв'язання даної проблеми стає важким тягарем як безпосередньо для персоналу станції зі своїми сім'ями, так і для тієї частини мешканців міста, яка була безпосередньо пов'язана з роботою станції через зайнятість на підприємствах, що обслуговують ЧАЕС або фінансуються за її рахунок. На даному етапі для ЧАЕС конче необхідна мобілізація всіх можливих фінансових та інтелектуальних ресурсів, включаючи запозичення міжнародного досвіду з питань розв'язання аналогічних проблем, зокрема, досвід зняття з експлуатації АЕС «Норд» у Німеччині, оскільки досвід інших електростанцій з вирішення всього комплексу соціальних і технологічних проблем у процесі зняття станції з експлуатації є корисним та може бути застосованим в Україні.

Внаслідок закриття Чорнобильської АЕС у місті енергетиків Славутичі відбуваються трансформаторні процеси, що позначаються на системі життєдіяльності і ринках праці зони радіоактивного забруднення. Оскільки серед працівників ЧАЕС значна кількість іногородніх мешканців (переважно Київської та Чернігівської областей), зміни стану ринку праці міста впливають на стан інших ринків праці, що відчувають тиск вивільнених працівників, які повертаються на постійне місце проживання з метою пошуку можливостей працевлаштування.

Ефективність подолання соціальних наслідків закриття станції у першу чергу залежить від стратегії і тактики керівництва станції, перебудови соціальної і економічної структури м. Славутича, ефективного управління вивільненням кадрів. Необхідна співпраця органів влади зі службою зайнятості і підприємства міста, метою якої є утворення нових робочих місць для вивільнених кадрів.

Чільне місце серед можливостей розв'язання проблеми безробіття посідає залучення

інвестицій в економіку регіонів, що зумовлюються наявністю конкурентного середовища та належного пільгового режиму функціонування новостворених підприємств за участю іноземних інвестицій. Значне збільшення капіталовкладень сприяє створенню нових робочих місць, знімаючи напруженість на ринку праці.

У СЕЗ «Славутич» запроваджено механізм взаємодії фінансово-економічних організацій, управлінських, інформаційних та інших заходів, що сприяють досягненню мети утворення у Славутичі спеціальної економічної зони - забезпеченню зайнятості працівників, вивільнених внаслідок закриття станції. Протягом наступних років існує потреба у створенні близько 10 тис. робочих місць, що неможливо без належного розвитку міста.

Згідно з прогнозними розрахунками, впровадження інвестиційних проектів у СЕЗ «Славутич» дозволить підвищити номінальну заробітну плату і номінальні доходи населення м. Славутича, що позитивно вплине на рівень його життя. У 2008 році номінальні грошові доходи на душу населення на місяць становитимуть 725 гривень, середньомісячна заробітна плата досягне рівня 1090 гривень. При підвищенні рівня заробітної плати соціальні трансферти (пенсії, допомога) теж зростатимуть і в 2008 році середній розмір пенсії становитиме 360 гривень.

Реалізація заходів щодо створення додаткових робочих місць дозволить забезпечити комплексність розвитку ВГК м. Славутича. Зокрема, передбачається розвиток виробництв деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, промисловості будівельних матеріалів, машинобудування і металообробки, легкої і харчової промисловості, а також будівництва, транспорту і зв'язку тощо. Прогноз створення додаткових економічних робочих місць та обсягів інвестицій за галузями економіки у м. Славутичі наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Прогноз створення додаткових економічних робочих місць та обсягів інвестицій за галузями економіки у м.Славутич

Показники	Роки				
	2004	2005	2006	2007	2008
Кількість створених ЕРМ, (одиниць) у тому числі:					
промисловість	70	58	10		
транспорт і зв'язок	13	13			
торгівля, громадське харчування	20	20	20	20	20
житлово комунальне господарство та побутове обслуговування населення	20	20	20	20	20

освіта, наука, культура	80				
охорона здоров'я	10	10	10	10	10
Обсяг інвестицій, усього (тис. доларів США)	4173,5	3616,1	901,6	100	100

Примітка: складено за даними Славутицького міського центру зайнятості

Отже, за даних умов необхідна диверсифікація економіки міста, створення багатовекторної економіки, що значною мірою уможливило функціонування у Славутичі спеціальної економічної зони. Це сприяє реалізації інвестиційних проєктів з метою створення робочих місць, здійснює позитивний вплив на соціально-економічну інфраструктуру міста. Водночас економічний розвиток СЕЗ «Славутич» забезпечує привабливість для зовнішніх і внутрішніх інвесторів, подальший розвиток підприємницької активності.

Джерела та література:

1. Екологія і закон. Екологічне законодавство України. Книга 2. - К.: 1989. - 574 с.
2. Шоботов В. М. Цивільна оборона. - К. 2004. - 438 с.
3. Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика: Навч. посібник. - К.: КНЕУ, 2000. - 212 с.

Анатолій Велігорський

ВІЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗОНИ ЯК ФАКТОР ВІДКРИТОСТІ ЕКОНОМІКИ

Активна участь все більшої кількості країн у міжнародному поділі праці, їх інтеграція в світогосподарські зв'язки, реалізація ними основних принципів відкритості економіки привели до виникнення й широкого поширення такої нової форми організації виробництва, як вільні економічні зони (ВЕЗ). Останні швидко увійшли у світову практику і стали помітним явищем у розвитку світового господарства, особливо в другій половині ХХ століття.

При всьому різноманітті діючих на сьогодні ВЕЗ можна виділити деякі характеристики, спільні для усіх. По-перше, це відокремленість території. Тому, виходячи з умов екстериторіальності, їх іноді називають ще спеціальними економічними зонами. По-друге, на цих територіях діє особливий, більш пільговий, юридичний і фінансово-економічний режим, вони автономніші від державного втручання. Часто адміністрації зони надається право прийняття рішень з широкого кола економічних питань. Одночасно діяльність суб'єктів ВЕЗ спирається на різнобічну урядову підтримку і гарантії. По-третє, для зон характерна певна спеціалізація господарсько-економічної діяльності.

Території, найсприятливіші для розміщення ВЕЗ, мають, як правило, прикордонне розташування, а також повинні мати розвинуту виробничу і соціальну

інфраструктуру. В окремих випадках створення ВЕЗ доцільне і в районах нового господарського освоєння, які не володіють зазначеними перевагами, але приваблює високою концентрацією природних ресурсів.

Використання ВЕЗ пов'язується з лібералізацією й активізацією зовнішньоекономічної діяльності, оскільки економіка цих зон характеризується високим ступенем відкритості за рахунок зовнішньоторговельних, податкових, фінансових та адміністративних пільг.

Цілі, які переслідуються країнами, що створюють ВЕЗ, дуже різні і значною мірою залежать від рівня їх соціально-економічного розвитку. Серед них:

- поглиблення інтеграції держави в світогосподарські зв'язки;
- прагнення залучити іноземні інвестиції для активізації економічних процесів усередині країни;
- розвиток експортних галузей та одержання на цій основі валютних коштів;
- створення нових робочих місць і забезпечення зростання зайнятості;
- залучення високих технологій і розвиток галузей, які заміщують імпорт;
- створення сприятливих умов для розвитку відсталих регіонів, заохочення розвитку окремих галузей, поживлення дрібного і середнього бізнесу;
- проведення експериментів по впровадженню нових методів господарювання (так званий «демонстраційний ефект» для національних галузей та компаній).

При створенні ВЕЗ країнами можуть використовуватися два різних концептуальних підходи - територіальний і функціональний. У першому випадку зона - це відокремлена територія, де всі суб'єкти господарської діяльності можуть скористатися різними пільгами. В іншому - зона - це не територія, а пільговий режим, що застосовується до певного виду підприємницької діяльності, незалежно від місцезнаходження підприємства.

Класифікація ВЕЗ здійснюється за трьома основними критеріями:

- за характером діяльності або функціональним призначенням;
- за ступенем інтегрування у світову й національну економіку;
- за галузевою ознакою;

За характером діяльності й функціональними призначеннями можна виділити чотири основних типи зон: зони вільної торгівлі, промислово-виробничі зони, техніко-впроваджувальні зони, офшорні центри.

До зон вільної торгівлі належать території, функції яких в основному зводяться до ввезення, зберігання, сортування, упакування й перевалки товарів без їхньої додаткової обробки. У ряді випадків допускається незначна обробка іноземних товарів. Ці зони не вимагають значних інвестицій і швидко окупаються. Основними різновидами зон вільної торгівлі є вільні порти, вільні митні території, зони зовнішньої торгівлі і транзитні зони.

Інфраструктура зон вільної торгівлі дає можливість безмитного ввезення сировини, проміжної продукції, готових виробів іноземного походження, а також їх подальшого безмитного реекспорту. Таким чином цей різновид зон сприяє інтенсифікації зовнішньоторговельних операцій, і тому вони досить поширені у світі. Але незважаючи на певні вигоди, одержувані від мит, а також за рахунок економії на накладних витратах можливості подібних зон у розвитку експортного виробництва, залученні в нього національних матеріальних і трудових ресурсів досить обмежені.

У міру посилення конкурентної боротьби, ускладнення завдань соціально-економічного розвитку митно-юридичний статус зон вільної торгівлі доповнюється новими елементами з метою активнішого залучення іноземного та національного капіталу в сферу матеріального виробництва. Це призводить до трансформації зон вільної торгівлі в промислово-виробничі зони, які сьогодні найбільш поширені у світі. Це зони зі спеціальним митним режимом, де промислові компанії випускають

експортну продукцію або продукцію, що заміщує імпорт, використовуючи систему стимулів. В нових індустріальних країнах найчастіше використовується модель експортної орієнтації цих зон.

Продукція, що випускається в експортно-виробничих зонах, відрізняється високою конкурентоспроможністю, головним чином через малі витрати виробництва, що дозволяє успішно конкурувати на світовому ринку, встановлюючи низькі експортні ціни.

Оскільки в сучасних умовах основним фактором конкурентоспроможності стає не ціна товару, а його якість, новизна, науковість, деякі експортно-виробничі зони трансформуються в техніко-впроваджувальні зони (технопарки, технополіси, зони розвитку високих технологій, інноваційні центри тощо). Останні одержали розвиток у 70-80-і роки в результаті науково-технічної революції. Ці зони створювалися стихійно чи цілеспрямовано за допомогою держави найчастіше навколо великих наукових центрів. Адаже головна передумова для їх створення - наявність відповідних кадрових ресурсів, дослідно-виробничої та соціально-побутової інфраструктури для наукових та інженерно-технічних працівників.

У сучасних техніко-впроваджувальних зонах сконцентровані національні та іноземні дослідницькі, науково-виробничі і проектні фірми, що користуються системою державних пільг і стимулів. Основна мета їхньої діяльності - нові технології і продукти. Найрозповсюдженіші такі зони в розвинутих країнах. Найвідоміші з них - «Силіконова долина» в США, «Цикуба» в Японії, «Кембридж» у Великій Британії. В останні роки швидко формуються техніко-впроваджувальні зони в нових індустріальних країнах і країнах з перехідною економікою, для яких вони є умовою прискорення розвитку виробництва та виходу на передові конкурентні позиції на світовому ринку.

Особливе місце серед вільних економічних зон посідають офшорні центри. Офшорними зонами (у перекладі з англійської «off shore» - «поза берегом») називають ті країни чи території, де на державному рівні для окремих типів компаній, власниками яких є іноземці, встановлені значні пільги з оподаткування. Вони виникли в 70-і роки і вважаються винаходом англійських економістів. Для них характерний вищий рівень пільг і стимулів, ніж у звичайних ВЕЗ. Головні вимоги, що висуваються до компанії, зареєстрованої у такій зоні, - не бути резидентом країни, де розташована офшорна зона і не отримувати на її території прибутку. Різновидом офшорних зон є податкові гавані, на території яких, на відміну від класичних офшорів, усі фірми (як іноземні, так і місцеві) користуються пільгами у певних видах діяльності.

Кількість існуючих сьогодні у світі офшорних зон варіюється від 40 до 400, що свідчить про неоднозначний підхід експертів до визначення офшорного статусу тієї чи іншої території. Крім того, держава не обов'язково повинна законодавчо повідомляти про себе як про офшорну зону - відповідні норми, що стосуються звільнення від податків, можуть просто міститися в податковому законодавстві тієї чи іншої країни. До числа країн, де вже давно функціонують такі зони, належать Панама, Ліхтенштейн, Гібралтар, Ліберія, Ірландія, Швейцарія, Гонконг, Мадейра, Кіпр; англійські острови Мен, Гернсі, Джерсі; Антильські, Багамські, Бермудські і Віргінські острови та ін.

Офіційні дані про кількість зареєстрованих офшорних компаній публікують близько половини офшорів, і сьогодні в них зареєстровано до 1,5 млн. офшорних фірм. Якщо ж врахувати, що 40 провідних офшорних центрів світу з причин конфіденційності таких даних не публікують, то не буде великим перебільшенням вважати, що сьогодні у світовій економіці функціонує близько 3 млн. офшорних компаній. Капітал цих фірм оцінюється в 6 трлн. дол.

Офшорні структури використовуються, як правило, для одержання

максимальної свободи при міграції капіталів, зниження витрат (особливо не виробничих) і підвищення конкурентоздатності на світових ринках. Офшорний бізнес концентрується у банківській і страховій справі, трастовій діяльності, операціях з нерухомістю, морському судноплавстві, торгівлі патентами і ліцензіями, інформаційному бізнесі, толінгових та експортно-імпортних операціях, консалтингу, лізинговій та інвестиційній діяльності.

Вигоди створення офшорної зони для приймаючої сторони - насамперед у можливості залучення іноземного капіталу в значних розмірах. Зазвичай такі зони функціонують там, де не дуже розвинута економіка, майже відсутні природні ресурси та немає інших можливостей для залучення капіталу. Офшорна компанія, що займається комерційною діяльністю за межами держави, не обтяжує її додатковими витратами, а навпаки, забезпечує приплив фінансових ресурсів у її економіку за рахунок оплати послуг офісних службовців, внесення різних реєстраційних зборів, придбання майна чи нерухомості. Концентрація значної кількості офшорних компаній стимулює розвиток загальної інфраструктури, банківської системи, засобів зв'язку, готельного господарства і створення додаткових робочих місць.

За ступенем інтегрування у світову й національну економіку можна виділити два типи ВЕЗ: орієнтовані на зовнішній ринок і орієнтовані на національну економіку.

Екстравертивний (анклавний) характер має більшість ВЕЗ у нових індустріальних країнах Азії, в окремих країнах Центральної Америки й Карибського басейну.

Підприємства, розташовані в таких зонах, вивозять, як правило, від 75 до 90% і більше виробленої продукції. Специфіка підприємств в анклавних зонах - складальний характер виробництва, яке орієнтується на імпорتنі матеріали, компоненти, напівфабрикати і деталі. У таких зонах створюють свої філії й дочірні компанії, транснаціональні корпорації для випуску продукції з нижчими витратами.

Анклавні зони істотно розрізняються за принципами організації. У сучасному світовому господарстві можна виділити три основних типи таких зон. До першого можна віднести зони, що охоплюють території окремих підприємств, на які поширюється пільговий податковий і митний режим. Такі зони одержали широкий розвиток, наприклад, в Мексиці, де функціонують так звані «макиладорас» - експортні підприємства, розташовані уздовж кордону з США. Відповідно до мексиканського законодавства, «макиладорас» називаються промисловими підприємствами, які зайняті виробництвом товарів і послуг на експорт, на базі переробки закордонних матеріалів, що надійшли в режимі тимчасового імпорту. «Макиладорас» можуть створюватися іноземними й національними юридичними особами, а також фізичними особами мексиканської національності. Підприємства повинні бути зареєстровані в спеціальному реєстрі, що веде міністерство торгівлі й промислового розвитку.

Успішний розвиток цього сектора зумовлений широким набором пільг, які надані «макиладорас» мексиканським законодавством. Насамперед, це митні пільги при імпорті на умовах тимчасового ввозу. Але у випадку продажу продукції на внутрішньому ринку імпорتنі мита треба сплачувати. Крім митних пільг, вони користуються різними фінансовими й кредитними привілеями. Зокрема, «макиладорас» мають право на державну підтримку у вигляді фінансування витрат на будівництво, придбання машин, устаткування, транспортних засобів, а також на проведення маркетингових досліджень, підготовку бізнес-плану, придбання технологій і ноу-хау, проведення рекламних кампаній. «Макиладорас» мають право на зменшення оподаткованої бази на 10%. Вони не є платниками податку на додану вартість по товарах як імпортних, так і вітчизняних, закуплених ними

для використання в процесі виробництва продукції. Вони не платять ПДВ при експорті своєї продукції. До числа пільг можна також віднести й спрощений режим в'їзних віз при наймнні іноземних адміністративних і технічних працівників.

За числом зареєстрованих підприємств пріоритет належить галузям легкої промисловості. Високий динамізм характеризує підприємства, зайняті виробництвом автомобілів, електропобутової та електронної техніки. Як наслідок запровадження цієї форми ВЕЗ, Мексика перетворилася в один з найбільших у світі експортерів комп'ютерної техніки, моніторів, кольорових телевізорів, відео- й аудіомагнітофонів. Зокрема, п'ята частина всіх телевізорів, які продаються на світових ринках, припадає на Мексику. Більша частина підприємств автомобільної промисловості працює на базі вузлів і деталей, що надходять зі США й Канади, а в останні роки - з Японії. Практично все виробництво зосереджене на підприємствах кількох фірм: «Ниссан Мехикана», «Дженерал Моторс», «Фольксваген», «Форд», «Крайслер».

Сьогодні у Мексиці на «макиладорас» створюється 14% валового промислового продукту країни і близько 25% продукції обробної промисловості. Випереджальні темпи розвитку «макиладорас» забезпечують загальну динаміку зовнішньоторговельного обігу й позитивно впливають на формування сальдо торговельного балансу. Більше 80% виробленої на цих підприємствах продукції вивозиться за рубіж. Особливо великий внесок роблять ці підприємства в розв'язання проблеми зайнятості. Приблизно 20% економічно активного населення працюють або побічно пов'язані з діяльністю «макиладорас» [1].

У цілому підприємства «макиладорас» стали для Мексики практично основним важелем економічного зростання. Їхня діяльність багато в чому сприяє забезпеченню високих макроекономічних показників, що характеризують мексиканську економіку в останні роки.

До другого напрямку можна віднести невеликі індустріальні анклавни, що являють собою замкнуті ділянки від кількох десятків до кількох сотень гектарів. Вони широко розповсюджені в нових індустріальних країнах, зокрема на Тайвані та Філіппінах, а також в окремих розвинутих країнах, наприклад, в Ірландії. Розпочалось їх створення у вигляді індустріальних парків і в країнах Східної Європи. Наприклад, в Угорщині останніх у 2004 році налічувалось 165. Вони створюються за допомогою держави, користуються значними пільгами, зокрема місцевих органів влади, мають прямі виробничі зв'язки з науково-дослідними центрами та університетами, стимулюють на основі розвитку інноваційного виробництва інвестиції та забезпечують інвесторів консультаційними, інформаційними та управлінськими послугами. З 50 найбільших транснаціональних корпорацій, які інвестують економіку Угорщини, 39 здійснюють своє виробництво в індустріальних парках. Це такі відомі ТНК, як Suzuki, Opel, Nokia, Audi, Michelin, General Electric, Electrolux, Phillips, Fletronix, ABB, TDK та ін. Не всі індустріальні парки однаково ефективно функціонують, але, за розрахунками міністерства економіки Угорщини, до 2006 р. вони залучать близько 8 млрд. дол. інвестицій, на їх території буде створюватися третина промислового виробництва країни, працюватиме шоста частина зайнятих у промисловості та забезпечуватиметься 40% промислового експорту. Вже сьогодні продуктивність праці в індустріальних парках на 70% вища, ніж в середньому в промисловості країни, вона тільки на 15% поступається середній продуктивності по Європейському Союзу [2].

Принципова відмінність третього напрямку в організації зон анклавної типу - широке територіальне охоплення багатьох районів і міст країни. Такий принцип характерний для організації китайських експортно-орієнтованих зон, а також деяких зон у Південній Кореї та Малайзії.

Для інтровертних (інтегрованих) промислово-виробничих зон найважливішою характерною рисою є тісні економічні зв'язки із внутрішніми районами країни. Крім проблем, пов'язаних з розвитком експортного потенціалу, ці зони вирішують завдання підвищення технологічного рівня місцевої промисловості, конкурентоздатності товарів, що випускають. Вони орієнтовані не на імпорт проміжних товарів, а на використання національних матеріалів, компонентів і напівфабрикатів. Найяскравішим представником цього типу зон є зона Манаус у Бразилії. На відміну від мексиканських «макиладорас» бразильські підприємства мають значно вищу частку національних компонентів у своїй готовій продукції (по телевізорах - 90%, електронно-обчислювальних машинах - 70%, калькуляторах - 65%, відеокасетах - 40%, компактдискових програвачах - 35%).

До зон з яскраво вираженою галузевою спеціалізацією можна віднести торговельні, офшорні, туристичні й рекреаційні зони. Галузева спеціалізація характерна також для промислово-виробничих й техніко-впроваджувальних зон. Основні галузі, наприклад, спеціалізації останніх - мікроелектроніка, інформатика, біотехнологія, генна інженерія.

Сьогодні у світі, за різними оцінками, функціонує від 700 до 4 тисяч ВЕЗ більш ніж у 100 країнах. Така розбіжність у їхній кількості зумовлена тим, що далеко не у всіх країнах спроби створення ВЕЗ виявилися вдалими. Необхідно мати на увазі, що заснування вільної зони є досить капіталомістким процесом. У середньому, виходячи з наявного досвіду, обсяг початкових інвестицій при створенні зони дорівнює 5 тис. дол. на одне робоче місце. Потрібні витрати на водо- і енергопостачання, транспортну мережу, телекомунікаційну інфраструктуру, житло для іноземного і місцевого персоналу, рекламно-пропагандистську діяльність тощо. Тому, створюючи ВЕЗ, держава повинна дотримуватися ряду умов. У першу чергу, необхідно враховувати географічне розташування регіону, його соціальну і транспортну інфраструктуру. Варто проводити зважену політику добору інвестиційних проектів, на державному рівні систематизувати галузеві та регіональні пріоритети розвитку економіки, запровадити спрощену і прискорену процедуру вирішення всіх організаційних питань.

Про важливість вільних економічних зон як інструментів економічного розвитку та глобальної інтеграції можна судити по зацікавленості до них у різних країнах. Невипадково Центр Організації Об'єднаних Націй по транснаціональних корпораціях (UNCTC) розглядає зростання кількості ВЕЗ як одну з найважливіших тенденцій останніх десятиліть [3]. Будучи своєрідним каталізатором інвестиційних процесів, вільні економічні зони у багатьох країнах забезпечили технологічне відновлення виробництва при одночасному посиленні його конкурентоздатності.

ВЕЗ мають досить давню історію. Їхніми попередниками можна вважати вільні порти, що виникли ще в XVI-XIX ст. (Генуя, Венеція, Марсель, Одеса, Владивосток, Батумі та ін.). Відродження та розширення функцій ВЕЗ відбувалося в XX ст. Так, у США за актом 1934 р. вони були створені у вигляді зон зовнішньої торгівлі. Їх метою була активізація зовнішньоторговельної діяльності за допомогою використання ефективних механізмів зниження митних витрат. При цьому головним чином передбачалося скорочення імпортних тарифів на деталі й компоненти для виробництва автомобілів. У зони зовнішньої торгівлі були перетворені склади, доки, аеропорти. Підприємства, що діяли у зазначених зонах, виводилися з-під митного контролю в США, якщо імпортовані в зону товари потім направлялися у третю країну. Митні витрати знижувалися і тоді, коли в зоні здійснювалося «доведення» продукції фірм США для наступного експорту. Якщо ж товари із зони йшли в США, вони обов'язково проходили всі митні процедури, передбачені законодавством країни.

Загально визнаним світовим лідером і законодавцем у створенні і розвитку ВЕЗ

є Ірландія - країна, яка усього лише півстоліття тому перестала бути колонією Великобританії. Держава з населенням 3,5 млн. чол., що мала аграрну економіку, надвиробництво сільськогосподарської продукції, масове безробіття, низьку грамотність та еміграцію населення, за три десятиліття створивши на своїй території майже 60 локальних вільних економічних зон, перетворалася у рівноправного члена Європейського економічного співтовариства. Провідним сектором економіки Ірландії сьогодні є машинобудування й приладобудування, друге місце займає міжнародний туризм, а третє - аграрне виробництво, що повністю покриває потреби країни в продовольчій сфері. На зміну безробіттю, убогості й безграмотності прийшла потреба у висококваліфікованій робочій силі, яка задовольняється через фінансово гарантовану державою середню освіту та розвинену мережу професійного навчання. За даними ЮНКТАД, у 1999-2001 рр. ВВП на душу населення в цій країні перевищував середній західноєвропейський і дорівнював майже 26 тис. дол. (для порівняння у Великобританії він був на рівні 24 тис. дол.). Протягом 1991-2001 рр. Ірландія мала найвищі у регіоні і одні з найвищих у світі темпи середньорічного зростання ВВП - 8,3% [4]. Сьогодні країна має один з найвищих у світі показник глобалізації і поступається за ним тільки Сінгапуру, Голландії, Швеції, Швейцарії і Фінляндії. За таким показником відкритості економіки, як співвідношення зовнішньоторговельного обороту до ВВП (162,8%), Ірландія відстає тільки від Гонконгу, Сінгапуру і Малайзії. А за показником міжнародних зв'язків громадян - тільки від Сінгапуру і Швейцарії [5].

Особливих успіхів у використанні ВЕЗ також домогся Китай, економіка якого в буквальному розумінні прогресує за рахунок ефективної регіональної політики. З 1978 р. у країні було розпочато формування вільних економічних зон в 14 прибережних містах з метою розвитку зовнішньої торгівлі. Основним інструментом реалізації політики були податкові й митні пільги. На кожен гектар зони в період її становлення щорічно в середньому вкладалося приблизно 15-17 млн. дол. США. Сьогодні в цих відкритих приморських містах проживає 8% населення країни, але вони випускають 25% промислової продукції і забезпечують 40% експорту Китаю. Східні провінції, де розміщені ВЕЗ, залучили також основну масу іноземних інвестицій. На центральні і західні регіони припадає відповідно 9% і 3% від їх загального обсягу. За період з 1989-го по 1998 рік нагромаджена сума прямих іноземних інвестицій на душу населення в західних і центральних регіонах Китаю становила відповідно 1,67 дол. і 8,63 дол., а в східних - 45,98 дол. [6].

За останні двадцять років в країні створено сотні подібних зон, а найзнаменитіша, Шеньчжень, розміщена поблизу Гонконгу, за цей час виросла з декількох рибацьких селищ до мільйонного міста.

Створення ВЕЗ стало важливою складовою частиною формування відкритої зовнішньоекономічної політики китайського керівництва. Їх господарська структура зорієнтована на залучення іноземного капіталу, підвищення технологічного рівня виробництва і зростання експорту. Сьогодні зони вже відіграють посередницьку (буферну) роль для інших районів країни в реалізації політики «відкритих дверей». Як зазначають китайські економісти, у вільних економічних зонах відбувається становлення економічної моделі, за якою в XXI столітті житиме практично весь Китай.

До переліку досягнень ВЕЗ як китайські, так і іноземні спеціалісти відносять перш за все високі та стійкі темпи економічного зростання (близько 10% на рік за останні 20 років, що зробило Китай найдинамічнішою країною світу), великі обсяги залучених у зони іноземних інвестицій (майже 500 млрд. дол. прямих закордонних інвестицій на початок XXI ст.), стрімке зростання експорту (за обсягом експорту Китай ще у 2002 р. вийшов на 5 місце в світі і має активний торговий баланс з усіма розвинутими країнами), значне підвищення продуктивності праці і суттєве

зростання рівня життя населення (за 20 років реформ ВВП збільшився в 5,6, а споживання на душу населення - в 3,5 раза)[7].

Аналіз, проведений експертами Світового банку та СОТ, свідчить про позитивний вплив ВЕЗ на зростання зайнятості, експорту та валютної виручки. Так, у Мексиці за рахунок створення спеціальних зон протягом 90-х рр. кількість робочих місць зросла на 500 тис., а обсяги експорту - на 4,2 млрд. дол., що забезпечило 8% зростання національного доходу країни (друге місце після експорту нафти за обсягами валютних доходів країни). У Шрі-Ланці експорт з територій ВЕЗ становить 23% загального експорту, або 44% експорту промислової продукції країни [8].

Функціонування ВЕЗ суттєво впливає особливо на зовнішню торгівлю країн, що розвиваються; через них проходить у середньому 30-40% національного експорту цих країн (у Тунісі - 67,4%; Китаї - 56,9%; Мексиці - 45,2%; на Філіппінах - 40,9%), темпи зростання торгівлі у ВЕЗ значно вище середніх, а також міжнародної торгівлі в цілому [9].

Оскільки світова практика свідчить, що створення ВЕЗ - досить дієвий напрямок розвитку окремих регіонів в умовах, коли додаткові ресурси обмежені і не можуть бути надані всім територіям, цей елемент регіональної політики використовувався і в процесі трансформації соціалістичної економіки. Першою на цей шлях ще у 1963 році стала Югославія, створивши вільні безмитні зони. Але велика кількість обмежень, обумовлених соціалістичним законодавством, не давала можливості створити такий режим, який міг би забезпечити їх ефективність. Підприємства, розташовані в зонах, не мали особливих привілеїв у порівнянні з іншими югославськими фірмами, до них застосовувалися суворі адміністративні вимоги, порядок їх відкриття був дуже складним. Аналогічна ситуація була і в Угорщині в 70-і роки, коли в країні розпочався пошук шляхів для залучення іноземних інвестицій та розвитку спільного підприємництва. Сприятливіші умови для розвитку ВЕЗ у постсоціалістичних країнах стали складатися у 90-і роки, з переходом до радикалізації реформ.

Створення ВЕЗ у країнах Східної Європи відбувалося в контексті загальної політики лібералізації зовнішньоекономічних відносин та залучення іноземних інвестицій.

Так, у Польщі всього було створено 17 спеціальних економічних зон на території площею близько 6.000 гектарів (на початок 2005 р. з них функціонували 14). Міністерство економіки, праці й соціальної політики Польщі, підбиваючи підсумки функціонування ВЕЗ у 2003 р., констатувало, що ведення бізнесу в них довело свою вигідність для інвесторів. На 2003 р. у ВЕЗ діяло 372 підприємства, які інвестували майже 14 млрд. злотих і забезпечили створення близько 50 тисяч робочих місць. [10].

У Чехії також здійснені істотні кроки для стимулювання створення й розвитку вільних торгових та індустріальних зон. На території країни функціонує вісім вільних митних зон, у які можуть безмитно, а також без стягнення ПДВ завозитися компоненти й матеріали з метою переробки. Протягом тільки 1999-2000 рр. для організації індустріальних зон в 51 ділянку розміром від 5 до 50 га з урядових фондів вкладено у виробничу інфраструктуру 550 млн. крон. Сьогодні таких муніципальних індустріальних територій нараховується близько 90, і вони пропонуються потенційним інвесторам за істотно зниженими цінами [11].

Активно використовується режим вільних економічних зон і в прибалтійських республіках колишнього СРСР. Литва, наприклад, залучає місцевих та іноземних інвесторів за допомогою розвитку ВЕЗ і промислових парків, заснованих у ключових транспортних й індустріальних центрах - Клайпеді, Каунасі, Утені і Кайшядорисі. Типовою литовською ВЕЗ є Клайпедська вільна економічна зона,

що займає площу 205 га. Вона офіційно була відкрита на початку вересня 2002 року і буде діяти до 2045 року. Про залучення інвестицій у зону піклується уряд і міська влада, які минулого року виділили 5,6 млн. літів, за рахунок яких прокладені дороги, а також обладнані інші об'єкти інфраструктури. Найвагомішими інвестиційними проектами на території ВЕЗ є будівництво ділового комплексу «Клайпедський діловий парк» вартістю близько 10 млн. літів, яке здійснює компанія спільного датського й ірландського капіталу. На початку 2004 року датська компанія «A.Espersen A/S» закінчила тут будівництво нового заводу по переробці риби, а в листопаді компанія литовського капіталу «Veritas stili» оголосила про початок будівництва нового заводу з виробництва пластикових виробів. При здійсненні цих трьох проектів загальна сума інвестицій у Клайпедську ВЕЗ досягне більше 60 млн. літів, будуть створені 300 нових робочих місць. Крім того, на початку листопада підписаний протокол про наміри з тайландською компанією «Indogama», що планує інвестувати у ВЕЗ 80 млн. євро в завод з виробництва пластикої сировини. Тут буде створено 120 робочих місць [12].

У Латвії функціонує дві спеціальні економічні зони (Лієпая й Резекне) і два вільних порти (Рига й Вентспілс). В Естонії вільні економічні зони діють в містах Силламяя, Валга та порту Мууга.

У Білорусі створення ВЕЗ розпочалося тільки у другій половині 90-х рр. На сьогодні функціонують шість вільних економічних зон у Бресті, Мінську, Гомелі, Вітебську, Могильові і Гродно, які створені на період від 30 до 50 років. Перші результати функціонування білоруських ВЕЗ досить успішні. Так, наприклад, у ВЕЗ «Гомель-Ратон», яка розпочала діяльність в 1998 році, на 2004 р. було зареєстровано 45 резидентів ВЕЗ, залучено інвестицій на суму більше 50 млн. доларів, у т.ч. іноземних - 19,2 млн. доларів. Капітал у створення й розвиток підприємств на території ВЕЗ «Гомель-Ратон» вклали представники бізнес-кіл таких країн, як Німеччина, Ізраїль, Ліхтенштейн, Чехія, Польща, Росія, Франція, Кіпр, Молдова, Швейцарія, США. Підприємства-резиденти освоїли понад 77 тис. кв.м. виробничих площ, створено 2021 робоче місце, у тому числі вітчизняними підприємствами - 653, спільними - 255, іноземними - 1113. Обсяг виробленої продукції в 2003р. на підприємствах-резидентах ВЕЗ виріс на 25% у порівнянні з 2002р.[13].

Україна також намагалася використати таку форму стимулювання інвестиційної діяльності, як вільні економічні зони. Для цього була створена певна правова база. Це насамперед Закон України «Про загальні основи створення й функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», прийнятий в 1992 р. На жаль, до 1998 р. ВЕЗ в Україні практично не створювалися. Єдиною була спеціальна економічна зона «Сиваш», що почала функціонувати в 1996 р. у північній частині Криму.

Тільки в 1998 році в цій сфері відбулися певні зрушення. Протягом 1998-2000 рр. були створені ВЕЗ «Славутич», «Закарпаття», «Донецьк», «Азов», «Курортполіс Трускавець», «Яворів», «Інтерпорт Ковель», «Порт Крим» (м. Керч), «Миколаїв», «Порто-Франко» (Одеса) і «Рені». ВЕЗ створювалися на 20-60 років. Резиденти зон могли користуватися на їх території певними пільгами з оподаткування та спеціальним митним режимом при ввозі й вивозі товарів.

Крім класичних ВЕЗ, в Україні також до останнього часу використовувався такий їх різновид, як спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку (ТПР) у Криму, Донецькій, Луганській, Закарпатській, Львівській, Житомирській, Чернігівській, Волинській областях, а також у містах Харків і Шостка. Запроваджено такий режим головним чином було у депресивних районах з високим рівнем безробіття й складних соціальних проблем. Згідно з ним інвестор одержував право на преференції в оподаткуванні при дотриманні певних

вимог: реалізації інвестиційних проектів у пріоритетних видах економічної діяльності; внесенні інвестицій в обсязі не менше встановленої суми (від 200 тис. дол. до 3 млн. залежно від галузі); затвердженні інвестиційного проекту відповідним органом управління ТПР.

На сьогодні ВЕЗ і ТПР охоплюють близько 10% території України, однак ефективність їх функціонування з погляду залучення іноземних інвестицій поки що невисока. В зоні інвестований тільки кожен дев'ятий долар, з тих прямих іноземних інвестицій, що надійшли в Україну, 75% вкладеного капіталу є національним, інвестиції, які передбачають впровадження високих технологій, становлять близько 5% від загального обсягу[14].

Одна з причин того, що в Україні поки що недостатньо працюють ВЕЗ, - відсутність визначеності щодо їхніх перспектив. Важливими негативними факторами є непогодженість інтересів і дій всіх учасників процесу, а також нестача вітчизняного практичного досвіду у відпрацьовуванні організаційних, фінансових та виробничих механізмів функціонування вільних економічних зон, питань оподаткування, митного регулювання і управління зонами.

Україна загалом намагалась перейняти цей досвід в інших країн. Але замість інструмента модернізації економіки та залучення в країну іноземних інвестицій зональні пільги стали засобами прихованого субсидування окремих лобістських угруповань та способом первісного нагромадження капіталів, які згодом вивозилися за кордон.

Необхідно створити такі умови, щоб преференційні режими застосовувалися не заради роздачі пільг певним підприємствам, галузям або територіям, а з метою стимулювання нових форм господарювання, перспективних галузей промислового виробництва, розвитку зовнішньоекономічних відносин, які забезпечили б технологічний прорив країни в ХХІ століття. Інший стратегічно виправданий напрямок їх розвитку - реалізація переваг транспортно-географічного положення України. Ефективне функціонування в деяких районах широкої мережі вільних митних зон прискорило б інтеграцію країни в світогосподарські зв'язки, а також притягло б до неї значні потоки товарів та капіталів, які поки що прямують в аналогічні зони країн Східної Європи та Причорномор'я.

На жаль, уже вкотре українська влада демонструє непослідовність в інвестиційній політиці. Замість поліпшення контролю і якості управління ВЕЗ нещодавно уряд та Верховна Рада прийняли рішення про скасування пільг на цих територіях, діючи за принципом «немає об'єкта - немає проблеми».

Для України взагалі характерна незворотність наслідків раніше ухвалених рішень. Протягом останніх 10-15 років влада досить часто новими законами перекреслювала преференції, надані попереднім законодавством. Це суттєво погіршує інвестиційний імідж держави. І тому для виправлення ситуації потрібно, щоб кожна нова програма розвитку ґрунтувалася на глибокому аналізі попереднього міжнародного і національного досвіду. З іншого боку - будь-які зміни в концепціях та законодавстві не повинні повністю перекреслювати існуючу практику, в даному випадку ВЕЗ та ТПР. По-перше, далеко не всі характеристики функціонування українських ВЕЗ були негативними. По-друге, у створення цих територій були вкладені певні кошти і сили. І, нарешті, важливо й те, що люди (в тому числі й іноземні інвестори) пристосувалися до нових умов, сформувався механізм функціонування ВЕЗ, демонтаж якого може мати в короткостроковому плані серйозні негативні наслідки, особливо якщо попередньо не пророблені питання недопущення або мінімізації такого роду наслідків.

Джерела та література:

1. Кузнецова Г.В. «Свободные экономические зоны - опыт Мексики». Внешнеэкономический бюллетень, 2000, № 6.
2. Investment environment in Hungary. Budapest, 2004, p.25. Lajos Rakusz. Association of Hungarian Industrial Parks. The Hungarian Investment and Trade Development Agency - www.itdh.hu
3. Див.: «The Role of Export Processing Zones and Similar Arrangements in Economic Development». UNCTC. 1990; «Вільні економічні зони». Центр транснаціональних корпорацій ООН. - К., 1993
4. World Investment Report 2003. FDI Policies for Development: National and International Perspectives. - New York and Geneva: United Nations, 2003, pp.197-199
5. Див.: Meyer J. «World Society and the Nation-State» Am. J. of Soc. 1997; Nick Beams. Globalisation: The Socialist Perspective. - World Socialist Web Site - 5 June 2000. - <http://www.wsws.org>
6. Peter J. Buckley, Jeremy Clegg. «FDI, regional differences and economic growth: panel data evidence from China.» Transnational Corporations, vol.11, April 2002. UNCTAD, p.2
7. Див.: WTO. International Trade Statistics, 2003. - Geneva, 2003, pp.171-178; World Investment Report, 2003, p.259; UNCTAD. Trade and Development Report, 2004 - New York and Geneva: United Nations, 2004, p.7
8. Dorsate Madani. «A Review of the Role and Impact of Export Processing Zones». World Bank, Washington, 1998, p.103
9. WTO Annual Trade Report, 1999. Geneva, 2000, p.15
10. Див.: Шот А. «Инструменты поддержки иностранных инвестиций в Польше». Вестник, 2003, №20, сс. 24-29
11. EBRD. Czech Republic Investment Profile. - London: EBRD, 2001, pp.9-12; CzechInvest Fact Sheet No.5, February 2005 - www.czechinvest.org
12. Free Economic Zone and EU - www.fez.lt
13. Див.: Инвестиционный обзор Республики Беларусь - www.government.by
14. «СЕЗ і ТПР в Україні: бути чи не бути (матеріали «круглого столу»)». Економіст - 2003 - № 4 - с. 22

ПРО АВТОРІВ

Воронко Олег – доцент кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Шевченка.

Субботіна Інга – старший викладач кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Пиріг Петро – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Шевченка.

Ситий Ігор – кандидат історичних наук (м.Чернігів).

Шара Любов – викладач ЧДПУ ім.Т.Шевченка.

Петреченко Ірина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології України ЧДПУ ім. Т.Шевченка.

Барило Ніна – старший викладач Ніжинського агротехнічного інституту.

Нестеренко Лідія – вчитель історії Іванківської ЗОШ І-ІІ ступенів Срібнянського району.

Половець Володимир – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім.Т.Шевченка.

Курас Григорій – кандидат історичних наук (УВАН у США, Нью-Йорк).

Павленко Сергій – головний редактор журналу „Сіверянський літопис”.

Ковалевська Ольга – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Довбня Віктор – кандидат філософських наук, проректор з науково–педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Давиденко Вікторія – кандидат економічних наук, старший викладач ЧІБіП.

Велігорський Анатолій – кандидат економічних наук, доцент (ЧДІЕУ).